ISSN 2789-4606

QƏRBİ KASPİ UNİVERSİTETİ

ELMİ XƏBƏRLƏR

Humanitar elmlər seriyası

SAY 4 – 2020

WESTERN CASPIAN UNIVERSITY

SCIENTIFIC BULLETIN

The Series of Humanitarian Sciences

№ 4 - 2020

BAKI – 2020

REDAKSİYA HEYƏTİ

Baş redaktor : Hüseynqulu Bağırov, Qərbi Kaspi Universitetinin Qəyyumlar Şurasının sədri, t.ü.f.d., professor

Məsul katib : Gülnarə Seyidova fil.ü.f.d.

Üzvlər:

Nərgiz Axundova- AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., professor

Elçin Əliyev, sən.e.d., professor

Emilia Alaverdiyeva, s.e.d., professor (Gürcustan Texniki Universiteti)

Ədalət Kərimov, r.e.d., professor

Fuad Məmmədov, t.e.d., professor

Pərviz Qurbanov, i.ü.f.d., professor

Şahin Xəlilli, fil.ü.f.d., professor

Məsud Əfəndiyev, professor (Almaniya, Helmholtz" Elmi-Tədqiqat Mərkəzi)

Mikael Sukkov, b.e.d., professor (Almaniya, Təbiəti Qoruma Fondunun təsisçisi)

Ahmet İpek, b.e.d., professor (Uludağ Universiteti,Turkiyə)

Hartmut Müller, b.e.d. (Lower Oder Valley (Milli Park) və Şirvan Milli Parklarının eks-direktoru)

Abdol Samad Navi, UİTM (Universiti teknoloji MARA), Bizness və menecment fakultəsinin iqtisadçı professoru.

Mohammed İshfaq, İqtisadi analitik, Pakistan

Afaq Həsənova, r.ü.f.d., dosent

Redaksiyadan

Qərbi Kaspi Universitetinin "Elmi xəbərlər" jurnalı 2017-ci ildən oxucularla görüşə davamlı yeniliklərlə gəlməkdədir. Bu da jurnalın qarşısına qoyduğu inkişaf hədəfi ilə bağlıdır.

Qərbi Kaspi Universitetinin "Elmi xəbərlər" jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir.

Diqqətinizə çatdırmaq istəyirik ki, cari ildən "Elmi xəbərlər" jurnalına göndərilən məqalələr redaksiyanın peşəkar ekspert heyətinə resenziyaya göndəriləcək, yalnız elmi-tədqiqat tutumlu əsərlərin dərc olunması mümkün olacaq.

Qərbi Kaspi Universitetinin "Elmi xəbərlər" jurnalının redaksiya heyətinin məqsədi yerli və xarici tədqiqatçılar, alimlər tərəfindən aparılan fundamental və tətbiqi araşdırmaları, pedaqoji, metodoloji və metodiki məsələləri əhatə edən, elm və təhsilin inkişafına xidmət göstərən elmi tutumlu yazıları geniş oxucu auditoriyasına çatdırmaqdır.

Həmçinin, "Elmi xəbərlər" jurnalı digər universitet və institutların dissertant və elmi işçilərinin elmi əsərlərini dərc etməyə açıqdır.

Ümid edirik ki, "Elmi xəbərlər" jurnalı ictimai və humanitar sahələrdə həyata keçirilən elmi tədqiqatların yayılmasında, məqalələrin geniş oxucu kütləsinə çatmasında bir növ vasitəçi rolunu oynayacaq. "Elmi xəbərlər" jurnalının redaksiya heyəti mütəxəssisləri, elm adamlarını, o cümlədən, gənc tədqiqatçıları əməkdaşlığa və jurnalda elmi məqalələrlə çıxış etməyə dəvət edir.

From the editorial office!

In 2017 the journal "Scientific News" of “Western Caspian” University, is looking forward to welcoming its readers with great innovations.

The journal "Scientific News" was included in the publication list, which was approved by the Higher Attestation Commission under the President of the Azerbaijan Republic.

The journal’s main objective is to inform a wide range of readers about research conducted by local and foreign scientists in the fields of fundamental and applied science - pedagogy, psychology, methodology and another reserch, included in the development of science and education.

We hope that "Scientific News" journal will play the role of an intermediary for a wide readership through the dissemination of scientific research in the social and humanitarian fields.

Editorial experts for the journal "Scientific News", scientists, especially young researchers are invited to cooperate with the journal. We want to note that our journal is open to cooperation with scientists and researchers from other universities.

We would like to draw your attention to the fact that in the current year all the articles of the "Scientific News" journal will be sent for consideration to professional experts, and only works of scientific and research potential will be published.

M Ü N D Ə R İ C A T

PSİXOLOGİYA

1. Natəvan Yadulla qızı KƏRƏMOVA
İmtahan stresinin nəzəri əsasları (ədəbiyyat icmalı).................................... 7
2. Dilbər Sadiq qızı BƏHMƏNLİ
Ekstremal şərait anlayışı 18
3. Gülnarə Xəlil qızı MƏMMƏDOVA
Psixosomatik xəstəliklər zamanı şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinin psixoloji xüsusiyyətləri. 25
4. Sait Çavşin oğlu ÖRBƏYI
İradə anlayışı psixoloji yanaşmalar çərçivəsində.................................... 30
5. Şəfa Şamil qızı NƏSİBOVA
İşləyən və evdar qadınların stressə dayanıqlılığının xüsusiyyətləri........... 41
6. Fatih AŞAN
Tənhalıq əlilliyi olan uşaqların sosial-psixoloji problemlərindən biri kimi. 50
7. Elnarə Əhməd qızı ƏHMƏDOVA
Yeniyetməlik yaş dövründə çətin uşaqların xarakterik xüsusiyyətləri və onlarla aparılan profilaktik işlərin mahiyyəti və istiqaməti.................. 62
8. Ahmet ATİK
Autizmin erkən əlamətlərinin tədqiqi (ədəbiyyat icmalı)..........................70
9. Afərin Əli qızı ABBASOVA
Təhsilə yeni baxış: distant təhsil prosesində tələbə-müəllim münasibətlərinin psixoloji problemləri.. 79

SİYASƏT

10. Elmira Elçin qızı QƏZVİNOVA
Qanunvericilik təşəbbüsü məsələsinə dair.... 85
11. Zümrüd Novruz qızı NURİYEVA
Müasir dövrdə Macarıstan və avropa birliyi: münasibətlərdə yaranmış gərginlik və onu doğuran səbəblər. 91
12. Aytən Şahin qızı Ramazanova
Cənubi Qafqazda Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin dinamikası və əsas istiqamətləri. 99

DİLÇİLİK

13. Billurə İlqar qızı TAHİRZADƏ
İngilis onomastikasının mənbələri və inkişafı yolları 118
14. Gülarə Eldar qızı QÜDRƏTLİ
Koheziya və koherensiyanın cəhətləri 124
15. Samirə Elbrus qızı CƏFƏRZADƏ
İdiomatik ifadələrin tərcüməsində ekvivalentlik məsələləri......................133
16. Nəzrin Hüseyn qızı BABAYEVA
Narratoloji mətn: Linqvistik yanaşma...143

SƏNƏTŞÜNASLIQ

17. İlham İslam oğlu NƏZƏROV
Müslüm Maqomayevin estrada ifaçılıq üslubunun xüsusiyyətlərinə dair... 152
18. Emil Raul oğlu AĞAYEV
Sənətşünas Ziyadxan Əliyev tədqiqatlarında Səttar Bəhlulzadə fenomeni 162

FƏLSƏFƏ

19. Samirə Nazim qızı DADAŞOVA
Özümüzü seçməklə, hər kəsi seçmiş oluruq...169

PSİXOLOGİYA

UOT 613.863

İMTAHAN STRESİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI (ƏDƏBİYYAT İCMALI)

Natəvan Yadulla qızı KƏRƏMOVA

Qərbi Kaspi Universiteti
phd_karamova@mail.ru

Məlumdur ki, imtahan stresi aydın təzahür edən sosial şərtlənmiş reaksiyalar, insan orqanizminin kompleks şəkildə psixofizioloji dəyişiklikləri ilə müşaiyət olunan bir halıdır. Ədəbiyyat mənbələrindən alınmış son nəticə olaraq, imtahan stresinin mənfi emosional çalarlı fonunda, koqnitiv proseslərin dəyişikliyi, həyəcanın yüksəlməsi, vegetativ sinir sistemin fəaliyyətinin sürətlənməsi, müxtəlif davranış pozulmaları və s. müşahidə edilir. Yaranmış vəziyyət isə, ən çox yeniyetmə və gənclərə mənfi təsir edərək, sağlamlığının zəifləməsinə, bir sıra psixopatoloji hallara səbəb ola bilər.

Açar sözlər: imtahan stresi, psixofizioloji dəyişikliklər, koqnitiv proseslər, vegetativ sinir sistemi, emosiya, imtahan stresi simptomları.

ABSTRACT

THEORETICAL BASES OF EXAM STRESS (LITERATURE REVIEW)

It is known that socially conditioned reactions, which are clearly manifested in exam stress, are a state accompanied by complex psychophysiological changes in the human body. According to the final results obtained from the literature, against the background of negative emotional tone of exam stress, changes in cognitive processes, increased excitement, acceleration of the autonomic nervous system, various behavioral disorders, etc. is being observed. The situation, which affects most adolescents and young people, can lead to poor health and a number of psychopathological conditions.

Keywords: exam stress, psychophysiological changes, cognitive processes, vegetatis nervous system, emotions, symptoms of exam stress.

РЕЗЮМЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭКЗАМЕНАЦИОННОГО СТРЕССА (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ)

Известно, что социально обусловленные реакции, которые отчетливо проявляются при экзаменационном стрессе, представляют собой состояние, сопровождаемое сложными психофизиологическими изменениями в организме человека. Согласно окончательным результатам, полученным из литературы, на фоне отрицательного эмоционального тонуса экзаменационного стресса, изменений в когнитивных процессах, повышенного возбуждения, ускорения вегетативной нервной системы, различных поведенческих расстройств и т. д. наблюдается, ситуация, которая затрагивает большинство подростков и молодых людей, может привести к ухудшению здоровья и ряду психопатологических состояний.

Ключевые слова: экзаменационный стресс, психофизиологические изменения, когнитивные процессы, вегетативная нервная система, эмоции, симптомы экзаменационного стресса.

İmtahan stresi-psixi travma vuran faktor olub, müxtəlif psixopatoloji dəyişikliklərə (reaktiv depressiya, psixosomatik xəstəliklər, nevrozlar və s.) səbəb ola bilər. Ədəbiyyat mənbələrindən məlumdur ki, imtahan stresi aydın təzahür edən sosial şərtlənmiş reaksiyalar, insan orqanizminin kompleks şəkildə psixofizioloji dəyişiklikləri ilə müşaiyət olunan bir halıdır [1, 4, 5, 6]. İmtahan stresi məktəblilər və tələbələr arasında psixi gərginlik yaradan faktorlar içərisində ön yerlərdən birini tutur. Çox vaxt imtahan prosesi psixi travma törədən faktorlardan biri sayılır, bundan hətta klinik psixatriyada nevrozların psixi mənşəyinin xarakterində və təsnifatında da istifadə edilir [25]. Son illər imtahan stresinin tələbələrin sinir, ürək-damar və immun sisteminə neqativ təsiri haqqında inandırıcı dəlillər alınıb və bunlar isə genetik apparatın pozulmasına, onkoloji xəstəliklərin yaranması, əmələ gəlmə tezliyinin artmasına səbəb ola bilər. Xüsusilə, Hyustonun tibb məktəbinin tədqiqatçıları tərəfindən aydınlaşdırılıb ki, imtahan sesiyası dövründə tələbələrin reparasion mexanizmləri aktivləşir, hansı ki, bunlar DNT malekulunun zədələnmiş sahələrinin bərpasına cavab verir [54, 59]. Digər tədqiqatlarda göstərilir ki, imtahan stresi, xüsusilə, kofeindən istifadə ilə birgə, tələbələrin arterial təzyiqinin davamlı artmasına gətirib çıxara bilər [36, 49]. Dyusseldorf Universitetinin tədqiqatçıları periodont və ağız boşluğunun mikroflorasının pisləşməsinin səbəbinin imtahan stresinin tələbələrin immun statusuna mənfi təsiri olması ilə izah ediblər [27, 56]. Bolqar alimləri

isə, imtahan stresinin hematoloji göstəricilərə dərin təsirlərini tədqiq etmiş, imtahan vaxtı qanın vacib elementlərində, xüsusilə hemoqlobin, hematokrit göstəricisində eritrositlərin faizlə tərkibinin dəyişməsini müəyyənləşdirmişlər [44]. Rusiya alimlərinin apardığı tədqiqatlarda imtahan zamanı məktəbli və tələbələrin ürək-damar sisteminin vegetativ tənzimləməsindəki pozuntular və EEQ-də yaranmış dəyişikliklər aşkar edilib [9, 22, 23, 32]. Uzun müddətli və əhəmiyyətli dərəcədə emosional gərginlik vegetativ sinir sisteminin simpatik və parasimpatik şöbələrinin aktivləşməsinə səbəb ola bilər ki, bu da vegetativ homeostazın pozulması və emosional stresə qarşı ürək-damar sisteminin yüksəlmiş labil reaksiyası ilə müşaiyət oluna bilər [2, 8, 14, 15]. İmtahana hazırlıq dövründə xoşagəlməz faktorlara - intensiv zehni fəaliyyət, yüksəlmiş statistik gərginlik, kifayət qədər məhdudlaşmış hərəki aktivlik, yuxu rejiminin pozulması, tələbənin sosial statusunda mümkün dəyişikliklər ilə əlaqələr - bütünlüklə orqanizmin normal həyat fəaliyyətini reallaşdıran vegetativ sinir sisteminin gərginləşməsinə gətirib çıxarır [3, 39, 41, 51].

Çox saylı tədqiqatlar göstərir ki, imtahan zamanı ürək yığılmalarının tezliyi kifayət qədər artır, arterial təzyiq yüksəlir, əzələ və psixoemosional gərginliyin səviyyəsi artır [37,54]. İmtahandan sonra fizioloji göstəricilər normaya elə də tez qayıtmır. Adətən müəyyən müddət lazım olur ki, arterial təzyiq normaya - ilkin səviyyəyə qayıtmış olsun [1, 28, 39]. Beləliklə, çox saylı tədqiqatçıların rəyinə görə imtahan stresi özündə məktəbli və tələbələrin sağlamlığı üçün təhlükə yarada biləcək faktor rolunu oynayır. Bir sıra tədqiqatlarda ənənəvi olaraq psixoemosional gərginliyin vegetativ korrelyatları kimi ürək-damar sisteminin iki əsas parametri: ürək yığılmalarının tezliyi və arterial təzyiqin səviyyəsi ölçülmüş və onlara əsasən vegetativ Kerdo indeksi hesablanmışdır, hansı ki, ümumi mənada stress zamanı simpatik və parasimpatik sinir sisteminin münasibətini aşkar etməyə imkan verir. Praktik kardiologiyaya ürək ritmlərinin variabelliyinin riyazi analizinin daxil olması ilə insan orqanizminin tənzimləməsində simpatik və parasimpatik sinir sisteminin rolunu daha dəqiq aşkar etmək mümkün olmuşdur [13, 18, 28, 43]. Bundan əlavə, stress şəraitlərdə şəxsiyyətin fizioloji və psixoloji reaksiyalar kimi korrelyatlar arasında əlaqələrin öyrənilməsinə çox diqqət yetirilir, bu isə psixosomatik qarşılıqlı əlaqələrin mexanizmlərinə yaxınlaşmağa imkan verir. Həm də, qeyd etmək lazımdır ki, imtahan stresi «distres» xüsusiyyəti qazanaraq heç də həmişə zərərverici xarakter daşımır. Müəyyən şəraitlərdə psixoloji gərginlik stimuləedici xarakter daşıyaraq, təhsil alanlara öz biliklərini mobilizasiya etməkdə və fərdi ehtiyatlarından qarşıda qoyulmuş təhsil tapşırığının həllində istifadə edilməsində kömək edir [26, 37, 40].

Məlumdur ki, cəmiyyətdə insan tez-tez «imtahan» şəraitlərinə düşür ki, bu zaman o öz sosial sərbəstliyini, maddi təminatını, fiziki və intellektual səviyyəsini təsdiq etmək məcburiyyəti qarşısında qalır. Prinsip etibarilə imtahan

stresinin simptomlarını yoxlama yazı işindən əvvəl məktəblilərdə, tələbələrdə sessiya dövründə, cərrahlarda ağır cərrahi əməliyyatdan əvvəl və s. zamanı müşahidə etmək olar. Klassik imtahan stresi nümunəsinə isə istənilən təhsil müəssisəsində sessiyadan əvvəl rast gəlmək olar. Yuxusuz gecələr, həyəcanlı fikirlər, iştahın azalması, tezləşmiş nəbz, ətrafların əsməsi və s. imtahandan əvvəlki qorxunun nəticələridir [24, 55]. Son illərin tədqiqatlarının nəticələri sübut etdi ki, imtahandan əvvəlki qorxu hissi insanın bütün orqan və sistemlərini əhatə edir: sinir, ürək-damar, immun və s. Rusiya tədqiqatçılarının məlumatlarına görə, imtahan sesiyasında tələbə və məktəblilərdə ürək-damar sisteminin vegetativ tənzimləməsinin aydın pozulması qeyd olunur ki, bu da nəbzin tezləşməsi, arterial təzyiqin artması və vegetativ sinir sisteminin balansının pozulması ilə müşaiyət olunur. Sosioloji tədqiqatlar göstərdi ki, tələbələr imtahanı «intellektual və emosional yüklənmə» kimi qiymətləndirirlər. İmtahanın əhəmiyyəti gəncin sosial statusu, özünü qiymətləndirməsi, maddi vəziyyəti (təqaüd alması), sonradan ali məktəbdə təhsilinin davam etdirə bilməsi və professional karyera və s. ilə əlaqədardır. İmtahanın uzun müddətli gözlənilməsi, bilet və ya veriləcək sualların qeyri-müəyyənliyi, imtahana hazırlıq dövründə zaman məhdudiyyəti - və s. kimi faktorlar emosional gərginliyin əhəmiyyət kəsb edə biləcək səviyyəyə qədər qalxmasına şərait yaradır, hormonal və vegetativ pozulmalarla müşaiyət olunur. Aparılmış sorğunun nəticələrinə əsasən 33% tələbə imtahandan əvvəl tezləşmiş ürək döyünmələrdən, 31% yuxu pozğunluğundan, 20% tələbə əzələ fəaliyyəti üzərində kontrolun itirilməsindən (əsmə, dizlərin boşalması və s.), 8% tələbə döş qəfəsində xoşagəlməz hissiyyatların olmasından, 4% baş ağrılarından və s. şikayətləniblər [42, 45, 52]. Maraqlı faktdır ki, imtahandan qorxan tələbələr bunun səbəbini özlərindən ataraq, ətraf mühit faktorlarında axtarmağa çalışırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, real və qarşılaşa biləcək təhlükəyə qarşı müxtəlif fərdlərdə «aktiv» və ya «passiv» tip reaksiya yaranır: çox insanlarda təhlükə anında nəbzin tezləşməsi və arterial təzyiqin artması qeyd olunursa, digərlərində əksinə nəbz ləngiyir və təzyiq enir (onlarda qorxudan «ürək donur», orqanizmin ümumi aktivliyi enir). Adətən bu tipə, yəni passiv reaksiyalara temperament tiplərinə görə sinir sistemi zəif olanlarda, melanxolik temperament tipində rast gəlinir. Onlar güclü gərginliyə davam gətirmirlər [16, 17, 46, 57].

Tədqiqatçıların fikrinə görə, psixogigiyenik nöqteyi nəzərdən imtahan stresi xoşagəlməzdir və ləğv edilməlidir. Eyni zamanda da belə fikri təsdiqləyirlər ki, imtahan beyin fəaliyyətini stimulə edir və dərketmə-qavrama aktivliyini artırır [10, 11]. Bəzi tədqiqatçılar qeyd etmişlər ki, imtahandan açıq-aydın qorxan məktəblilər digərlərinə nisbətən daha yaxşı nəticə göstərə bilərlər. Bunun üçün, imtahan götürən tərəfindən bu məktəblini qorxutmaq, tənqid və danlamaq əvəzinə, əksinə həvəsləndirmək və tərifləmək lazımdır [12, 54]. Bundan belə nəticə çıxır ki, hər insanın özünün optimal qorxu, həyəcan səviyyəsi var və

bu halda onlar maksimal yaxşı nəticə göstərə bilər. Bu ilk növbədə sinir sisteminin və ya temperamentin tipindən asılıdır; məsələn, melanxoliklər üçün (zəif sinir sisteminə malik olanlar) artıq oyanıqlığın azaldılması və götürülməsi arzu olunandır. Lakin güclü və inert ali sinir tipinə aid fleqmatiklərin yaxşı cavab verməsi üçün əksinə, imtahanla qorxutmaq, həyəcanlandırmaq lazımdır [20, 21, 32, 46, 58].

Suboptimal şəraitdə işləyəndə və diqqət tələb edən tapşırığı yerinə yetirəndə zehni güc əhəmiyyətli rol oynayır. Tapşırığın həlli və ya müəyyən şəraitlər zamanı emosiya energetik vəziyyətə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Pozitiv motivasiya zamanı tapşırığın həllində müsbət emosiya zehni güc vasitəsilə enerjini mobilizasiya edir. Əgər təhlükəli və ya qıcıqlandırıcı şərait varsa, onda mənfi emosiya optimal vəziyyəti pozur [33, 47, 50, 53]. Zehni güc növbəti şəraitlərdə əhəmiyyətli rol oynayır:

a) suboptimal vəziyyət - tapşırığın həlli üçün aktivləşmənin səviyyəsi həddən artıq aşağıdır (fəaliyyətin monotonluğu, yorulma və s.);

b) emosional vəziyyət - aktivləşmə səviyyəsi həddən artıq yüksəkdir (həyəcan və təhlükənin təsiri, narahatçılıq), irrelevant siqnallar tapşırığın həllindən yayındırır, informasiyanın təhlil etmə qabiliyyətini azaldır;

c) yaranmış gərgin şəraitdə artmış koqnitiv nəzarət;

d) bir neçə tapşırığın həlli - bu daimi diqqətin bölünməsinin vacibliyi və bu zaman effektiv olaraq hər bir tapşırığın yerinə yetirilməsi [7, 48].

Ədəbiyyat mənbələrinə əsaslanaraq, imtahan stresi zamanı üzə çıxan bir sıra simptomların təsnifatını tərtib olunub. Belə ki, fizioloji (dəri səpgilərinin çoxalması, baş ağrıları ürəkbulanma, diareya, əzələ gərginliyi, tənəffüsün tezləşməsi və dərinləşməsi, nəbzin sürətlənməsi, arterial təzyiqin dəyişməsi və s.), emosional (ümumi halsızlıq hissi, həyəcanlanma, qorxu, özünəinamsızlıq, əzginlik hissi, yorğunluq, narahatlıq və s.), koqnitiv (özünətənqid hissinin yüksək səviyyəsi, keçmişdə olan uğursuz imtahan proseslərinin xatırlanması, imtahandan uğursuz qiymət ala biləcəyini təxmin edən mənfi emosional, təsəvvürlər, dəhşətli yuxugörmələr, yaddaşın pisləşməsi, diqqətin cəmlənməsinin çətinləşməsi, fikrin dağınıqlığı və s.) və davranış (imtahana hazırlaşmaq əvəzinə, istənilən işlə məşğul olmağa meylli olmaq, imtahan barədə istənilən xatirələrdən uzaq qaçmaq, imtahan ərəfəsində tədrisin effektivliyinin azalması, ətrafda olan insanları qarşıdakı imtahanların çətinliyi və dəhşətli olması barədə uydurulmuş söhbətlərə cəlb etmək, kofein və alkoqol istifadəsinin artırılması, iştahın və yuxunun pozulması və s.) simptomları ayırd edilir (1,19, 38,42).

Ümumiyyətlə, imtahan stresinin yüksək səviyyəli emosional çalarlı olması nəticəsində ali sinir sisteminin fəaliyyətinin tənzimləməsində öz təsirini göstərir. Belə ki, ədəbiyyatdan da məlumdur ki, koqnitiv proseslər və emosiya subyektin davranışı vasitəsilə əlaqəlidir və ətraf mühit stimuluna qarşı münasibəti

ilə şərtlənir [29, 30, 47]. Bu nöqteyi nəzərdən emosiya adaptiv qarşılıqlı əlaqələrə 4 istiqamətdə təsir edə bilər.

1. Emosiya - ilk xəbərdarlıq siqnalıdır: yaddaş emosional təəssüratlı hadisələri detalları ilə birgə fiksasiya edir və müəyyən əhəmiyyətli situasiya yarananda aktivləşir.

2. Emosiya diqqət funksiyasına təsir etməklə davranışı tənzimləyir. Şəraitin emosional qiymətləndirilməsi zamanı daha vacib əhəmiyyətli, potensial təhlükə, qorxu yarada biləcək hallar diqqət mərkəzində saxlanılır.

3. Emosiya koqnitiv tapşırığın həlli prosesini dayandıra bilər və yeni tələbata uyğun tapşırığın yerinə yetirilməsinə şərait yarada bilər.

4. Emosiya oyandırıcı faktor rolunu oynaya bilər: xoşagələn və xoşagəlməyən emosiyalar insanın davranış tərzini təyin edə bilər.

Ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, stress hallarında qeyri-müəyyənlik hissi mühüm əhəmiyyətə malikdir [1, 3, 34]. İnsan qeyri-müəyyənlik hissini müxtəlif cür keçirə bilər. Belə ki, imkan və ya güc təsiri nöqteyi nəzərindən qabaqcadan heç nə demək olmaz: xəbərdarlıq və ya təhlükənin aradan qaldırılmasına insanın düşündüyündən də çox böyük bilik və qabiliyyət tələbinin olması əsas şərtlərdəndir; şərait həddən artıq mürəkkəb ola bilər ki, insan öz koqnitiv sxemini ona adaptasiya etmək imkanında olmasın [1, 35].

Şəraitin qeyri-müəyyənliyi çox vaxt əhəmiyyət daşıyan informasiyanın qarışdırılmasına və itməsinə gətirib çıxarır. İnsan istənilən şəraitə hazır deyil və bu da son nəticədə stress reaksiyanın inkişafına səbəb olur. Belə vəziyyətdə stress reaksiyalarının yaranıb-yaranmayacağı isə insanın bu faktora qarşı davamlılıq dərəcəsindən, yaranmış şəraitin öhdəsindən gəlmək və çatmayan informasiyanı axtarıb tapmaq bacarığından asılıdır. İnsanın qeyri-müəyyənlik hissini azaltmaq üçün informasiya axtarmaq qabilliyyəti davranışın ən vacib xüsusiyyətlərindəndir. İnformasiya axtarışı prosesi öz növbəsində qeyri-müəyyənlik faktoruna qarşı davamlılığı tarazlayır [1, 38, 50, 59].

Son nəticə olaraq, imtahan stresinin mənfi emosional çalarlı fonunda, koqnitiv proseslərin dəyişikliyi, həyəcanın yüksəlməsi, vegetativ sinir sistemin fəaliyyətinin sürətlənməsi, müxtəlif davranış pozulmaları və s. müşahidə edilir. Yaranmış vəziyyət isə, ən çox yeniyetmə və gənclərə mənfi təsir edərək, sağlamlığının zəifləməsinə, bir sıra psixopatoloji hallara səbəb ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Kərəmova N.Y. Emosional gərginliyin koqnitiv proseslərə təsirinin əqli inkişaf səviyyəsindən asılılığının tədqiqi. Avtoreferat, Bakı, 2010.
2. Антропова В.М. Дифференцированное обучение учащихся I-XI классов, их работоспособность и организация режима учебной деятельности // Физиология человека, 1992, Т. 18, №1, с. 172-180.
3. Антропова М.В., Кузнецова Л.М., Параничева Т.М. Умственная работоспособность и ее особенности в связи с половым созреванием у школьников 11-13 лет // Физиология человека, 2006, Т.32, №1, с. 37-44.
4. Апчел В.Я., Цыган В.Н. Стресс и стрессоустойчивость человека. СПб.: Питер, 1999. 86 с.
5. Бадиков В.И., Джебраилова Т.Д., Умрюхин Е.А., Юматов Е.А. Экзаменационный эмоциональный стресс у студентов / XVIII съезд физиологического общества имени И.П.Павлова, тезисы докладов. Казань, 2001, 25-28 сентября, с.20.
6. Бобрищева-Пушкина Н.Д., Кузнецова Л.Ю., Попова О.Л., Силаев А.А. Экзаменационный стресс и факторы, его определяющие, у старших школьников. Гигиена и санитария, №5, с.65-67, 2015.
7. Булыгина В.В., Маслова Л.Н. Влияние хронического стресса на формирование психоэмоционального статуса у студентов / Мат. Международной междисциплинарной конференции «Стресс и поведение», М.: 2003, с.13-14.
8. Голикова Ж.В., Стрелец В.Б.Развитие экзаменационного стресса у лиц с разным уровнем корковой активации // Журнал высшей нервной деятельности, 2003, Т.53, № 6, с.697-704.
9. Горев А.С. Влияние произвольной регуляции функционального состояния на организацию корковых процессов при мнестической деятельности у школьников 9-10 лет // Физиология человека, 2007, Т.33, №2, с. 35-41.
10. Доскин В.А. Профилактика экзаменационного стресса. Школа и психическое здоровье учащихся / Под ред. С.М. Громбаха. М.: Медицина, 1999, 160 с.
11. Иванова Л.И., Бадиков В.И., Рогачёва С.К., Федянина Н.Г. Прогнозирования экзаменационного эмоционального стресса у студентов на основе индивидуально-типологического психофизиологического тестирования / XVIII съезд физиологического общества имени И.П.Павлова, тезисы докладов, 2001, Казань, 25-28 сентября, с.101.

12.Илюхина В.А. Основные факторы снижения стрессорной устойчивости организма // Физиология человека, 2002, Т.28, №3, с.35-39.
13.Князева М.Г. Системная организация интегративных процессов при умственной деятельности ребенка. Структурно – функциональ-ная организация развивающегося мозга. Л.: Наука, 1990, 134 с.
14.Криволапчук И.А., Сухецкий В.К. Психофизиологическая характеристика функционального состояния в условиях напряженной информационной нагрузки // Физиология человека, 2005, Т.31, №6, с.13-25. P.132–138.
15.Макаренко Н.В., Лизогуб В.С., Юхименко Л..И. Реакция вегетативной нервной системы студентов с различными свойствами высшей нервной деятельности в ситуации экзаменационного стресса // Физиология человека, 2006, Т.32, №3, с.136-138.
16. Мерлин В.С. Очерк теории темперамента. Пермь.: 1973, 192 с.
17.Мерлин В.С. Темперамент как фактор учебной деятельности. Очерк теории темперамента / Под ред. В.С.Мерлина, Пермь.: 1973, 180 с.
18.Обухова Л.Ф. Возрастная психология. М.: Роспедагентсво,1996, 376 с.
19.Пряничников, Ю. Х. Экзаменационный стресс и его профилактика. Проблемы и перспективы развития образования: материалы VI Междунар. науч. конф. (г. Пермь, апрель 2015 г.). С. 184-186.
20.Слободская Е.Р., Татауров Ю.А. Вегетативная регуляция сердечного ритма и темперамент детей раннего возраста // Физиология человека, 2001, Т.27, №2, с. 86-90.
21.Солдатова О.Г., Савченков Ю.И., Шилов С.Н. Темперамент человека как фактор, влияющий на уровень здоровья // Физиология человека, 2007, Т.33, №2, с.76-80.
22.Стрелец В.Б, Голикова Ж.В., Новотоцкий-Власов В.Ю., Салманов П.Л., Самко Н.Н. Исследование уровня внутрикорового взаимодействия бета 2-диапазоне при экзаменационном стрессе // Журнал высшей нервной деятельности, 2002, Т52, №4, с. 417-427.
23.Стрелец В.Б., Голикова Ж.В.Психофизиологические механизмы стресса у лиц с различной выраженностью активации // Журнал высшей нервной деятельности, 2001, Т.51, №2, с. 166-173.
24.Судаков К.В. Индивидуальная устойчивость к эмоциональному стрессу. М.: НИИНФ им. А.К.Анохина РАМН, 1998, 266 с.
25. Тейлор Ш. Социальная психология. СПб.: Питер, 2004, 208 с.
26.Умрюхин Е.А., Джебраилова Т.Д., Коробейникова И.И. Спектральные характеристики ЭЭГ при разной результативности целенаправ-

ленной деятельности студентов в ситуации экзаменационного стресса // Физиология человека, 2004, Т.30, №6, с. 28-35.
27. Фатеева Н.М., Арефьева А.В. Экзаменационный стресс и психофизиологические показатели студентов. Электронный научно-образовательный Вестник «Здоровье и образование в XXI веке»2015, Том 17(3).
28. Фаустов А.С., Щербатых Ю.В. Обучение и здоровье. Методические рекомендации для студентов и преподавателей. Воронеж.: 2000, 32 с.
29. Федоренко Л.Г. Психологическое здоровье в условиях школы: Психопрофилактика эмоционального напряжения - СПб.: КАРО, 2003.-208с. (Материалы для специалиста общеобразовательного учреждения)
30. Фопель К. Энергия паузы. Психологические игры и упражнения: Практическое пособие/ Пер.с нем.-М.: Генезис, 2002.-240с.
31. Фудин Н.Л., Тараканов О.П., Классина С.Я. Музыка как средства улучшения функционального состояния студентов перед экзаменом // Физиология человека, 1996, Т.22, №3, с. 99-117.
32. Харитонова И.В. Дизадаптивные проявления у людей с различным типом темперамента при эмоциональном стрессе. Автореф. дисс. … канд. мед. наук. СПб.: 1999, 42 с.
33. Хокки Р., Хамилътон П. Когнитивные паттерны стрессовых состояний // Леонова А. В., Чернышева О. Н. Психология труда и организационная психология: современное состояние и перспективы развития: Хрестоматия. М.: Радикс, 1995, 242 с.
34. Черникова Т.В. Старшеклассник без стрессов и тревог. Программы учебно-тренировочных и клубных занятий: метод. Пособие - 2-е изд., стериотипное - М.: Глобус, 2007.-155 с.- «Психологический практикум».
35. Чирков Ю.Г. Стресс без стресса. – М.: Ф и С, 1988. – 176 с.
36. Щербатых Ю.В. Влияние личностных особенностей на величину артериального давления у студентов в норме и в условиях эмоционального стресса // Артериальная гипертензия, 2000, №3, с.74-76.
37. Щербатых Ю.В. Влияние показателей высшей нервной деятельности студентов на характер протекания экзаменационного стресса // Журнал высшей нервной деятельности, 2000, №6, с.959-965.
38. Щербатых Ю.В. Саморегуляция вегетативного гомеостаза при эмоциональном стрессе // Физиология человека, 2000, №5, с. 151-156.
39. Щербатых Ю.В. Экзаменационный стресс. Воронеж.: 2000, 120 с.

40. Эмоциональный стресс / Под ред. Л. Леви. – СПб.: Питер, 2000. – 320 с.
41. Юматов Е.А. Объективный контроль жизненно-важных физиологических функций человека при эмоциональном стрессе / XVIII съезд физиологического общества имени И.П.Павлова, тезисы докладов, 2001, Казань, 25-28 сентября, с. 288.
42. Юрьев А. И. Оценка отрицательных праксических состояний человека-оператора на основе данных теста Люшера // Проблемы инженерной психологии. Вып. 2, Л.: 1984, с. 239-241.
43. Bishop S. J. The cognitive processing of emotional information in childhood anxiety, depression and posttraumatic stress disorder // Journal of Child Psychology and Psychiatry, 2001, V.41, p. 513–523.
44. Cacioppo J.T, Berntson G.G., Malarkey W.B. Autonomic, neuroendocrine, and immune responses to psychological stress: the reactivity hypothesis // Ann N Y Acad Sci., 2008, V.840, p.664–673.
45. Dorian B., Garfinkel P., Brown G. Aberrations in lymphocyte subpopulations and function during psychological stress // Clin. Exp. Immunol., 2002, V. 50,
46. Hellhammer D.H., Heib C., Hubert W. et al. Relationships between salivary cortisol release and behavioral coping under examination stress // IRCS J. Med. Sci., 2005, V.13, p. 1179–1180.
47. Kagan J. Temperament and human nature. New York.: Basic Books, 1994, 150p.
48. Lacey K., Zaharia M.D., Griffith's J. et al. A prospective study of neuroendocrine and immune alterations associated with the stress of an oral academic examination among graduate students // Psychoneuroendocrinology, 2000, V. 25, p. 339–356.
49. Lazarus R.S. Cognitive and coping processes in emotion / Stress and coping. New York.: Columbia Univ. press, 1977, p.144-157.
50. Malliani F., Pagani V., Lombardi F., Cerutti S. Cardiovascular neural regulation explored in the frequency domain // Circulation, 2001, V.84, p.1482-1492.
51. Mawdsley J.E., Rampton D.S. Psychological stress; new insights into pathogenic and therapeutic implications // J.Gut., 2005, V.54, p.1481–1491.
52. Porges C.W. Cardiac vagal tone: A psychological index of stress // Neurosci. Biobehavioral Reviews, 1995, V.19, №2, p. 225-231.
53. Porges C.W., Doussard – Roosevelt J.A., Maiti A.K. Vagal tone and the psychological regulation of emotion // The development of emotion regulation: biological and behavioral considerations/ Ed. Fox N.A. Mono-

graphs of the Society for Research in Child Development, 1994, V.59, №3, p.167.
54. Rothbaum, B. O., Ruchkin D.S., Grafman J., Cameron K. Working memory retention systems: a state of activated long-term memory // Behav. Brain. Sci. 2003, V. 26, №6, p.709.
55. Ruff G.E. Psychological and Psychophysiological indices of stress / in: "Unusual environment and Human Behavior", London, 1989, p.33-35.
56. Sebastiani L., Simoni A., Gemignani A. et al. Relaxation as cognitive task // Arch. Ital. Biol., 2005, V.143, №1, p. 1-14.
57. Spangler G. Psychological and physiological responses during an examination and their relation to personality characteristics // Psychoneuro-endocrinology, 2007, V. 22, p. 423–441.
58. Stowell J.R., Kiecolt-Glaser J.K., Glaser R. Perceived stress and cellular immunity: when coping counts // J. Behav. Med., 2001, V. 24, p. 323–339.
59. Strelau J. Temperament: A psychological perspective. New York.: Plenum, 1999, 123 p.
60. Thomas A., Chess S. Temperament and clinical practice. New York.: Guiford Publishers, 2005, 207 p.
61. Twain M. Stress Concepts, Teories and Model / P. L. Rice (Ed.) Sterss and Health. Brooks / Cole Publishing Company, Pasific Grove, California, 1992, p. 3-31.

UOT 159.9

EKSTREMAL ŞƏRAİT ANLAYIŞI

Dilbər Sadiq qızı BƏHMƏNLİ

Qərbi Kaspi Universiteti
dilbarbahmanli@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədən belə nəticəyə gəldik ki, ətraf mühitdə müxtəlif faktor və resurslar mövcuddur. Bəzən ətraf mühitdə müxtəlif şəraitlər yaranır ki, bunlardan biri də ekstemal şəraitlərdir. İnsanların psixi və fizioloji sağlamlığında pozuntulara səbəb ola biləcək təsirlər təhlükəli hesab olunur. Bu təsirlər uzunmüddətli olduqda isə insanın sağlamlığına daha mənfi təsir edir. Bu amillərə suda, havada və qida məhsullarında olan zərərli maddələr aiddir. Zədələyici amillərin təsiri insanlarda müxtəlif travma və tələflərə səbəb ola bilər.

Açar sözlər: Ekstremal şəraitlər, təbii fəlakətlər, izolyasiya, sensor deprivasiya, stress

ABSTRACT

CONCEPT OF EXTREME CONDİTİON

We come to conclusion that there are different factors and resources in the environment. Different conditions create sometimes in the environment that one of these is extreme situations, too. Affection can bring about to disorders in the psychic and physiological health of people consider dangerously. If this affection being long-term influence more negatively to the health of people. To these substances being in the water, weather and food products have dangerous substances. The affection of damaging factors can bring about different traumas and perish to people.

Keywords: Extreme conditions, natural disasters, isolation, sensory deprivation, stress

РЕЗЮМЕ

ПОНЯТИИ ЭКСТРЕМАЛЬНЫЕ УСЛОВИЯ

Из статьи мы приходим к выводу, что в окружающей среде существуют различные факторы и ресурсы. Они создают иногда в окружающей среде ситуации, одной из которых являются экстремальные условия, которые могут привести к расстройствам психического и физиологического здоровья людей и считаются опасными. Если эта привязанность носит долговременный характер, то она более негативно влияет на здоровье людей. К этим факторам относятся, находящиеся опасные вещества в воде, в погодных и пищевых продуктах. Влияние повреждающих факторов может привести к различным травмам и гибели людей.

Ключевые слова: экстремальные условия, стихийные бедствия, изоляция, сенсорная депривация, стресс

Ekstremal şəraitlər dedikdə gözlənilmədən baş verən, insanın həyatını təhlükə altına alan gərgin situasiya nəzərdə tutulur. Belə situasiyalar həm təbii fəlakətlər zamanı, həm də insanların öz əməllərindən törənən bədbəxt hadisələr zamanı yaranır. Başqa sözlə, insan həyat üçün təhlükə törədən ekstremal şəraitə təbii və antropogen fəlakətlər baş verdikdə düşür (1, s 15).

İnsan yüksək müqavimətlidir və ən müxtəlif ətraf mühit şəraitinə uyğunlaşır. Koqnitiv sistemimiz əsasən etibarlı, möhkəm və müxtəlif mühitlərlə qarşılıqlı əlaqədə çevikdir. Həm ətraf mühitlə qarşılıqlı münasibətə yönəlmiş fəaliyyət, həm də bu mühit üzərində müəyyən nəzarət və seçim imkanı verən optimal bir mühit daxilində fəaliyyət göstərməyə adaptasiya olunma məsələlərin təhlili mühümdür. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1) Psixoloji

a) İzolyasiya

İzolyasiya həm ətraf mühit stimullarının məhdudlaşdırılmasını, həm də psixoloji və sosial məzmunlu stimulların miqdarı və keyfiyyətinin azalmasını əhatə edir. Çox vaxt daha çox problem yaradan qarşılıqlı sosial əlaqənin azalmasıdır.

İnsan olaraq dünyanı, ətraf mühiti, özümüzü və gerçəkliyi qəbul etməyimizlə bağlı məlumatlanmaq üçün sosial təmasa ehtiyac duyuruq. Biz tez-tez 1902-ci ildə irəli sürülən "baxılan şüşənin özü" adlandırılan nəzəriyyədə olduğu kimi digər insanların davranışlarında və reaksiyalarında necə əks olunduğumuzu görərək öz şəxsiyyətimizi və şəxsiyyət hissimizi qiymətləndiririk və qoruyuruq. Sosial idrak da ağlımızın bir hissəsinin digər ağıllardan ibarət olmasını təklif edər; dolayı yolla, digər insanlardan təcrid olunmaq koqnitiv disfunksiyaya,

zehni geriləməyə və bəzi hallarda tam psixoloji çökməyə səbəb ola bilər (2, s 15).

b) Sensor deprivasiya

Sensor deprivasiyaya həsr olunmuş tədqiqatlar da 1950-1960-cı illərdə geniş vüsət almış, sensor deprivasiya və perseptiv deprivasiya ilə əlaqəli simptomlar yaxşı sənədləşdirilmiş və müxtəlif variantlarda təkrarlanmışdır. Sensor deprivasiya təcrübələrinin ən vacib nəticələrindən biri ortaya çıxan psixoloji pozuntuların, demək olar ki, universal olması və idrakın pozulma dərəcəsidir (eşitmə və vizual halüsinasiyalar, təklifə həssaslığın artması, inam və münasibət dəyişməsinin qeyri-sabitliyi, artan uyğunlaşma, narahatlıq və depressiya, laqeydlik, letarji, stimullaşdırıcı axtaran davranış, tənzimlənməmiş planlaşdırma və nəticədə gerçəkliklə tədricən təmaslarını itirməyə səbəb olan depersonalizasiya). Sensor deprivasiyaya məruz qalmış insanlar stresə daha dayanıqlı olub, çətin situasiyalara daha tez adaptasiya olunurlar (4, s 41).

c) Sensor hədsiz yükləmə

Son illərdə getdikcə daha çox istifadə edilən bir sensasiyaya həddindən artıq yüklənmə hallarına tez-tez rast gəlinir (məsələn, həbsxana düşərgələrində dinamiklər üzərində rok musiqisini fasiləsiz səsləndirmək və ya gündə 24 saat saxlanılan işıqlar).

d) Yuxu deprivasiyası

Yuxu deprivasiyası normal mühitlərdə baş verə bilər və kosmik missiyalar, qütb ekspedisiyaları, ICUs və sair kimi müstəsna mühitlərdə mütəmadi olaraq müşahidə edilmişdir. Qəsdən yuxu deprivasiyası müstəsna hallarda (məsələn, tək əlli yaxtalı kruiz, hərbi əməliyyatlar və s.), həm də işgəncə şəraitində də baş verə bilər.

Yuxu fəaliyyəti tam olaraq aydın deyil, ancaq əsas səviyyədə yaşamaq, zehni və fiziki sağlamlığı dəstəkləmək üçün vacibdir. Yuxu immunitet sistemini də gücləndirir və əksinə, yuxunun olmaması immuniteti zəiflədir. Yuxu deprivasiyasının üç ümumi kateqoriyası var: a) Uzunmüddətli ümumi yuxu deprivasiyası (> 45 saat), b) qısamüddətli ümumi yuxu deprivasiyası (≤45 saat) və c) qismən yuxu deprivasiyası (24 saat müddətində <7 saat).

3 ilə 6 saat arasında məhdudlaşdırılmış yuxu işin müvəffəqiyyətini azaldır və diqqətin pozulmasını gücləndirir. 16 saatdan çox yuxu itkisi diqqət və icra funksiyasında çatışmazlıqlar, dil bacarıqları və ünsiyyətdə təhriflər, ətraf mühitdən onlayn məlumatları emal etmək üçün lazım olan yaddaş fəaliyyətinin azalması, situasiyada şüurun itirilməsi, əvvəlki strategiyalardan həddən artıq etibar, istəksizlik epizodik hadisələr üçün roman strategiyaları ilə hərəkət etmə və yalnış məlumatları sınamaq hallarını yaradır.

e) Müvəqqəti pozuntu

Fiziki mühitlə yanaşı müvəqqəti mühit də idarə edilə bilər. Normal vəziyyətdə hadisələri bir dərəcədə əminliklə proqnozlaşdırmaq mümkündür: qalxıb yatağa getmək; yemək vaxtları; iş və oyun fəaliyyəti və s. Bu cür hadisələri əvvəlcədən bilmək imkanı ilə yanaşı, eyni zamanda onlara və vaxtlarına müəyyən nəzarət etmək də mümkündür. Ancaq yaxınmüddətli hadisələri idarə etmək və ya proqnozlaşdırmaq qabiliyyəti itirildikdə stressə çevrilir. Əksər insanların qarışıqlıq və qeyri-müəyyənliyə qarşı dözümlülük səviyyəsi aşağıdır. Nəticə etibarilə, bir insanın həyatındakı yaxınmüddətli hadisələrin manipulyasiyasından nəzarət sistemində əlavə mənbələrdən istifadə edən qarışıqlıq yaratmaqla təzyiqin artırılması üçün istifadə edilə bilər ki, bu da əksinə özünü tənzimləmə üçün istifadə edilərək müqavimət qabiliyyətini azaldır. Psixogen şok özünü tənzimləməni və idrakın işlənməsini pozan ilkin kəskin qarışıqlıq yaradır. Bu qarışıqlıq gündəlik qaydada qəfil dəyişikliklər etmək, yeni bir həbsxanaya köçmək və yeni mühafizəçilər və müdaxilələr etməklə inkişaf edə bilər. Bu taktikalar bir insanda qeyri-müəyyənlik və qarışıqlığı artıra bilər ki, bu da özünü tənzimləmə qabiliyyətini daha da azaldır. Yaxın müddətdə baş verən hadisələr üzərində nəzarəti itirmək, reqressiyaya və ya uşaq kimi asılı vəziyyətə düşməyə səbəb ola bilər.

2) Psixofizioloji

a) Stress vəziyyətləri.

Əhəmiyyətli amil ağrının özü deyil, insanın bu ağrını qavramasıdır. Fərdi şəkildə təbii olaraq meydana gələn (məsələn, revmatizm) başqalarına (məsələn, fiziki cəza) və özü tərəfindən vurulan (məsələn, rəqabət qabiliyyətli idman vasitəsi ilə) aversiv və ya ağrılı stimulları asanlıqla ayırd edir. İnsanın ağrının təsirinə cavabı ağrının səbəbini qavraması ilə müəyyən edilir. Stress vəziyyətləri bir insanın özünü ağrısının səbəbi olaraq görməyə təşviq edə bilər (12, s 54).

Stress vəziyyətləri sinir, oynaq və qan dövranı sisteminə uzunmüddətli və ya daimi zərər verə bilir, xroniki ağrı və hərəkətdə məhdudiyyətlər yaradır. Qan damarlarının, xüsusilə, damarların yaxşı işləməsi üçün fiziki hərəkətə ehtiyacı var. Əgər bu hərəkətin qarşısı alınarsa, məsələn, uzun müddət dayanmaqla, arterial ekstremitələrdə qan toplanması, toxuma şişməsi, uyuşma və qan pıhtılarının meydana gəlməsi baş verə bilər. Beyinə, xüsusilə, müvəqqəti və prefrontal kortekslərə qan tədarükünün azalması, icra funksiyalarının pozulmasına səbəb olur.

b) İstilik stressi

Qütb bölgələrində, çöllərdə və ya cəngəlliklərdə, minalardakı və ya sualtı ərazilərdə işləyərkən insanların istilik stresinə (istilik və ya soyuq) məruz qalması nadir hal deyil. Bu vəziyyətlərdə istilik, soyutma cihazları, kondisioner qurğuları və s. vasitəsilə istilik sıxlığını uyğunlaşdırmaq və ya azaltmaq üçün cəhdlər edilir.

3) Psixososial

a) Mədəni stress

Müstəsna şəraitdə problemlər mədəni stresslərdən keçərək fərqli mədəniyyətlərdən olan insanların bir-birinə qarışması nəticəsində ortaya çıxa bilər, baxmayaraq ki, bu təsirləri azaltmağa cəhd edilir. İnanc, davranış və mədəni mənada fərqlər şəxsiyyətlərarası gərginliyi artıra bilər.

b) Seksual deqradasiya

Əsirlər kəşfiyyat məqsədləri üçün soyundurula bilər, çünki məlumat döymə və çapıq kimi işarələrdən əldə edilə bilər. Bununla birlikdə, əsir götürülənlər məcburi məqsədlər üçün çılpaqlaşmağa çox vaxt zorakılıqla məcbur edilə bilərlər: məsələn, əks cinsin üzvlərinin yanında utanc və ya alçaldıcılıq göstərmək; ləyaqət hissini pozmaq; əsir və girov götürənlər arasındakı güc fərqini vurğulamaq; cinsi və fiziki hücum qorxusunu artırmaq məqsədləri ilə (7, s. 9).

Bosniya serb qüvvələri tərəfindən 1992-1995-ci illər müharibəsi zamanı 20.000-50.000 Xorvat və Bosniya (Müsəlman) qadınlarına qarşı etnik təmizlənmənin strateji silahı olaraq istifadə edilən kütləvi təcavüz halı müşahidə edilmişdir. Serbiya qüvvələri tərəfindən bu təcavüzün 68 qurbanının psixoloji nəticələrini araşdıran bir tibbi araşdırma təcavüzlərdən əvvəl heç bir psixiatrik tarixi olmadığı halda bir çoxunun psixoloji problemlər yaşadığını müəyyən etdi.

Cinsi işgəncələrə xüsusi psixoloji reaksiyalar: depressiya və narahatlıq; sıx və həddindən artıq utanc hissi; həm hadisələrin, həm də günahkarların məcburi və müdaxiləli səhvləri; təhqir edənlərə qarşı qəzəb hissi; qorxu və ağır narahatlıq simptomları; travma ilə əlaqəli bir şeyin, o cümlədən travmanın təfərrüatları üçün amneziyanın qarşısını almaq; sosial geriləmə və münasibətlər qurmaqda çətinlik çəkmək; cinsi disfunksiya; depersonalizasiya, dissosiasiya vəziyyətləri və ağır hallarda intihar düşüncəsi və intihar cəhdləri.

c) Çoxluq effekti

Fərdlərin fərdi formaları (təcrid etmə, sensor və sosial təcrid, termal stress, səs-küy və s.) psixoloji ola bilsə də, bu ekoloji streslərin müstəsna, ekstremal və işgəncəli mühitlərdə psixi pozuntu yaradan, xüsusilə, təsirlənmiş olduğu müşahidə edilir;

Hər bir psixoloji hal ayrı-ayrılıqda çətin olsa da, "işgəncə" hesab edilə bilməz, məsələn, Amerika psixoloji dərnəyinin keçmiş prezidenti yuxu deprivasiyasının işgəncə olub olmadığını soruşduqda, yuxu deprivasiyasının işgəncə olmadığı qənaətinə gəldi. Bununla birlikdə, sensor hücumların birləşməsi xüsusilə zərər verə biləcək çoxluq effekti yaradır. Əfqanıstanda məcburi çılpaqlıq, uzun müddət təcrid, stres vəziyyətləri, yuxu və işıq məhrumiyyəti də daxil olmaqla, psixoloji hücumların qəsdən çoxalmasının istifadə edildiyi bildirilir. Eyni, Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi İraqdakı məhbuslara təhdidlər, təhqir-

lər, şifahi təhqir, yuxu məhrumiyyəti, məcburi çılpaqlıq və cinsi təhqir də daxil olmaqla psixoloji hücumların birləşdiyini bildirdi.

d) Patogen və salutogen

Təəccüblü deyil ki, psixoloji sarsıntı keçirməyin patogen olaraq müəyyən dərəcədə çətinlik yarada bilən psixoloji təsirləri ola bilər. Davamlı simptomlar qeyri-sabit danışma, pozuntu, halüsinasiya, qıcıqlanma, hirs, həssaslıq və bəzən paranoyaya aid ola bilər (9, s. 46). Tutmalardan sonrakı simptomlar arasında koqnitiv funksiyanın pozulması, xüsusən, yaddaş, diqqət və consentrasiya; baş ağrısı və bel ağrısı, hiperaroz və qıcıqlanma kimi somatik şikayətlər mövcuddur. Şiddətli depressiya, laqeydlik və utanc və alçalma hissi də mövcud ola bilər. Faktiki işgəncə hallarından sonra qurbanlar travma sonrası stres pozuntusu (TSSP) ilə qarşılaşa bilərlər, baxmayaraq ki, bu həmişə düz deyil. Bəziləri psixoloji işgəncə qurbanlarının daha mürəkkəb bir TSSP və ya "həddindən artıq stress pozuntusu" olduğunu düşünür və digərləri koqnitiv funksiyanın pozulması ilə xarakterizə olunan xüsusi bir 'işgəncə sindromu', xüsusən yaddaş və konsentrasiya, yuxu pozuntusu və kabuslar, emosional labilite, narahatlıq, depressiya və somatik şikayətlər müşahidə edildiyini qeyd edir (9, s 93). Bundan əlavə, stressor qrupları fərdi streslərdən daha çox TSSP ilə əlaqəli görünürlər, çünki onlar stressor hadisələrinin məcmu təsirini daha yaxşı əks etdirir. Maraqlıdır ki, 432 işgəncə qurbanı olan bir araşdırmada TSSP əsirlik, məhrumiyyət, cinsi işgəncə, həddindən artıq istiyə məruz qalma, təcrid və məcburi stress vəziyyətləri ilə əlaqəli olduğu, lakin fiziki işgəncələrə məruz qalmadığı və çox sayda insanın ağır işgəncələrə baxmayaraq TSSP inkişaf etmədiyi aşkar edilmişdir (9, s 95).

Ədəbiyyat:

1. Cavadov R.Ə. Tağıyeva G.B. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Bakı, 2006.
2. Abad C, Fearday A, Safdar N. Adverse effects of isolation in hospitalized patients: a systematic review. J Hosp Infect. 2010.
3. Annu Rev Psychol. 2000.
4. Kaye JS. Isolation, sensory deprivation, and sensory overload: history research, and interrogation policy from the 1950s to the present day Nat'l Law. Guild Rev. 2009.
5. Koch I. Mental and social sequelae of isolation: the evidence of deprivation experiments and of pretrial detention in Denmark. In: Rolston B, Tomlinson M, editors. The expansion of European prison systems. Working papers in European criminology, vol. 7. Belfast: The European Group for the Study of Deviance and Social Control; 1986.

6. Leiderman HP. Man alone: sensory deprivation and behavioral change. Corr Psychiatry J Soc Ther. 1962.
7. London: Freedom from torture country reporting programme; 2014.
8. Memory consolidation for contextual fear conditioning. Learn Mem. 2003.
9. Palinkas LA, Cravalho M, Browner D. Seasonal variation of depressive symptoms in Antarctica. Acta Psychiat Scand. 1995.
10. Ritsher JB, Kanas NA, Ihle EC, Saylor SA. Psychological adaptation and salutogenesis in space: lessons from a series of studies. Acta Astranautica. 2007.
11. Schultz DP. Sensory restriction: Effects on behavior. New York: Academic Press; 1965.
12. Zuckerman M. Perceptual isolation as a stress situation: a review. Arch Gen Psychiatry. 1964.

UOT 159.9

PSİXOSOMATİK XƏSTƏLİKLƏR ZAMANI ŞƏXSİYYƏTİN ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏSİNİN PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Gülnarə Xəlil qızı MƏMMƏDOVA

Qərbi Kaspi Universitetinin
xgulnara94@gmail.com

XÜLASƏ

Psixosomatik xəstəliklər həyatımızın bütün sahələrində gərginliklərə səbəb olaraq mənfi psixoloji vəziyyət yaradır. Bu xəstəliklər zamanı dərman vasitələrindən istifadə etmək olar, lakin psixoloji problem həll edilməssə onlar bir daha təkrarlana bilər. Nəticədə bu vəziyyət insanın cəmiyyətdə, şəxsi həyatında müəyyən problemlərə, gərginliklərə, stress hallarının yaranmasına səbəb olur, onun bir şəxsiyyət kimi inkişafına, özünügerçəkləşdirməsinə, öz “mən”ini tanımasına təsir göstərir. Bu məqalədə psixosomatik xəstəliklər, onların şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsinə göstərdiyi təsirləri və bu halların terapiya vasitəsilə necə aradan qalxması araşdırılır.

Açar sözlər: psixosomatika, xəstəlik, şəxsiyyət, stress, terapiya, özünügerçəkləşdirmə

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОСБЕННОСТИ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ В ПСИХОСОМАТИЧЕСКИХ ЗАБОЛЕВАНИЯХ

Психосоматические заболевания создают негативное психологическое состояние, которое вызывает напряжение во всех сферах нашей жизни. Лекарства могут быть использованы при этих заболеваниях, но если психологическая проблема не решена, они могут повториться. В результате эта ситуация приводит к определенным проблемам, напряжениям, стрессам в обществе и личной жизни, влияет на его развитие как личности, самореализацию, самопознание. В этой статье рассматриваются психосоматические заболевания, их влияние на самореализацию и способы преодоления этих состояний с помощью терапии.

Ключевые слова: психосоматика, болезнь, личность, стресс, терапия, самоэффективность

ABSTRACT

PSYCHOLOGİCAL FEATURES OF PERSONALITY TRAITS IN PSYCHOSOMATİCS DİSEASES

Psychosomatic illnesses create a negative psychological state that causes tension in all areas of our lives. Medications can be used for these diseases, but if the psychological problem is not solved, they can recur. As a result, this situation leads to stress, tension and certain problems in the social and personal life of a person, affects his personal development, self-realization. This article examines psychosomatic illnesses, their effects on self-realization, and how these conditions can be overcome through therapy.

Keywords: psychosomatics, illness, personality, stress, therapy, self-efficacy

Psixosomatika tibbdə və psixologiyada somatik (bədən) xəstəliklərin meydana gəlməsi və gedişatına təsirini öyrənən bir istiqamətdir.

Təbabətdə bütün insana məxsus xəstəliklərin ruhda, bir insanın düşüncəsində, şüuraltında meydana gələn psixoloji uyğunsuzluqlar və pozğunluqlar səbəbiylə ortaya çıxdığı fikri məşhurdur. Psixogen amillərin yaratdığı somatik xəstəliklərə "psxiosomatik xəstəliklər" deyilir. Psixosomatik münasibətlər problemi Hipokrat və Aristotelin dövründən bəri, əsrlər boyu zehn və somatika arasındakı sıx əlaqənin görülməsinə və öyrənilməsinə baxmayaraq müasir tibbin ən mürəkkəb problemlərindən biridir. 1818-ci ildə "psixosomatik" ifadəsini ilk istifadə edənlərdən biri həkim Joham-Christian-Heimoth idi və 1822-ci ildə Yakobi bu sahəni "somatopsix" analyışı ilə tamamladı.

Daha sonra psixosomatika bioloji amillərlə yanaşı, başlanğıcını patogen psixososial səbəblər və psixosomatik pozğunluqlardan götürən bir klinik vəziyyət olaraq inkişaf etmişdir. İlk dəfə Aleksandır yeddi psixosomatik xəstəliyin səbəblərini, onların meydana gəlməsini irsi meyl ailədəki qeyri-kafi emosional iqlimlə izah etdi [3, səh 52].

Hazırda müəyyən psixogen mənşəli-anoreksiya, bulimiya, bronxial astma, hipertansiyon (psixosomatoz), ürək nevrozu, qastroentreit və digər hallar tipik psixosomatik xəstəliklərdir.

Psixosomatik xəstəliklər bədənin stresə qarşı reaksiyasının bir hissəsi kimi inkişaf edən simptomlar və ya xəstəliklərdir. Bunlar fərdi təzahürlər ola bilər- məsələn, boyun, baş və ya qarındakı ağrı, ürəkbulanma, başgicəllənmə və.s. Neyropsixoloq Nikolay Frantsuzov qeyd edir ki, psixosomatik təzahürlər insanın həyat vəziyyətinə "sağlam olmayan" uyğunlaşma zamanı və ya sinir sisteminin məlumat axını "udmaq" mümkün olmadıqda baş verir.

Bütün psixosomatik xəstəliklərdə psixogen amillərin təsiri altında inkişaf edən patologiya: stress, psixoloji travma, daxili münaqişələr baş verir. Bu vəziyyətdə orqanların işində pozuntu bədənin emosional təcrübələrə cavabı olaraq ortaya çıxır. Bronxial astma, endokrin xəstəliklər, ürək-damar sisteminin pozğunluqları kimi xəstəliklər stress amilidir, amma inkişafını təkcə stresslə izah etmək mümkün deyil.

Engelə görə stress vəziyyətində sinir fəaliyyətini tənzimləyən bütün mexanizmlər homoestatik tarazlığı pozan funksional dəyişikliklərə məruz qalır. Nəticədə bədən yoluxucu xəstəliklərə və digər pataloji proseslərə həssas olur.

Psixosomatik xəstəliklər birbaşa fizioloji səbəblərdən daha çox xəstənin zehni prosesləri ilə əlaqədardır. Tibbi müayinə zamanı xəstəliyin fiziki və ya üzvi səbəbi aşkar edilmirsə və ya xəstəlik narahatlıq, depressiya, kimi emosional vəziyyətlərin nəticəsi olarsa xəstəliyi psixosomatika kimi təsnif etmək olar. Diaqnoz xəstədən, bəzən ailə üzvlərindən gələn anamnezə əsaslanır. Müalicə həkim və xəstə arasında etibarlı bir əlaqənin yaranmasından başlayır.

Təkrarlanan somatik şikayətlər ümumiyyətlə 30 yaşdan əvvəl başlayır. Əksər xəstələrdə somatik simptomlar olur, lakin bəzilərində yalnız ciddi simptom olur ki bu da ağrıdır. Simptomların şiddəti fərqli ola bilər, lakin özləri davam edir və uzun müddətli remissiya nadir hallarda olur. Simptomlar ciddi narahatlıq vəziyyəti yaradır ki, bu hal da xəstənin gündəlik həyatını pozur. Bəzi hallarda açıq bir depressiya inkişaf edə bilər.

Psixosomatik xəstəliklər hər hansı bir somatik xəstəlikləri müşayiət etdikdə xəstələr bu xəstəliyin nəticələri barədə həddindən artıq narahat olurlar. Məsələn, miokard infarktından tam fiziki şəkildə sağalan xəstələrin xəstə davranışları davam edə bilər və ya daim yeni bir infarkt keçirmək qorxusu yarana bilər.

Pozuntunun simptomatologiyası və yayılması müxtəlif mədəniyyətlərə aid insanlarda dəyişir. Görünüşündən aslı olmayaraq psixosomatik xəstəliyin simptomları qeyri-mütənasib zərərli düşüncələr, hisslər və ya xəstənin davranışıdır. Xəstələr kömək, emosional dəstək tələb edərək başqalarından asılı ola bilər və ehtiyacları ödənilmədikdə qəzəblənə bilərlər. Onlar intihar və intihara cəhd edə bilər. Xəstələr tez-tez onlara göstərilən qayğıdan narazı olurlar. Onlar bir həkimdən digərinə və ya eyni anda bir neçə həkimə müraciət edirlər. Simptomların intensivliyi və davamlılığı onların qayğıya güclü ehtiyacını əks etdirə bilər. Simptomlar xəstələrə vəzifələrindəm yayınmağa imkan verir, eyni zamanda həyat keyfiyyətini azaldır, günahkarlıq hissi yaradır.

Psixosomatik xəstəliklər zamanı simptomlar 3 qrupa ayrılır: konversional simptomlar, funksional simptomlar (orqan nevrozları), psixosomatik xəstəliklər daha dar mənada (klassik psixosomatoz).

Psixosomatik xəstəliklər çoxfaktorludur. Bu cür faktorlara infantilizm, aleksitimiya (hissləri sözlə qəbul edə və ifadə edə bilməmə), tempramentin xüsusiyyətləri məsələn, qıcıqlandırıcı amillərə qarşı aşağı həssaslıq, adaptasiya çətinlikləri, həyəcanlılığın yüksək səviyyəsi, özünəqapanma, emosiyaları idarə edə bilməmə və s.

Müasir tibbi nəzəriyyəyə uyğun olaraq xəstəliyin yaranması üçün bir neçə əsas səbəb var

1) Orqanın genetik və konstitusional meyli
2) Keçirilmiş stress və psixi travma
3) İnsanın öz-özü ilə münaqişəsi

Psixosomatik xəstəliklər zamanı psixoterapiyanın müxtəlif növləri və texnikalarından istifadəoluna bilər. Bu növlərin ve texnikanın seçimi xəstəliyin nozologiyası, somatik vəziyyətin ağırlığından, nevrotok pozuntulardan, xəstənin yaşı və motivasiyasından asılıdır.

Psixoterapiya psixosomatik xəstələrə tibbi-psixi-sosial yardımın əsas və ayrılma hissəsi olmalıdır.

Psixosomatik xəstəliklər həmişə tanınması asan olmayan daxili münaqişələrə əsaslanır. Uşaqlıqdan bir insan öz məqsədinə çatmaq əvəzinə, digər insanların gözləntilərinə uyğun yaşamağa vərdiş edə bilər. Nəticədə daxili tarazlıq itir, özünügerçəkləşdirmə çətinləşir, izah edilməyən duyğular toplanır və daxili gərginlik artır.

Özünügerçəkləşdirmə proses kimi gündəlik fəaliyyətdə özünü ifadə etmək, müsbət möhkəmləndirmə vasitəsilə bu dünyada özünün xüsusi yolunu seçmək, həyatın mənasını axtarmaq və özünü bu və ya digər fəaliyyətdə təsdiq etmək, öz mümkün potensialını üzə çıxartmaq və faydalılıq prinsipi əsasında həmin potensialı gerçəkləşdirməkdir [1, səh. 85].

Özünügerçəkləşdirmə özünüdərketmə ilə sıx əlaqədadır. İnsan özünüdərketmədən, öz potensialını görmədən, özü-özünə aydın olmadan arzularını həyata keçirə bilməz. Buradan görsənir ki, psixosomatik xəstəlikdən əziyyət çəkən insanların özünü gerçəkləşdirməsində problemlər meydana çıxır. Bu problemlərin qarşısını almaq üçün gerçəklik terapiyasından istifadə olunur. Gerçəklik terapiyasını bir çox hallarda "sağlam düşüncə" terapiyası da adlandırırlar. Gerçəklik terapiyası Uliyam Qlasser və gerçəklik terapiyasının tərəfdarları tərəfindən işlənib hazırlanmış praktik, müasir və direktiv psixoterapiya metodudur [2, səh 115].

Gerçəklik terapiyası ən müxtəlif psixoloji sferalarda-emosional pozuntular, addiktiv davranış, suisidal davranış, cinsi zorakılıq həyəcan depressiya, həmçinin konsultasiyaya aid olmayan sahələrdə belə (məsələn, təhsil, effektiv idarəetmə və s.) öz tətbiqini tapmışdır.

Təbii ki, dərinləşməmiş və üstündən uzun müddət keçməmiş psixoloji pozuntuların korreksiyası terapevtdən pasiyenti bu zədələrdən qurtarmaq üçün çox da ciddi-cəhd və əziyyət tələb etmir və müxtəlif psixoterapiya metodlarını tətbiq etməklə buna nail olmaq olar. Lakin psixosomatik xəstəliklərə mübtəla olmuş pasiyentlərlə iş bir o qədər asan deyil. Gerçəklik terapiyasının üstün cəhətlərindən biri məhz belə xəstələrlə işləməyin mümkün olmasıdır.

U.Qlasserin özü psixosomatik pozuntuları adətən uzun zaman ərzində davam edən, həyatına effektiv nəzarət edilməməsinin nəticəsi və özündə nəinki ağrı və diskomfort hissini, eyni zamanda bədəndəki hər hansı toxuma və ya orqanların hiss edilən zədələnməsini ehtiva edən "xroniki xəstəlik" adlandırmışdır. U. Qlasserə görə onikibarmaq bağırsağın xorası psixosomatik pozuntudur, miqren isə insanın həyətaına güclü təsir göstərməsinə və daha ağrılı olmasına baxmayaraq psixosomatik pozuntu hesab edilmir.

Psixosomatik xəstələrlə aparılan konsultasiya zamanı ilk növbədə pasiyentə konsultasiyadan, konsultantdan, öz ailəsindən, onu əhatə edən insanlardan, özündən nə gözlədiyini aydınlaşdırmağa kömək etmək lazımdır. Bu aydınlaşdırmalara konsultasiya prosesinin bütün gedişi ərzində lazım olduqda onun istiqamətini korreksiya etmək məqsədilə yenidən qayıtmaq vacibdir. Bir qayda olaraq burada pasiyentin həyatda məmnunluğunun ümumi səviyyəsini, arzu və baza tələbatlarının konkret sahələrini aydınlaşdırmaq gərəkdir.

Psixosomatik xəstəlikləri olan pasiyentlər üçün şəxsi istəklərinin, onların ifadə olunma səviyyəsinin differensiasiyasına münasibətdə qarşılıqlı olması xarakterikdir.

Nəticə olaraq psixosomatik xəstəliklər insanın bir şəxsiyyət kimi cəmiyyətdə inkişafına, onun özünügerçəkləşdirməsinə, öz "mən"ini dərindən başa düşməsinə, həyatın müxtəlif sahələrində fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən tibbi-psixoloji vəziyyətdir. Bu xəstəlikdən əziyyət çəkən insanlarda əsas olaraq psixoloji sferanın tənzimlənməsi pasiyentin gələcək həyat və fəaliyyətində əsas rol oynayır. Bunun üçündə müxtəlif terapiyalardan effektiv istifadə etmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Rəşid Vəkil oğlu Cabbarov. Özünügerçəkləşdirmənin psixologiyası. Bakı, 2016
2. Rəşid Cabbarov. Gerçəklik terapiyası və ya yaşamaq sənəti. Monoqrafiya. Bakı, " Zərdabi LTD MMC",2017, 216 səh.
3. С.А.Кулаков- Основы Психосоматики - СПБ. Речь, 2007.
4. Аммон Г. Психосоматическая терапия. – СПб: Изд- во «Речь», 2000.
5. https://psy.systems/glossary/psixosomatika
6. https://psychologyjournal.ru/stories/psikhosomatika/

UOT 159.9

İRADƏ ANLAYIŞI PSİXOLOJİ YANAŞMALAR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ

Sait Çavşin oğlu ÖRBƏYI

Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı
saitorbeyi5@gmail.com

XÜLASƏ

İradə psixologiyanın ən çətin anlayışlarından biridir. İradəyə həm müstəqil bir psixi proses, həm də digər mühüm psixi hadisələrin bir tərəfi kimi və həm də fərdin öz davranışlarını özbaşına idarə etmə qabiliyyəti kimi baxılır. İradə, sözün əsl mənasında, bir insanın həyatının bütün aspektlərinə nüfuz edən bir zehni funksiyadır. İradədəki fərqlər barədə söhbətə getmək üçün konsepsiyanı çox başa düşməlisiniz. İradə bildiyiniz kimi fəaliyyətin hədəfi və həyata keçirilməsi üçün lazım olan daxili səyləri seçmək bacarığıdır. Bu, xüsusi bir hərəkətdir, şüur və fəaliyyət kimi azaldıla bilməz. Hədəfə gedən yolda maneələrin aradan qaldırılması ilə əlaqəli hər bir şüurlu hərəkət iradəli deyil: iradəli hərəkətdə əsas şey hərəkətin məqsədi üçün xarakterik olan dəyərin onun prinsiplərinə və normalarına uyğunluğunun bilinməsidir. Məqalədə iradə konsepsiyasını psixoloji yanaşmalar çərçivəsində təhlil etdik.

Açar sözlər: İradə, yaşamaq iradəsi, çoxalma iradəsi, sərbəst seçim, arzu, azadlıq, nəzəriyyələr

РЕЗЮМЕ

КОНЦЕПЦИЯ ВОЛЯ В РАМКАХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ

Воля — одно из наиболее сложных понятий в психологии. Воля рассматривается и как самостоятельный психический процесс, и как аспект других важнейших психических явлений, и как уникальная способность личности произвольно контролировать свое поведение. Воля является психической функцией, которая буквально пронизывает все стороны жизни человека. Чтобы перейти к разговору об отличиях в воле, следует разобраться в самом этом понятии. *Воля, как известно ето способность к*

выбору цели деятельности и внутренним усилиям, необходимым для ее осуществления. Это специфический акт, не сводимый к сознанию и деятельности как таковой. Не всякое сознательное действие, даже связанное с преодолением препятствий на пути к цели, является волевым: главное в волевом акте заключается в осознании ценностной характеристики цели действия, ее соответствия принципам и нормам личности. В статье мы проанализировали понятие воли в рамках психологических подходов.

Ключевые слова: Воля, воля к жизни, воля к воспроизводству, свободный выбор, желание, свобода, теории

ABSTRACT

CONCEPT OF WILL IN THE FRAMEWORK OF PSYCHOLOGICAL APPROACHES

Will is one of the most difficult concepts in psychology. The will is viewed both as an independent psychic process, as an aspect of other important psychic phenomena, and as a unique ability of the individual to arbitrarily control one's behavior. Will is a mental function that literally permeates all aspects of a person's life. To go to the conversation about the differences in the will, you need to understand the very concept. The will, as you know, is the ability to choose the goal of the activity and the internal efforts necessary for its implementation. This is a specific act, not reducible to consciousness and activity as such. Not every conscious action, even connected with overcoming obstacles on the way to the goal, is volitional: the main thing in the volitional act is the awareness of the value characteristic of the goal of the action, its conformity to the principles and norms of the individual. In the article, we have analyzed the concept of will in the framework of psychological approaches.

Keywords: Will, will to live, will to reproduce, free choice, desire, freedom, theories

İnsan davranışının bioloji, fizioloji, sosial və mədəni əsasları var. Fərdə canlı orqanizm və mədəniyyətə sahib bir insan olaraq baxıldıqda, insanın sosial, bir mədəniyyət ətrafında yaşamaq, düşünmək və danışmaq, kainatı bütövlükdə dərk etmək bacarığına sahib olmaq, nəticələri dəyişdirə və formatlaya bilən canlı olaraq təyin edə bilərik. İnsan yaradılış baxımından digər canlılardan daha yüksək qabiliyyətə sahib bir varlıqdır. İnsanın üstünlüyü özü ilə birlikdə məsuliyyəti də gətirir. Məsuliyyət onun iradəsinə əsaslanır. İnsan zəkası və biliyi deyil, iradəsi ilə insandır. Ağıl və bilik heyvanlarda da az-çox vardır. Lakin xüsusilə əxlaqi anlamda iradə canlı orqanizmlər zəncirindəki son həlqəni təşkil edən

insana xas bir güc və imtiyazdır. İradə gücü təkcə güc və imtiyaz deyil, həm də insanları bir-birindən ayıran, onlar arasında üstünlük və aşağılıq fərqi yaradan yeganə mənəvi qüvvədir. İradə seçmək və qərar vermək və bu seçimləri hərəkətə gətirmək kimi müəyyən edilə bilər.

İradə gücü insan hərəkətini və davranışını idarə edən bir qüvvədir. Fərdin etmək və ya etməmək kimi seçimlərini öz istək və meyllərinə uyğun qərar vermək bacarığına və ya gücünə sahib olan iradə insana anadangəlmə verilən qabiliyyət deyil, sonradan ətrafda qarşılıqlı təsirlər nəticəsində qazanılmış bir mübarizədir. Başqa bir tərifdə, iradə bir meyl və ya meylə qənaətdir. Yəni, iki şeydən birini seçmək vəziyyətindəki şəxsin, o iki şeydən birini seçmək üçün cəhd və səylərini ortaya qoymasıdır. Lüğəvi mənada isə, iradə bir şey etmək və ya etməməyə qərar vermək gücü və ya istək olaraq təyin oluna bilər. İradə, birbaşa məlum olan kimi təyin edilir. Bilvasitə bilinən və xəyalən görünən aləmə gedən yol ondan başlayır. İradə hər şeyin açarıdır. Həqiqətin dar qapısıdır. Biz kainatı öz varlığımızla başa düşməliyik. Fərdlərin iradələri öz bədənlərində meydana çıxır. Bu iradə, beyindəki zəkanın və bədəndə ehtimal olunan vəziyyətin yaranmasına səbəb olur.

Bütün həyatın iradə gücündən ibarət olduğunu ifadə edən Schopenhauer, həyatı əzab olaraq izah edib və bunun səbəbini isə belə ifadə etmişdir: Dünya iradədən ibarət olduqda, bir ağrı aləminə çevrilməyə məhkumdur. Birincisi, iradə ehtirasdır. Əlində tuta bilmədiyindən daha çoxunu tutmaq istəyir. Məmnun olunan bir arzuya məmnun olunmayan 10 arzu düşür. Ehtiras məhdudiyyətsizdir, məmnunluq isə məhduddur. Məmnun olunmuş ehtiras yeni bir ehtiras yaradır və bu davam edir. Bunun səbəbi budur: İradə özü özünü başına yemək məcburiyyətindədir. Çünki ondan başqa yeyəcək heç nə yoxdur və iradə ac bir iradədir (Schopenhauer, 1965). İradənin görünüşü mükəmməlləşdikcə əzab artır. Biliyimiz artdıqca əzabımız da artır. Zəka inkişaf etdikcə əziyyətin dərəcəsi artır. Şüur yüksəldikcə əziyyət artır. Ən ibtidai heyvanlarda yüngül dərəcədə əziyyət var. Onurğalı heyvanlarda sinir hüceyrələri meydana gəldikcə əziyyət artır. Bir sözlə, iradə bilik və zəkaya tabe olmadıqca, dünya bəlasından qurtulmaq üçün bir yol yoxdur (13, səh.162).

Yaşamaq iradəsi Schopenhauer məntiqin bədənə məğlub olmasını zəif nümunələrlə izah etməyə çalışmaq əvəzinə, məntiqimizi tam idarə edən, məntiqin bütün planlarını pozan, bütün mülahizələri təhrif edən gücü 'həyat iradəsi' adlandırdı (Wille zum Leben). Həyat iradəsi insana xas olan bir həyatda qalmaq və çoxalma səbəbi idi. Həyat iradəsi, ən ağır böhran keçirən zaman, hətta bir gəmi qəzası və ya ölümcül bir xəstəlik olduqda yaşamaq üçün edilən mübarizədir. Yenə həyatın iradəsi sayəsində, hətta ən karyera düşüncəli insanlar, ağlı ilə ən çox hərəkət edənlər belə gülümsəyən bir körpə gördükdə əriyir. Bu olmasa belə, birgün uşağı olar və uşaq doğulanda onu hədsiz sevərdilər. Uzun bir

qatar səyahətində gözəl bir sərnişini görəndə ağlımızın başından çıxmasına da səbəb olan yenidən həyatın iradəsi idi. Həyat, görünən dünya, fenomen iradənin güzgüsüdür, surətidir. Beləliklə, kölgəmizin, bizi izlədiyi kimi, həyat da istəkləri izləyər, istək varsa - həyat da, dünya da var (14, səh.111).

İnsanın yeməyə, cinsi zövqlərə və ya çoxalmaya olan sıx istəyini nəzərdən keçirək. Bu istək düşüncədənmi doğulur? Əlbətdə deyil. Şopenhauer iddia edir ki, Onun mənbəyi qanunsuz yaşamaq iradəsidir.

Bədən bir iradə tərəfindən yaranmışdır. Qan, həyat dediyimiz iradənin əmri altında çuxurlar açaraq damarlar açır. Bu çuxurlar dərinləşir və bağlanır. Beləliklə arteriya və venalar görünür. Anlama iradəsi beyin, tutma iradəsi əl, qidalanma iradəsi həzm kanalını yaradır. Bu iki cüt, yəni iradə və ət eyni həqiqətin və hadisənin iki növündən başqa bir şey deyildir. İradə və bədənin fəaliyyəti iki ayrı üslubda görünən eyni şeydir. Bədənin fəaliyyəti gözlə görünən hala gəlmiş şəkildən yəni, şəxsiyyətdən olan ifadədir. Bu hökm bədənin hər hadisəsinə aiddir. Hətta bədənin hamısı obyektivə olmuş, yəni dizayn vəziyyətinə gəlmiş iradədir. İnsanın forması insanın iradəsinə qarşı gəldiyindən fərdi orqanizmin iradəsinə uyğun çevrilməklə istəklərə - fərdin xarakterinə qarşı gəlir. İstəmə başdan sona hər detalı ilə xarakteri göstərir. İstəmə hər zaman çalışıb yaradır, çünki onun yeganə təbiəti yaratmaqdır. Hətta məqsədinə çatmaq belə istəklərini dayandıra bilməz. Buna görə də son məmnuniyyətə çata bilməz. Məmnuniyyət gözləntilərin, ehtiyacların, arzu və istəklərin yerinə yetirilməsidir. Həyatdan məmnunluq bir insanın gözlədikləri ilə (nələri istədikləri), sahib olduqlarını müqayisə edərək (nələr var) əldə edilən vəziyyət və ya nəticədir.

İstək təbiətcə acıdır, tələbə çatmaq dərhal doyma yaradır. İstək obyekti, bu obyekti ələ keçirmək sehri yaradır, arzu, özünə lazımlı yeni bir şəkildə ortaya çıxır. Bunlar görünmürsə, peşmançılıq, boşluq, problem ortaya çıxır. Bunlarla məşğul olmaq, istəklə mübarizə aparmaq ağrılıdır. İstək ilə istəyin məmnun olması arasındakı fasilələr nə çox qısa, nə də çox uzun olduqda, onların yaratdığı ağrı minimuma endirilir. Bu, ən xoşbəxt həyat yaradır. Bunlardan başqa, həyatımızın ən gözəl hissəsi sevinci deyə dediyimiz şey (çünki, bizi qayğısız bir həyat auditoriyasına çevirir) tanış olmayan saf bilik, gözəllikdən həzz, sənətdən əsl zövqdür. Schopenhauer bütün bu məlumatlara əsaslanaraq, hər insanın həyatının istək və istəyə çatmaq üçün göstərdiyi səy arasında axdığı bildirilir. Kişinin məmnuniyyəti ona xoşbəxtlik bəxş edir və onu ağrıdan xilas edir. İnsan məmnuniyyətinə nail olmaq, xoşbəxt olmaq üçün, hətta ağrılardan xilas olmaq üçün edikən hal və hərəkətlər iradə olaraq ifadə edilir. Bir iradə əsəri insanın istəyə çatmaq üçün bir səyidir. Nəticədə bütün insan həyatını mövcud olmaq istəyini qorumaq qorxusu doldurur (14, səh. 125).

Çoxalma iradəsi. Reproduksiya hər bir orqanizmin son məqsədi və ən güclü instinktidir. Çünki bu ölümə bu yolla qalib gələ bilər. Bu baxımdan, iradə

qavrayışdan demək olar ki, ayrılmazdır. Buna görə bədən hissələri iradənin əsas nöqtələridir. Eləcə də beynin və dərketmənin zidd qütbləri var. Bunu deyə bilərik; özümüz şüurlu və şüursuz olan iki hissəyə bölünürük. Şüursuz məni yaşamaq iradəsi idarə edəcəkdir. Şüurlu mən yaşamaq iradəsinə tabe olmaq məcburiyyətindədir; Üstəlik, ümumiyyətlə həyat iradəsinin planlarından xəbərsizdir. Şüurlu mən müstəqil olmaqdan əlavə, çoxalmaqdan başqa bir məqsədi olmayan, dominant həyat iradəsinin yarı kor xidmətçisidir. Sizin iradəniz qərar qəbul etmək üçün ağlın gizli iclaslarına girə bilməz; Əlbətdə ağıl iradənin sirdaşıdır, amma hər şeyi öyrənmək mümkün deyil. Ağıl yalnız çoxalma həyata keçirmək üçün kifayət qədər öyrənir. Bunun da çox olduğunu söyləmək olmaz (3, səh 75).

Seçim və iradə. İnsan sərbəst seçimlərini fəaliyyətə çevirə biləcəyi müddətcə iradəsindən istifadə etmiş olur. Sərbəst seçki edə bilməyəcəyimizi, hətta seçdiyimizi etməsək, bunu fəaliyətə çevirməsək iradə əskikliyi yaşayırıq. Bir çox vacib və əhəmiyyətsiz məsələlərdə iradəli davranışa ehtiyacımız var. Bir peşə seçərkən, iş seçərkən və ya hətta köynək də alarkən iradəmizi göstərməliyik.

Seçmə qarşımızdakı variantlardan birini digərlərindən ayırd etmək, həyata keçirmək deməkdir. Seçimimiz həm bizim, həm də başqaları üçün fərqlilik yaradır. Sağlam seçimlər edə bilmək insanı güclü edər. "İradənin ən dominant göründüyü an qərar anıdır". Qərar ağıl fəaliyyətidir, seçki yolu ilə nəticələnir.

Qərar, arzularla güclənən və zənginləşən, iradə ilə özünü göstərən, uzunmüddətli hədəflərini gərçəkləşdirmədə insanın öz mənliyi üçün vacib olan insanlara qarşılıq verən, onlar üçün məsuliyyətli olan bir hərəkət və yaşamaq forması yaradır. Professor Ernast Keen qərarı belə tərtib etdi: “Özünəməxsusluqdan ortaya çıxan "özünü qiymətləndirən" və "özünü dəyişdirən" həyatımdır. Bu "ortaya çıxma" bədən şüuru ilə və ya başqa şəkildə mənim şüurum ilə iradəmin inteqrasiyası və ya birləşməsidir. Birinin varlığı ilə dünya arasındakı vahid əlaqə onun funksiyası üçün əlavə bir səviyyə yalnız qərarın dialektik təbiəti deyil, özü ilə hədəflənməyin daha çox istək və iradənin hissələrinin cəmində olduğunu göstərir. "Qərar" nə arzu, nə iradə fəaliyyəti, nə də ikisinin birləşməsidir. İradəmə qarşı bir şey arzulamağım, şəkər oğurlamağa təşviq edən bir şeydir, istəyimə qarşı bir şey istəməyim, mənim şəkər sevdiyimi inkar etmək kimi bir şeydir. Bir şeyə qərar vermək onu əldə etməyə çalışacağımızı (ya da cəhd etməyim) rəsmi olaraq elan etmək kimidir. Buna görə qərar vermək bir öhdəlikdir. Bu uğursuzluq riski ehtiva edir və bütün varlığımın qatıldığı bir fəaliyyətdir” (5, səh. 156).

Azad - Sərbəst İstək. Azadlıq sözü bir insanın öz iradəsinə, öz düşüncəsinə (seçim azadlığına), öz qanunlarına əsaslanaraq qərar verməkdir. İnsanın öz

istəyi, öz istəyi ilə hərəkət etmək bacarığı; insan kənardan mane olmadan hərəkət edə bilməsi kimi təyin edilə bilər.

İradə öz istəyinizlə qərar verə bilmək deməkdir. Ancaq başlanğıcda bu "özünüz", "öz iradəniz" dediyiniz şey yalnız xarici təsirlərə reaksiya olaraq baş verir. Yəni, mütləq bir gerçəklik yoxdur - varlığı özü qərar verən, özü "özünə" bənzər bir varlıq. Buna görə azad iradə demək, tam müstəqil qərar qəbul edə bilməməkdir. Hər hansı bir kənardan təzyiq olmadan, zor tətbiq edilmədən qərar qəbul etmək deməkdir. Burada vurğulanması lazım olan məqam, "öz iradəmiz" adlandırılan iradənin özündə bir şey kimi mövcud olan bir insandan yaranmamasıdır. Mənliyimiz, ətraf mühitlə əlaqəli olaraq baş verir. İstəklərimiz sərbəst şəkildə həyata keçirilən "asılılıq" münasibətləri içində "müstəqil" şəkildə ortaya çıxır.

Bir hərəkətin təşəbbüskarı olan və mümkün olan iradəni tapdıqda, düşünürük ki, tapdıqlarımız öz istəyimizdir və buna sevinirik. Azadlıq, həqiqi iradənin şərtidir, irəli sürülən iradə isə azadlıq əlamətidir. Azad olduğumuzu bildirən duyğu, hesablama düşüncəsinə girmədən əvvəl hərəkətlər arasında seçim edərkən də oyanır. Seçimimiz bədənimizi hisslərimizə verən uzaqgörənliyin nəticəsidir.

Platon insanın hərəkətlərinin tənzimlənməsində ağıl və iradənin rolunu göstərməklə ağıla bağlı qərar və hərəkət gücünün mövcudluğu ilə insan iradəsi azadlığını mənimsəmişdir. Çuhadar, azadlığın əsas elementlərindən birinin "seçim" olacağını təyin etdikdə, növbəti mərhələnin hərəkət olduğunu, insanın istədiyini seçib sonra fəaliyyət göstərdikdə, başqa sözlə, "edərkən" özünü azad hiss edəcək, amma bu hərəkət bir maneə ilə qarşılaşdıqda azadsızlığından xəbərdar ola biləcəyini ifadə edərək, bu nəticəyə gəlir: "Bütün insan azadlıqlarının mərkəzində iki element var: Seçmə və Fəaliyyət". İradə və düşüncənin azad olması kifayət deyil. Əhəmiyyətli olan budur ki, bu iradə və düşüncə azad şəkildə hərəkətə çevrilir (4, səh 265).

Arzu və iradə. Arzular insan təbiətindəki müəyyən meyllər nəticəsində yaranır. Arzu və ya istəklər mənbələrinə görə üç kateqoriyaya bölünürlər: üzvi tələblər və ehtiyaclar, instinktlər və fitri qabiliyyət kimi sadalana bilər. Üzvi istəklər və ya ehtiyaclar, bədənin varlığını normal davam etmək və inkişaf etdirmək üçün yerinə yetirilməli olan arzular istək və ya ehtiyac kimi adlandırıla bilər. İnstinkt insanın müəyyən şeylərə diqqət yetirməsi ya da belə bir şey görəndə xüsusi bir həyəcana səbəb olması, müəyyən bir şəkildə hərəkət etməsini və ya ən azı hərəkətverici qüvvə kimi hərəkət etməsinə səbəb olan doğuşdan və ya gendən gələn bir psixofizik meyldir. Doğuşdan gələn meyllər insanların təqlidini və ya bir insanın davranışını və başqa bir insanın hərəkətlərini kopyalamaq meyli və da onların qəbul edilməsi üçün məntiqi əsaslı səbəblər olmadıqda belə başqalarının inanclarını qəbul etmə aktını özündə cəmləşdirir.

İlk arzuladığımızda heç bir arzu mümkün deyildir. Bir neçə yolla istəyəndə, bir neçə tərəfdən onu yaratmaqla, bəlkə də uzun müddət ərzində güc istehsal edərək gerçəkləşdirmək üçün təhlükəni riskə alırıq. Arzu Lynch'in, xəyal etmə ilə əlaqələndirilən bir element var. William James arzunu yaradıcı bir hərəkət olaraq təyin etmişdir.

İnsanlar tez-tez istəklərini təmin etmək üçün hərəkət edirlər. Ac olanda yemək arzulayırıq və yeyirik. Susuz olduqda su içirik. Marağımızı təmin etmək üçün biliklərə sahib olmaq və bu istəyi yerinə yetirmək üçün çalışırıq. Arzular hərəkətlərin edilməsində mühüm rol oynayan amillərdir (7, səh.636).

"Arzu" bağlamaları atom təpəsinin ən kiçik quruluşuna qədər bütün təbiət hadisələrində tapıla bilər. Alfred North Whitehead və Paul Tillich, bütün təbiət hissəciklərini müsbət mənfi hərəkətə olaraq adlandırmışdır. Bu görüşə görə, arzunu yaradanın qüvvət və mənanın müəyyən bir şəkildə birləşməsidir. Arzunun məna elementi Freydin arzu anlayışında var və arzunu xüsusilə fantaziyalarda, xəyallarda, pulsuz istifadə edə bilirdi. Çünki arzuda yalnız bir kor təkan deyil, mənalı bir tendensiya kimi görürdü. Biz bir şeyi səbəbi olduğu üçün arzu etmirik. Əksinə, ruhumuzun səbəblərini axtarırıq. Çünki onun üçün darıxırıq. Əslində, fəlsəfələr və teoloji nəzəriyyələri istəklərimizi və ehtiraslarımızı bir yerdə saxlamaq üçün yaradarıq. Schopenhauer insanı "Metafizik Heyvan" adlandırır. Digər heyvanların bir şey istəməsi metafizika olmadan olur

"İradə" özünüdərk tələb edir, arzu yox. "İradə" ya, ya da seçiminin olduğunu nəzərdə tutur, bu "arzu" deyil. Arzu iradəyə istilik, məzmun, xəyal gücü, uşaq oyunu, təravət və zənginlik" qazandırır. Öz-özünə istiqamət "iradə" və "istək" üçün yetkinlik gətirir. "İradə" "istəyi" qoruyur, onun heç bir təhlükə olmadan davam etməyini təmin edir. Ancaq iradə həyat gücünü və canlılığını "arzu" olmadan itirir, yox olur. Sadəcə arzu var iradə yoxdursa, əlinizdə uşaq kimi bir yetkin olan robot insana bənzəyən, sərbəst olmayan, uşaq kimi bir insan olaraq qalır (10, səh 165).

İradə anlayışına psixoloji yanaşmalar. Ekzistensializm (Viktor Frankl, Rollo May). Ekzistensialist düşüncə ənənəsi insanın həm fəlsəfədə, həm də psixologiyada mövcud olan problemləri ilə əlaqədardır. Ekzistensializm doktrinasına görə, kainatda öz varlığını yaradan yeganə varlıq insan və insandan başqa bütün varlıqlar varlıqdan əvvəl yaradılmışdır. Başqa sözlə, ağac ağaclığını özü edə bilməz, amma insan insanlıqlığını özü edir və olduğu kimi mövcuddur, dəyərlərini özü yaradır, yolunu özü seçir. İnsan yaşamağa başlamazdan əvvəl bir həyat yoxdur və həyatın mənası canlı insandır. Əslində, təbiətdə insanlara özündən başqa yol göstərən bir şey yoxdur. O insan sərbəstdirlər, istədikləri şəkildə həyatlarını cıza bilərlər, ancaq məsuliyyəti yüklənə biləcəkləri qədər azaddırlar "İnsan azad olduğu üçün məhkumdur: məhkumdur çünki yaradılma-

mışdır. Azaddır, çünki bir dəfə yer üzündə olanda və ya dünyaya atıldıqda, etdiyi bütün əməllərə görə cavabdehdir (15, səh.258).

Ekzistensial psixologiyada insanın davranışına genetik təsir və ətraf mühitin təsiri rədd edilir. Halbuki insanı, bioloji xüsusiyyətlər, fiziki və ictimai mühit ilə mübarizə etməkdən uzaqlaşdırmaq səhvdir. Çünki biz bunu edərkən insanın fiziki, bioloji varlığı və təkamül prosesindəki yerini gözdən qaçırmış oluruq. Məsələn, bir insan səhrada doğulubsa, onun balıq tuta bilməməsinin sərbəst seçim olduğunu mübahisə etmək düzgün olarmı?

Ekzistensialistlərin fikrincə, ölümcül olduğunu bilən insanın mənalı bir həyatının olub-olmadığının, seçim azadlığından necə istifadə etdiyini və məsuliyyəti nə dərəcədə bacardığı haqqında narahat olur. Bu narahatlıq "varlıq narahatlığı" adlanır.

Ekzistensialist yanaşmada əsas narahatlıqlar dörddür. Bunlar ölüm qorxusu, azadlıq, təcrid və mənasızlıqdır. Dörd əsas təməl narahatlıqlar ümumi narahatlığı artırır, buna görə də insanlar bu narahatlıqlara qarşı bir sıra müdafiə mexanizmlərini inkişaf etdirir. Ölüm qorxusu, təcrid-təklik və yaşamağın mənasını tapa bilməməsi birbaşa narahatlıq səbəbi ola bilər. Azadlıq anlayışı ifadə etdiyi anlayış qısaca budur: insan sərbəst seçim edə və bunun məsuliyyətini götürməyə qadir iradə sahibi bir varlıqdır (5, səh.125). Bu azadlığın nə dərəcədə istifadə olunduğu, varlıq üçün nə qədər məsuliyyət daşıdığı insan üçün narahatlıq yarada bilər.

Psixososial inkişaf nəzəriyyəsi (Erikson). Erik Erikson səkkiz kritik dövrdə psixo-sosial inkişaf nəzəriyyəsini toplayıb. Hər dövrdə aradan qaldırılmalı bir böhran və qarşıdurma da var. Bu dövrləri isə əsas etibara qarşı Etibarsızlıq, şübhə və muxtariyyət dövrü, sahibkarlığa qarşı günah hissi, əməksevərliyə (müvəffəqiyyətə) qarşı uyğunsuzluq hissi, şəxsiyyətini tapmağa qarşı şəxsiyyət qarışıqlıq dövrü, yaxınlıq (təklik) dövrünə qarşı təcrid, məhsuldarlığa qarşı səmərəsizlik (tənəzzül) dövrü, mənlik bütövlüyünə ümidsizlik dövrü olaraq təyin etdi. Muxtariyyətə qarşı şübhə və utanc dövründə uşaq gəzməyə və danışmağa başlayanda anadan asılılıq azalır. Uşaq avtonom hərəkət etməkdən və müstəqil hərəkətlərdən zövq alır almağa başlayır. İstəklərini özünün və valideynlərinin nəzarəti altında edir. Qazanılan mənfi duyğularla yanaşı, muxtariyyət dövründə əldə edilən özünü tənzimləmə qabiliyyəti sərbəst iradənin inkişaf etməsi mənasına gəldiyinə görə, bu dövrdə əldə edilən güc "iradə gücü"dür. Muxtariyyət dövründən çıxarılan şəxsiyyət hissi, "azad iradəmlə nə edə bilərəmsə, mən oyam" kimi ifadə edilə bilər. Bununla əlaqədar olaraq, bu dövrdə şəxsiyyət böhranının ilkin əlaməti, "özü olmaq iradəsi" və "öz-özünə şübhə"arasında münaqişə kimi görünəcəkdir. Erikson eyni zamanda psixoloji-sosial inkişaf dövrünün şəxsiyyət qazanmağa qarşı şəxsiyyət qarışıqlığı dövrünü şəxsiyyət anlayışını vurğulayır. Erikson şəxsiyyəti qazanma və şəxsiyyət

qarışıqlığı dövrü, əvvəlki dörd dövrün nailiyyətlərini fərdin bu uğurları və həyatı barədə düşündüyü cəmiyyətlə inteqrasiya etməyə çalışdığı bir dövr olduğunu bildirir.

İkinci dövrün qazancı olan muxtariyyət və iradə hissi də yetkinlik dövründə qurulan etibarlı münasibətlər və yol ayrılıqlar içərisində şəxsiyyətdə daimi bir yer tuta bilər. Göründüyü kimi, iradə anlayışı Erik Eriksonun iki mərhələsində ortaya çıxır. Muxtariyyətə qarşı şübhə və utanma dövründə iradə əldə etməyə başlayan şəxs, şəxsiyyətin qarışıqlıq dövründə öz şəxsiyyətini formalaşdırmağa başladığı görülür (1, səh.142-156)

Psixoanalitik yanaşma (Otto Rank). İstək, Rank tərəfindən şəxsiyyətin inteqrativ gücü kimi istifadə olunan bir termindir. Rank bu termini, doğulmuş olanın təbii nəticəsi və insan orqanizminin inkişafı üçün zəruri bir element kimi təfsir etdi. Otto Rank Doğuş Travması əsərində doğuş prosesi (ayrılan travma ilə birlikdə) özünəməxsus psixi vəziyyətlərin son bioloji qavrayış olduğunu müdafiə edirdi. Ruhani quruluşun ortaya çıxması doğuş travması ilə mübarizə cəhdinin nəticəsi idi. Beləliklə, hər hansı bir nevrotik pozğunluğun açarı bu ilk toqquşmada yatır demək idi, yəni qısacası hər nevroz doğuşla başlamışdır.

Doğuş nəticəsində cift ilə inteqrasiyası pozulmuş uşağın, xarici aləmdən ayrı bir eqo bütövlüyü yoxdur. Bu səbəblə ətrafdakı məmnuniyyətin yeni imkanlarını təmin etmək və birlikdə olduğunu itirdiyini əvəz etmək üçün yeni münasibətlər axtarışındadır. Beləliklə, uşaq seçim etməyə başlayır, təlim prosesinə daxil olur. Bu müddət ərzində eqo quruluşu meydana gəlməyə başlayır. Arzunun təsirli bir güc ola biləcəyini başa düşməyə başlayan uşaq böyüdükcə bütöv bir şəkildə özünü hiss etməyə başlayır.

Rank həvəsin üç inkişaf mərhələsini təsvir edir:

1) Başqasının iradəsinə qarşı etiraz. Uşaq valideynlərə və öz hisslərinə qarşı xeyr söyləməyi öyrənir. Rank, istəyin əslində əleyhdar hiss olaraq qurulduğunu söyləyir

2) Müsbət iradə, insanın etməli olduğu işə hazır olmaq,

3) Yaradıcı iradə, insanın istədiyi şeyi etməyə hazır olması Rank istək anlayışı ilə insanı şüurlu, məqsədyönlü, seçməyi və özünü istiqamətləndirməyi bacaran bir varlıq olaraq təyin edilmişdir (12, səh.158).

Freyd, psixoanalizi anti-iradə sistemi olaraq inkişaf etdirdi. Freydin, iradənin üç ustad tərəfindən idarə olunduğunu, id, super eqo və xarici dünyanın hakimiyyətində olduğu müşahidəsi iradəni məhv edər. Freyd, iradəni hərəkət gücünü səfərbər edən müsbət qüvvə kimi deyil, sıxışdırma xidmətində bir vasitə olaraq görürdü. Freyd insanın şəxsiyyətini araşdırarkən iradə yerinə id, eqo və super eqo kimi anlayışlarla maraqlanırdı. Freydə görə, fərdin şəxsiyyəti id, eqo, super eqonun birləşməsindən ibarətdir. İd şəxsin ən kobud, ən ibtidai, irsi impulsları və istəklərini əhatə edir. Bu ibtidai irsi impulslardan ikisi cinsiyyət

və təcavüzdür. İd davranışımızın əsasını təşkil edən psixoloji enerjinin mənbəyidir. İdi idarə edən quruluş eqo adlanır. Təbii olaraq mövcud olan və inkişaf edən bir eqo şüuraltı bir şəkildə insanın bioloji quruluşuna zidd olan və ya həqiqətə uyğun olmayan hərəkətləri dayandırır. Freyd, iradəni bütün sistemin şeytanı kimi görür, çünki iradə müqavimət və təzyiqin aktivləşdirilməsi kimi mənfi bir funksiyaya malikdir (6, səh. 198).

İradə problemi motiv (səbəb), düşünmə, qərar, seçim, səbəbkarlıq və sair kimi müxtəlif terminlərin dəqiq tərifini tələb edir. Bu məsələdə alimlər arasında birliyin olduğunu söyləmək asan deyil. Bundan əlavə, zərurət prinsipinin etibarlılığı problemlə bağlı mübahisələrə təsir göstərir. İradə problemində bir seçim var. Ancaq ümumiyyətlə, "seçim" təbiətdə xatırlanmır. Hərəkət, digər insanların hiss orqanları ilə müəyyən bir könüllü hərəkət etməyə başladıqdan sonra bilə biləcəyi bir xüsusiyyət qazanır. Digər tərəfdən, nəyin düzgün və ya ev tapşırığının nə olduğu fikri davranışımıza da təsir edə bilər. Həm də xarakteri ortaya çıxan və emosional həyatının yetişdiyi yetkin bir şəxsin davranışının necə olacağını əvvəlcədən söyləmək olar. Ancaq aydındır ki, bu proqnoz dəqiq bir həqiqəti ifadə etmir. Məsələn, zaman-zaman bir insanın xarakter xüsusiyyətlərini göstərmək üçün cəsarətli olduğunu söyləyirik. Görəsən cəsarətli kimi təsvir etdiyimiz insanın davranışının müəyyən bir vəziyyətində də cəsarətli olacağını dəqiq bilə bilərikmi? Bu suala qəti və müsbət cavab verə bilmərik. Çünki cəsarətlə hərəkət edən bir insanın bəzən cəsarətə uyğun olmayan bir şəkildə davranması mümkündür. Bu davranışda səbəbin nə olduğunu bilmirik. Duzun suda həll olunduğunu deyəndə cümləmizdə əminlik var. Ancaq davranışla bağlı proqnozlarımız heç vaxt bu əminlik dərəcəsinə yaxınlaşa bilməz. Ancaq davranışı, fərdin xarakterini və ona təsir edən amilləri əvvəlcədən deyə bilərik, əsasən o, lazımi görüşün gücünü göstərir. Bəzi psixoloqlar fərdin iki növ səbəbin təsiri altında olduğunu deyirlər. Bu səbəblərdən biri fərdin xarakterinə təsir göstərir, digəri müəyyən bir davranışı tənzimləyən səbəb kimi görünür. Başqa bir psixoloji görüş isə qərar verərkən təkcə xarakter və xarici amillərin deyil, digər amillərin də təsiri altında qaldığını müdafiə etməkdədir. Bu görüş düzgün hesab edilərsə, hələ bilinməyən və könüllü hərəkətlərdə rol oynayan bu amillərin könüllü qərar mexanizminin işlənməsində rol oynaya bilər və iradə sualına yüngül qoruyucu nəticələr verə bilər.

Malebranşın dediyi kimi, iradə məsələsi 'gizli' olmağa davam edir. Bu sirri izah edəcək və insanın könüllü davranışını bütün təfərrüatları ilə izah edəcək və problemi kökündən həll edəcək bir psixologiya nəzəriyyəsi hələ irəli sürülməmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Arslan, E. (2008). Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erikson'un Psikososyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi. Selçuk Üniversitesi, Doktora Tezi, Konya.
2. Başgil, A. F. (2009). Gençlerle Başbaşa. İstanbul: Yağmur.
3. Cüceloğlu, D. (1997). İnsan ve Davranışı. İstanbul: Remzi.
4. Çuhadar, C. (2007).Hürriyet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:12, Sayı:2.
5. Dökmen, Ü. (2006). Varolmak Gelişmek Uzlaşmak. İzmir: Sistem.
6. Eroğlu, E. (2008). Çalkantı ve Dalga. İstanbul: Timaş. Geçtan, E. (1998). Psikanaliz ve sonrası, İstanbul: Remzi.
7. Güriz, A. (1967). İrade Hürriyeti. Ankara Üniversitesi H. F. D., C:24, S:1, s.635-673.
8. Morgan, G. (2009). Psikolojiye Giriş. Konya.
9. Oktaylar H. C. (2006). Eğitim Bilimleri Kitabı. Ankara: Yargı yayınevi
10. Ören, K. (2006). İrade Gücü. İstanbul: Alternatif Düşünce.
11. Özer, M ve Karabulut, Ö. (1998). Türk Geriatri Dergisi, cilt:6 sayı:2
12. Rank, O. (2001). Doğum Travması. (Çev.YÜCESOY Sabir), Metis.
13. Schopenhauer, A. (2005). İsteme ve Tasarım Olarak Dünya. İstanbul: (Çev, Levent Övşar)
14. Schopenhauer, A. (1962). İrade Felsefesi. (Derleyen, Sadi Irmak) İstanbul.
15. Yalom, I. (2001). Varoluşçu Psikoterapi. (çev. Zeliha İyidoğan Babayiğit), İstanbul: Kabalcı.

UOT 159.9

İŞLƏYƏN VƏ EVDAR QADINLARIN STRESSƏ DAYANIQLILIĞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şəfa Şamil qızı NƏSİBOVA

Bakı Dövlət Universitetinin
shefa-mesimova@mail.ru

XÜLASƏ

Psixologiyada stress anlayışı gərginlik və təzyiq hissi kimi səciyyələnir. Az miqdarda stress arzuolunan, faydalı və hətta sağlam ola bilər. Müsbət stress sağlamlıq imkanlarınızı və həyat şəraitinizi yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Eyni zamanda müsbət stress motivasiya, uyğunlaşma və ətraf mühitə reaksiya vermək rolunu oynayır. Ancaq həddindən artıq stress bədənə zərər verə bilər. Stress xarici faktorlardan eləcə də daxili faktorlardan yaran bilər. Stresə qarşı dayanıqlılıq səviyyəsi ayrı-ayrı fərdlərdə özünü müxtəlif səviyyələrdə biruzə verir. Bu bir tərəfdən fərdin yaşadığı həyat tarixçəsi ilə əlaqəlidirsə, digər tərəfdən onu əhatə edən mühit, fərdin sinir sisteminin tipi, xarakteri, hətta cinsi ilə əlaqəlidir. Məqalə çərçivəsində biz işləyən və işləməyən qadınların stressə davamlılıq xüsusiyyətlərindən bəhs etdik.

Açar sözlər: stress, psixoloji stress, stressor, stresə dayanıqlılıq, qadın psixologiyası, işləyən qadınlar, işləməyən qadınlar

ABSTRACT

CHARACTERİSTİCS OF STRESS TOLERANCE OF WORKİNG WOMEN AND HOUSEWİVES

In psychology, stress is a feeling of strain and pressure. Small amounts of stress may be desired, beneficial, and even healthy. Positive stress helps improve athletic performance. It also plays a factor in motivation, adaptation, and reaction to the environment. Excessive amounts of stress, however, may lead to bodily harm.

Stress can be external and related to the environment, but may also be created by internal perceptions that cause an individual to experience anxiety or other negative emotions surrounding a situation, such as pressure, discomfort, etc., which they then deem stressful.

The level of resistance to stress manifests itself at different levels in individual individuals. On the one hand, it has to do with an individual's life history, on the other hand, the environment around him, the type, character, and even sex of the individual's nervous system. In the article, we talked about the stress resistance characteristics of working and non-working women.

Keywords: Stress, psychological stress, stressor, stress-resistance, female psychology, working women, non-working women

РЕЗЮМЕ

ХАРАКТЕРИСТИКА СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ РАБОТАЮЩИХ ЖЕНЩИН И ДОМОХОЗЯЕК

В психологии стресс - это чувство напряжения и давления. Небольшое количество стресса может быть желательным, полезным и даже здоровым. Положительный стресс помогает улучшить спортивные результаты. Он также играет роль в мотивации, адаптации и реакции на окружающую среду. Однако чрезмерное количество стрессов может привести к телесным повреждениям.

Стресс может быть внешним и связан с окружающей средой, но может также создаваться внутренними восприятиями, которые заставляют человека испытывать беспокойство или другие негативные эмоции, связанные с ситуацией, такие как давление, дискомфорт и т. д., kоторые они тогда считают стрессовыми.

Уровень устойчивости к стрессу проявляется на разных уровнях у отдельных лиц. С одной стороны, это связано с историей жизни человека, с другой - с окружающей его средой, типом, характером и даже полом нервной системы человека. В статье мы говорили о характеристиках стрессоустойчивости работающих и неработающих женщин.

Ключевые слова: стресс, психологический стресс, *стрессор,* стрессоустойчивость, женская психология, работающие женщины, неработающие женщины

İnsanın emosional həyatı rəngarəng olub, affektlərə, əhvala, hisslərə, stresə bölünür. Klassik tərifə görə stres orqanizmin artan təlabatlara uyğunlaşmasına və yaranmış çətinliklərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş gərginliyidir.

Müəlliflərdən H. Selye stressin 3 mərhələsini qeyd etmişdir: Həyəcan mərhələsi; rezistenlik mərhələsi və ya müqavimət mərhələsi; yorulma mərhələsi. Stressin yaranmasında və gedişatında bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən 3 həlqə, 3 sistem meydana çıxır: stresstogen hadisənin qiymətləndirilməsi; hadi-

sənin özünə və ya ona verilən qiymətə fizioloji və biokimyəvi reaksiyaya və nəhayət stressin səbəbini və nəticələrini aradan qaldırmağa və gələcəkdə ondan qaçmağa yönəlmiş davranış reaksiyaları. Ümumiyyətlə, psixoloji stress emosional və informasiya stresslərinə bölünür. İnformasiya yükü – həddindən artıq olduqda insan tapşırığın öhdəsindən gələ bilmir. Məhz bu zaman insanda informasiya stressi yaranır. Emosional stress isə təhlükəli, qorxulu, dərin inciklik şəraitində təzahür edir [1, s.152].

Hər bir insan öz vəziyyətini analiz edə bilər. Bu zaman o özünün stress gərginliyinin səbəblərini müəyyən edə bilər. J. E. Mc Greath göstərir ki, stress o zaman meydana gələ bilər ki, xarici situasiya fərd tərəfindan onun bacarıqlarını və ehtiyatlarını yüksəldən, çoxaldan ona təqdim edilən tələb kimi qəbul edilsin. Bu zaman o tələblərin yerinə yetirilməsində itirdikləri ilə yanaşı onun razılıq və narazılıqlarının nəticəsi arasında fərqi göstərməlidir. Stressin meydana gəlməsi fəaliyyətin təşkili, həcmi, şərtləri ilə bağlı olan fərdin ekstremal faktorların təsiri ilə müəyyən olunur. Müəllif Bodrovun fikrincə, stressin meydana gəlməsi fəaliyyətin təşkili, həcmi, şərtli ilə bağlı olan fərdə ekstremal faktorların təsiri ilə müəyyən olunur. Bodrov hesab edir ki, psixoloji stressin bir növü olan informasiya stressinin inkişafında isə vacib faktorlardan biri subyektin fəaliyyətinin ekstremal situasiyasının subyektiv, şəxsi mənasını şərtləndirən motivasion tələbatlar, emosional-iradi koqnitiv sferadır [2, s.145].

Müəlliflərdən Svami Şivapremananda stressin 3 başlıca səbəblərini qeyd edib: 1. Uşaqlıqda sevgi və təhlükəsizlik hissinin çatışmazlığı; 2. Ətraf mühitin faktorları: çirklənməyə, şəhərdə toplaşma, köçmək və yerləşmə; 3. Baş verən hadisələrin effektləri.

Göründüyü kimi, istənilən fakt, hadisə, xəbər stress yaradan stressor ola bilər. "Stressor" stress yaradan amil deməkdir, o stressi törədir. Həyatda insan müxtəlif stressorlarla qarşılaşa bilər. Bu stressorları aşağıdakı formada qruplaşdırmaq olar: 1. Ətraf mühitə məxsus olan stressorlar – bunlara aid ola bilər: taksilər, isti və soyuq (həddindən artıq) hava; 2. Psixoloji təbiətə malik olan stressorlar: özünü qiymətləndirmənin aşağı enməsi, depressiya və s. 3. Sosial xarakter daşıyan stressorlar: işsizlik, sevimli insanın ölümü, xəstəlik və s. 4. Fəlsəfi xarakterə malik olan stressorlar: vaxtdan istifadə, həyat məqsədinin müəyyən edilməsi, yaşama prinsiplərinin mövcud olması və s. Bunlarla yanaşı müxtəlif faktorlar stressorlar ola bilər. Məs: mikroblar, viruslar, temperatur (ətraf mühitdəki), travmalar və s. Məlumdur ki, belə stressorlar həm də emosional mənşəlli faktorlar (emosiogen) da ola bilər. Tressin meydana gəlməsi və yaşanılması obyektiv və subyektiv faktorlardan asılı olduğu qədər də insanın şəxsi keyfiyyətlərindən, öz tərəfindən situasiyanın necə qiymətləndirilməsi, öz gücünün səfərbər olunması və s. əlaqələndirilir. Stress doğuran faktorları aradan qaldırmaq və buna diqqəti artırmaq bir çox stress situasiyaların və idarəetmə

əməyini və onun effektivliyini həm də təşkilatın məqsədinə nail olmağı və s. təmin edir. Bir çox müəlliflər stressin meydana gəlmə səbəbi kimi təhlükənin miqdarının mühüm rol oynadığını qeyd etmişlər. Stressin yaranması başlıca olaraq insanın fərdi keyfiyyətlərindən asılıdır.

İnsanda stress yaradan üç ümumi inanc vardır: "Hər kəs məni sevməlidir", "Hər zaman mükəmməl davranmalı və heç bir səhvə yol verməməliyəm" və "Dünya ədalətli olmalıdır". Diqqət etsəniz görərsiniz ki, bu inancların üçü də reallığa uyğun deyil və "ya hər şey", "ya heç nə" prinsipinə əsaslanır. Bənzər şəkildə insana çətinlik yarada biləcək hər hansı hadisənin yaxınlaşması da bəzən ola biləcək ən pis nəticə üçün narahat olmağa səbəb olur.

Təbii ki, stressin strukturunu araşdırdıqda onun təsir etdiyi şəxsiyyətin stressədavamlılığının strukturu da aydınlaşdırılmalıdır. Şəxsiyyətin stressədavamlılığı strukturunun tərifi psixologiyada ənənəvi olaraq oturuşmuş olan psixikanın strukturuna yanaşmaya əsaslanır. Buradan çıxış edərək stressədavamlılığı psixi davamlılıq kimi dinamik struktur olaraq nəzərdən keçirmək olar. Şəxsiyyətin dinamik strukturunun əsas komponentləri aşağıdakılardır:

1) insanın mürəkkəb vəziyyətləri dəf etməsi prosesində toplanmış olan emosional əminlik, vəzifənin yerinə yetirilməsindən həvəslənmə və məmnunluq hissində təzahür edir.

2) iradəlilik-özünüələalmada, özününəzarətdə, hərəkətlərin şüurlu şəkildə özünütənzimi, onların vəziyyətin tələblərinə müvafiq olmasına gətirib çıxarılmasında təzahür edilir; fəaliyyətin məqsədəuyğun tənzimlənməsinin nəzarət-qiymətləndirmə funksiyasının qorunması və bərpa edilməsini yerinə yetirir.

3) intellektuallıq-ağıllı davranmanı, iş qabiliyyətini, düşüncə tərzini əks etdirir [5, s.236].

Stress vəziyyətlərində psixoloji gərginliyin yüksək səviyyəsi şəxsiyyətdaxili komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirir: istiqamətlilik, nəzarət lokusu, həyəcanlılıq, inciklik, günah, paxıllıq, utanma emosiyaları, uğursuzluq qorxusu, stressin uyğunlaşma reaksiyaları, məşqlər və müdafiə refleksləri və s.

Stressə qarşı davamlılıq- normal iş qabiliyyətinin, ətrafdakılarla səmərəli qarşılıqlı əlaqəsinin və çətin, stress hallarında daxili ahəngdarlığın qorunmasının mühüm amilidir.

Bir sıra tədqiqatlarda stressə qarşı davamlılıq, tolerantlıq "emosional davamlılıq" anlayışına bərabər götürülür. V.A.Bodrov və A.A.Obozov "stressədavamlılıq" terminindən istifadə edirlər ki, bu halda onlar insanın mühitin və peşə fəaliyyətinin ekstremal amillərinin təsirinə qarşı fərdin zəruri uyğunlaşma dərəcəsi ilə xarakterizə edilən inteqrativ xüsusiyyətini nəzərdə tuturlar; orqanizmin ehtiyatlarının və fərdin psixikasının fəallaşdırılmasını terminləşdirirlər; onun funksional vəziyyəti və iş qabiliyyəti göstəricilərində əks olunur.

Stresə qarşı dayanıqlılıq səviyyəsi ayrı-ayrı fərdlərdə özünü müxtəlif səviyyələrdə biruzə verir. Bu bir tərəfdən fərdin yaşadığı həyat tarixçəsi ilə əlaqəlidirsə, digər tərəfdən onu əhatə edən mühit, fərdin sinir sisteminin tipi, xarakteri, hətta cinsi ilə əlaqəlidir.

Psixofiziologiyada və psixologiyada stressədavamlılıq şəxsiyyətin ekstremal məkanda fəaliyyətin yüksək səmərəliyinə dəstək verən xüsusiyyəti kimi tədqiq edilir.

Gündəlik həyatdakı dəyişikliklər də stress hallarının ortaya çıxmasında önəmli rola malikdir. Xüsusilə də iş dünyasındakı qarışıqlıq, müasir texnologiyanın gətirdiyi yeniliklər, yarış tempi insanları stressli bir iş rejiminə itələyir. Folkman və Lazarus (1985) isə stresi daha çox psixososial aspektdə araşdırır və insan-ətraf mühit münasibəti ilə əlaqəli olduğunu müdafiə edir. Mübarizə aparmaq cəhdləri ənənəvi yanaşmada məqsədi psixoloji təzyiqi və sıxıntını azaltmaq, ondan qaçmaq olan emosional reaksiyalar olaraq dəyərləndirilmişdir.

Bir çox elmi ədəbiyyatda peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar meydana çıxan stressin əlamətləri tədqiq olunmuşdur. İnsanların peşə fəaliyyətləri ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlarda bir qayda olaraq, xarici mühit amillərini (əmək gərginliyi) yekun nəticələrə (məs:həyəcan) müncər etmək meyli özünü göstərir. Belə olan halda digər mühüm amillər peşə fəaliyyətinin incəlikləri, sosial müdafiənin səviyyəsi və. s lazımı dərəcədə nəzərə alınmır. Reallıqda isə bunlar stressor-gərginlik əlaqəsini kifayət qədər zəiflədə biləcək amillərdir. Lakin son dövrlərdə bu problemin dərindən və hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi tədqiqi istiqamətində ciddi addımların atılması müşahidə edilir. Lazarus və Folkman stressi insanla mühit arasında insanın resurslarını yükləyən və ya üstələyən, onun rifahını təhlükəyə məruz qoyan əlaqə kimi müəyyən edirlər.

İşsizlik, iqtisadi çətinlik dövründə isə əksinə müəyyən əhali qrupları özlərini atılmış, lazımsız hesab edir, digərlərinə nisbətən alçaldılmış sayırlar. Belə olan halda psixi sağlamlığa mənfi təsir daha qabarıq olur, bu da həyatdan bezənlərin sayını, intihar və psixosomatik xəstəlikləri artırır [8, s.1395].

İşsizlik stressi – İşsizlik problemi bütün insanlar üçün ağır bir problem sayılır. Hazırda işsizlik – bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da aktualdır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində insan iş yeri ilə təmin olunması ilə bağlı bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır, işləmək, fiziki, zehni, mənəvi imkanlarını reallaşdıra bilməkdən məhrum olmaq eləcə də iş yerini itirmək, maddi vəziyyətin aşağı səviyyəyə enməsi insana ağrılı yaşantılara səbəb olur, uzunmüddətli stressə gətirib çıxarır.

J. E. Qret göstərir ki, stress o zaman meydana gələ bilər ki, xarici situasiya fərd tərəfindan onun bacarıqlarını və ehtiyatlarını yüksəldən, çoxaldan ona təqdim edilən tələb kimi qəbul edilsin. Bu zaman o tələblərin yerinə yetirilməsində

itirdikləri ilə yanaşı onun razılıq və narazılıqlarının nəticəsi arasında fərqi göstərməlidir.

Stressin meydana gəlməsi fəaliyyətin təşkili, həcmi, şərtləri ilə bağlı olan fərdin ekstremal faktorların təsiri ilə müəyyən olunur. İş şəraiti, işin şəxs üçün nə qədər arzuolunan olması, imkanlarına uyğunluğu da stress faktoruna təsir edir.

Stress iş yerində pis fiziki şəraitin, pis işıqlandırmanın mövcudluğu, iş yerində hərarət normasından sapmalar və ya həddən artıq səs-küyün olması nəticəsində əmələ gələ bilər. Əməkdaşların bir-birinə qarşı olan əsaslandırılmamış iddiaları stress yarada bilər. Təşkilati stressorların ayrıca alt qrupuna əhalinin mühafizəsi orqanı işçisinin əmək spesifikası ilə əlaqədar olan spesifik stressorları da daxil etmək lazımdır. Stress yaratma baxımından idarəetmə bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.

1) İdarəetmə əməyi həddən artıq yükləmələr, daima bir fəaliyyət növündən digərinə keçmələrlə bağlıdır.
2) İstənilən rəhbəri zaman-zaman peşə qabiliyyətli olmaması hissi bürüyür.
3) Rəhbər tez-tez qərarları aşkar şəkildə zəruri olan xidməti informasiyanın mövcud olmaması və ya müvafiq instansiyalara zəruri olan təlimatların ötürülməsinin mümkünsüzlüyü zamanı qəbul edir. Adətən bu hadisələrə tam olmayan nəzarətin mövcudluğu hissini yaradır.
4) İdarəetmə əməyi üçün monotonluq, rəngarəngliyin çatışmamazlığı xarakterikdir. Rəhbər zaman-zaman yeni təəssüratlara ehtiyac duyur ki, diqqətliliyini və yaradıcılıq potensialını qoruyub saxlaya bilsin [3, s.136].

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, stress heç də həmişə işçilərə və onların fəaliyyət məhsuldarlığına zərərli təsir göstərmir. İşçinin həddən artıq aşağı olan stress səviyyəsi hətta əməyin məhsuldarlığınınm aşağı düşməsinə də gətirib çıxara bilər. İddia edilir ki, işçi üçün yüngül stress, misal üçün yeni kabinet və ya gözlənilməz töhmət işçiyə müsbət təsir göstərə bilər. Belə ki, işçini yeni şərtlərdə özünütəsdiqə məcbur edəcəkdir.

Statistikaya görə ən çox qadınlar stressdən əziyyət çəkirlər. Son vaxtlara qədər iş stressi ilə bağlı nəzəriyyələr və tədqiqatlar əsasən kişilərin təcrübələrinə yönəldilmiş, nəticədə qadınların stress təcrübələri nisbətən araşdırılmamış qalmışdır.

Stresslə bağlı konseptual ədəbiyyat, işləyən qadınların işləyən kişilərə nisbətən eyni stresslərə daha çox meylli olduğunu göstərir. Bununla birlikdə qadınlar ayrı-seçkilik, stereotip, sosial təcrid və iş-ev münaqişələri kimi potensial bənzərsiz streslərlə də qarşılaşırlar. Bundan əlavə, uşaqlara və yaşlı valideynlərə qayğı evdən kənarda işləyən qadınlar üçün stress mənbəyi olmağa davam edir [7, s.165].

Ödənişli iş qüvvəsi olan qadınlar çoxsaylı stresslərlə qarşılaşsalar da, işin qadınlara mütləq zərərli olduğu sübut olunmamış, qadınlarda işləməyin əqli və ya fiziki sağlamlığa təsiri ilə bağlı qlobal əlaqəni dəstəkləyən çox az sübut tapılmışdır. Bunun əvəzinə, ödənişli məşğulluğun bəzi qadınların sağlamlığına yaxşı, digərlərinə isə zərərli təsir göstərdiyi aşkar olunmuşdur. Bu təsirlər qadının fərdi xüsusiyyətlərindən, ailədəki vəziyyətindən və işinin xüsusiyyət-lərindən asılı idi:

Məşğulluq, evli qadınlara nisbətən evli olmayan qadınlarda sağlamlığa daha çox fayda verir.

Evli qadınlar həyat yoldaşları ev işlərində daha çox iştirak edərsə, işdə daha faydalı olurlar.

Bir qadının iş istəyi və iş statusu arasında uyğunluq olduqda məşğulluq faydalı təsir göstərir.

Ağır tələblər və aşağı nəzarət kimi iş xüsusiyyətləri sağlamlıq risklərini artırır.

Bəzi qadınlar həyat yoldaşı və ana kimi ənənəvi rollardan daha çox məşğulluq rollarından məmnunluq hissi keçirirlər.

Sosial dəstək verən iş əlaqələri sağlamlığı yaxşılaşdırır.

Stressdən yaranan sağlamlıq problemləri uzun müddət stresə məruz qalan qadınlarda inkişaf edə bilər.

1. Depressiya və narahatlıq. Qadınlarda bu vəziyyət və digər psixoloji pozuntular, panik pozuntu və obsessif kompulsif pozuntu kişilərə nisbətən daha yüksəkdir.
2. Ürək problemləri. Stress qan təzyiqi və ürək dərəcəsini artırır.
3. Baş ağrısı və migren. Gərginlik, baş ağrısı kişilərə nisbətən qadınlarda daha çox olur.
4. Piylənmə. Qadınlar kişilərə nisbətən streslə əlaqəli çəki artımına daha çox meyllidirlər.
5. Bağırsaq problemləri. Stress, qıcıqlanmış bağırsaq sindromu kimi bağırsaq problemlərinə səbəb ola bilər.
6. Hamiləlik problemləri. Stress səviyyəsi daha yüksək olan qadınlar stress səviyyəsi aşağı olan qadınlara nisbətən hamiləliyi daha çətin keçirirlər.
7. Menstruasiya problemləri. Premenstrüel sindrom stress səviyyəsinin artması ilə daha ağır olur [6, s.133].

Aydındır ki, məşğulluğun qadınlara zərərli olması əsassız nəticədir. İşləyən qadınlar bir çox işlə əlaqəli stresslərlə qarşılaşsalar da, işsiz qadınlardan daha yaxşı görünürlər.

İşləyən qadınlar üçün digər vacib bir stress karyera tərəqqisinin olmamasıdır. Bu, bütün işçilər üçün potensial stress olsa da, qadınlar üçün xüsusilə problemlidir, çünki qadınlar iyerarxiyanın aşağı səviyyələrində çoxluq təşkil

edir. Bu tapıntının izahı budur ki, kişi qərar qəbul edənlərin stereotipləri və qərəzləri qadınların karyera yüksəlişinə mane olur. Bu qərəzlərin yaratdığı maneəni "şüşə tavan" adlandırdılar.

Qadınların ümumiyyətlə daha məşğul və kişilərə nisbətən daha stressli olduqları "ümumi bilik" kimi görünür. Daha çox rol üstələndiklərinə və daim tələsik olduqlarına çox inanılır. Bir çox qadının kişi həmkarları kimi bir neçə saat işləsələr də, pullu işdən əlavə məsuliyyət götürdüklərini hiss edirlər. Bəlkə də buna görə qadınlar kişilərə nisbətən ümumiyyətlə daha çox stressli olurlar. Bəs bu qavrayış nə dərəcədə doğrudur?

Arizona Universitetinin Ailə və İstehlakçı Resursları Məktəbinin tədqiqatçıları bunu öyrənməyə qərar verirlər. 166 evli cütlükdən nümunə götürdülər və hər bir iştirakçı 42 gün ərzində gündəlik streslərini qeyd etmək üçün gündəlik tutdu. Nəticələr həqiqətən göstərdi ki, qadınlar kişilərə nisbətən daha çox "yüksək sıxıntılı" günlər və daha az sıxıntısız günlər keçirib [8, s.1399].

Maraqlıdır ki, stresli günlərin səviyyəsindəki fərqlər qadınların sıxıntılı bir vəziyyətdə qalmasından ziyadə, daha çox "sıxıntı epizodları" (stres reaksiyalarına səbəb olan) ilə qarşılaşması ilə bağlı idi. Başqa sözlə, qadınlar stresə qapılmırdılar, yəni stress bir gündən digərinə keçmirdi, sadəcə daha çox stress epizodu yaşayırdıla.

Qadının iş həyatına başlaması ilə ev həyatının məsuliyyətini daşımaqla bərabər, iş həyatını davam etdirməyə çalışması onda ikiqat stress yradır. Cəmiyyətdə xüsusilə iş həyatının gətirdiyi bəzi öhdəliklər qadınlara çətinlik törədir və daha çox stress yaşamalarına səbəb olur. Ənənəvi cəmiyyət quruluşumuzdan qaynaqlanan qadın rollarına görə qadının ev şəraitində üzərinə götürdüyü ağır yükə bir də iş həyatının gətirdiyi yük əlavə olunduqda stressin qadın üçün qaçınılmaz bir hal olduğu görülməktədir. Bener işləyən qadınların həftədə 40 saatını işləməklə, əlavə olaraq 43 saatını da ev işləri görməklə keçirdiklərini, işləməyən qadınlarda isə bu müddətin 49 saat olduğunu aşkar etmişdir. Ev işləri görən qadınların ancaq 62%-nin başqalarından kömək aldıqları və bu köməyin yalnız 25%-nin həyat yoldaşları tərəfindən edildiyi tədqiqatlara əlavə edilmişdir. İşləyən qadınlarla nisbətdə işləməyən qadınların daha depressiv və daha stressli olduqları müəyyən edilmişdir. Bundan əlavə Dökmen tərəfindən aparılan tədqiqatda da oxşar nəticələr ortaya çıxmışdır. Nəticə onu göstərir ki, işləmək depressiyanı gözlə görünən dərəcədə azaldır və iş həyatının çətinliklərinə baxmayaraq, insanlarının psixi sağlamlıqlarını müsbət istiqamətdə dəyişir. İnsanın iş yerində bir şey yaratması, cəmiyyətdə status qazanması, özünü məhsuldar hiss etməsi onun psixoloji sağlamlığına müsbət təsir edir. Bundan əlavə ekonomik cəhətdən özünü azad hiss etməsi və bunun sayəsində cəmiyyətdə özünü ifadə edə bilməsi yaxşı hiss etməsini təmin edir. Ümumi olaraq işləmək xüsusilə qadınların mental sağlamlığına müsbət təsir edir. Dökmen qadınlarda

ev işi görmə sıxlığı ilə depressiyanın da artdığını və ev işlərinin tək cavabdehi olaraq qadınların görülməsi ilə birlikdə qadınların mütəmadi olaraq eyni işi etməsinin ruhi sağlamlığının pozulmasına səbəb olduğunu tədqiqatları nəticəsində ortaya çıxarmışdır. İşləyən qadınlarda isə bu gündəlik sıxıntılar (ev işləri, gərginlik yaradan kədərli hadisələr, şəxsiyyətlərarası münasibətlər sağlamlıqla əlaqəli problemlər, səs-küy, uşaqlara baxmaq, ətrafla bağlı sıxıntılar) ilə bərabər iş mühitindən qaynaqlanan (iş yerindəki fiziki vəziyyət, işin sıxlığı və monotonluğu rollardakı qeyri-müəyyənlik, rol qarşı durmaları, rəhbərlə münasibətlər, işdə yüksəlmə imkanları, veriləcək qərarlar və s.) problemlər ev qadınlarına nəzərən stressin daha sıx yaşanması təbiidir [4, s.40].

Bununla yanaşı, unutmaq lazım deyil ki, istər işləyən qadınlarda istərsə də evdar xanımlarda stress vəziyyətinə nəzarət və stressə dayanıqlılıq onların fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən, o cümlədən, sinir sisteminin tipi, temperament, xarakter, akademik və emosional intellektindən, daxili nəzarət səviyyəsindən asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət (Ali məktəblər üçün dərslik), Bakı, 2006.
2. Брязгунов И.П. Между здоровьем и болезнью. –М., 1995. 224с.
3. Balta A. "Stres ile başa çıkma yolları ve iş hayatında stres", X. Ulusal Psikolji Kongresi Bilimsel Çalışmalan, Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 1996, 229-235,
4. Dökmen Z. Y. "Çalışma, cinsiyet ve cinsiyet rolleri ile ev işleri ve depresyon arasındaki ilişki", Türk Psikoloji Dergisi, 12(39), 2000, 39-53
5. Freedman S. M., & Phillips, J. S. "The Changing Nature of Research on Women at Work." Journal of Management,2001, 14, 231-251.
6. Long B.C., & Kahn, S. E. (Eds.)., "Women, Work, and Coping: A Multidisciplinary Approach to Workplace Stress." Montreal: McGill-Queen's University Press., 2003
7. Nelson D. L., & Hitt, M. A., "Employed Women and Stress: Implications for Enhancing Women's Mental Health in the Workplace." In J. C. Quick, L. R. Murphy, J. J. Hurrell, Jr. (Eds.), Stress and Well-Being at Work: Assessments and Interventions for Occupational Mental Health). Washington, DC: American Psychological Association, 2006, pp. 164-177
8. Repetti R. L., Matthews, K. A., & Waldron, I. "Employment and Women's Health: Effects of Paid Employment on Women's Mental and Physical Health." American Psychologist, 2013, 44, 1394-1401
9. https://my.clevelandclinic.org/health/articles/5545-women-and-stress
10. https://www.verywellmind.com/stress-in-women-3144963

UOT 159.9

TƏNHALIQ ƏLİLİYİ OLAN UŞAQLARIN SOSİAL-PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Fatih AŞAN

Bakı-Slavyan Universitetinin Doktorantı
fatihasan4153@gmail.com

XÜLASƏ

Əlillik mürəkkəb problemlərdən biri hesab olunur. Məqalə çərçivəsində biz, əlilliyin sosial-psixoloji mahiyyətini araşdırdıq. Əlilliklə bağlı tibbi və sosial modelləri təhlil etdik. Əlilliyin özü ilə bərabər gətirdiyi psixoloji vəziyyətlərdən, xüsusilə tənhalıq halından bəhs etdik. ÜST məlumat verir ki, Dünya əhalisinin təxmini 10 faizi əlil şəxslər qrupuna daxildir. Bu baxımdan bu mövzunun müxtəlif aspektdən araşdırılması hər zaman aktualdır.

Açar sözlər: əlillik, əlilliyin tibbi modeli, əlilliyin sosial modeli, əlilliyin psixologiyası, tənhalıq

РЕЗЮМЕ

ОДИНОЧЕСТВО КАК ОДНА ИЗ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ДЕТЕЙ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ

Инвалидность является одной из наиболее сложных проблем. В статье мы исследовали социально-психологическую природу инвалидности. Мы проанализировали медицинские и социальные модели инвалидности. Мы говорили о психологических условиях, которые приносит инвалидность, особенно одиночество. По оценкам ВОЗ, около 10 процентов населения мира являются инвалидами. С этой точки зрения изучение данной темы с разных сторон всегда актуально.

Ключевые слова: инвалидность, медицинская модель инвалидности, социальная модель инвалидности, психология инвалидности, одиночество

ABSTRACT

LONELINESS AS ONE OF THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF CHILDREN WITH DISABILITIES

Disability is one of the most complex problems in the article, we explored the socio-psychological nature of disability. We analyzed medical and social models of disability. We talked about the psychological conditions that disability brings with it, especially loneliness. The WHO estimates that about 10 percent of the world's population is disabled. From this point of view, the study of this topic from different aspects is always relevant.

Keywords: disability, medical model of disability, social model of disability, psychology of disability, loneliness

Tarixən əlilliyi və məhdudiyyəti olan şəxslərə qarşı cəmiyyət və dövlət tərəfindən münasibət fərqli idi. Əhalinin digər həssas qrupları kimi, əlilliyi olan şəxslər də özlərinə qarşı münasibətin müxtəlif dövrlər üzrə dəyişməsinin şahidi olmuşdurlar. Qədimdə onlara qarşı münasibət və onlarla rəftar aqressiya və dözümsüzlüyə arxalanırdı. Bioloji patologiyalarla, xəstəliklərlə və zədələrlə doğulan uşaqlar cəmiyyət tərəfindən birmənalı olaraq "qüsurlu" kimi qəbul olunurdu və bu cür körpələrin dünyaya gəlməsi tanrının insanlara törətdiyi əməllərə və günahlara görə göndərdiyi cəza və ya sınaqla əlaqələndirilirdi. Belə yanaşma və rəftar hüquqi sistemdə də institusional şəkildə əks olunmuşdur. Misal üçün, Likurq və Spartanın qanunlarına əsasən, əlilliklə doğulan uşaqlar təcrid və ya, ümumiyyətlə, fiziki məhv olunmalı idi. Antik dünyada əlilliyi olan şəxslər vətəndaş kimi deyil, hüquqi stastusuna görə kölələrə bərabər tutulurdu. Qanunvericilik hətta ali təbəqənin nümayəndələrini də əlilliyinə görə seçərək, onları "tam dəyərli" (tanınan) və "dəyərsiz" (tanınmayan) qruplara ayırırdı. Bunun nəticəsində onlar fərqli münasibətlə qarşılaşırdılar. Belə vəziyyət əlilliyi olan şəxslərin ekslyuziyasının təməlinin qoyulmasına gətirib çıxartmışdır. Daha sonrakı dövrlərdə, Xristianlığın və İslamın bərqərar olunması ilə bu insanlara qarşı münasibət aqressiya və dözümsüzlükdən şəfqətə doğru dəyişildi. Qərbi Avropada ilk hospislər və sığınacaqlar yaradılmışdır. Əlilliyi olan şəxslər artıq fıziki məhv olunmur, əksinə onlara qida və tibbi müayinə və müalicə xidmətləri təklif olunurdu. Əlilliyi olan şəxslər üçün fəaliyyət göstərən ixtisaslaşmış himayədar təsisatlar adətən dini qurumların nəzdində, daha sonra isə rəsmi hakimiyyət orqanların nəzdində çalışırdı. Lakin göstərilən xidmətlərə rəğmən, bu kateqoriyaya aid olan insanlar ictimai proseslərdə iştirak etmir, qərar qəbul etmək hüququna malik deyildilər, hətta cəmiyyətdə onlarla bağlı çoxsaylı xürafat və

mövhumat mövcud idi. Beləliklə, onlar cəmiyyətdən təcrid olunmuşdur (1, s.5). Müasir dövrdə isə mövcud problemə baxış dəyişilmişdir. Artıq dünya ölkələri bu problemlə üzləşmiş şəxslərin hüquqlarının qorunması və sosial-psixoloji aspektdən dəstəklənməsi üçün qanunlar qəbul etmişlər. Lakin buna baxmayaraq biz əlilliyi olan şəxslərin tamamilə sosial-psixoloji problemlərdən azad olunduğunu deyə bilmərik. Bu baxımdan mövcud problemin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Əlillik "bir insanın fərdi və ya sosial həyatında tək başına etməsi gərəkən işləri fiziki və ya ruhi qabiliyyətlərindəki irsi, ya da sonradan olma hər hansı nöqsanlıq nəticəsində edə bilməyənlər" olaraq müəyyən edilib. Fərdin fiziki funksiyalarındakı pozğunluq və bunların hərəkət qabiliyyətində yaratdığı əksiklik və çətinlik, onun özünü cəmiyyətin digər fərdlərindən fərqli hiss etməsinə səbəb olur. Beləliklə də, fiziki funksiyalardakı pozğunluqlar və bunların hərəkət qabiliyyəti üzərində yaratdığı məhdudiyyətlər əlilliyi olan insanları cəmiyyətdən uzaqlaşdırar.

Fiziki məhdudiyyətli insanların, xüsusilə də uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası birinci növbədə valideynlərin və ya onlara yaxın olan digər insanların əlindədir. Özəlliklə də, onların ilk davranış qəlibləri, ictimai həyata bağlı qayda və rollar, təməl vərdişlər, xoşbəxliklər, sevgilər, gündəlik münasibətlər içində böyüyüb inkişaf edə biləcəyi bir ailəyə ehtiyacı vardır(4, s.115).

Qeyd edək ki, mövcud problemin təhlilində əlilliklə bağlı iki model təklif olunur: Tibbi model və Sosial model.

İlk öncə əlilliyin tibbi modelinə nəzər salaq. Ənənəvi qəbul edilmiş tibbi model əlilliyin məhz şəxsin daxilində yaranan "qüsurlar", "zədələr" və xəstəliklər sayəsində disfunksiyaların aşkarlanması və həmin şəxslərin "əlillər" qrupuna daxil olmasını iddia edirdi. Belə şəxslər "qüsurlu" və tibbi korrektəyə möhtac olan insanlar kimi qələmə verilirdi. Sosial modeldə isə, əlillik ətraf mühitin çoxsaylı amillərinin təsiri nəticəsində əlilliyi olan şəxslərin məhdudiyyətlərlə və manelərlə rastlaşdığı vəziyyət kimi qəbul edilir.

"Bir insanı hansı meyyarlara görə əlil adlandıra bilirik?" Sualına tibbi model çərçivəsində yanaşma tərəfdarları aşağıdakı kimi cavablandıracaqdır:

- "İnsanlar yeriyə bilmədikləri zaman əlil adlandırıla bilər".
- "İnsanlar eşidə bilmədikləri üçün əlil adlandırıla bilər".
- "İnsanlar görə bilmədikləri üçün əlil hesab oluna bilər".
- "İnsanlar danışa bilmədikləri üçün əlil hesab olunur".

Buna əsasən aşağıdakı anlayış nümunələri formalaşır:

Əlillər xəstədirlər və əlillik normadan kənara çıxmadır.

Əlilliyi olan insanlar norma anlayışına daxil edilmir və buna görə də:

- əlilliyi olan insanlar çox az yerdə işləyə bilir;
- əlilliyi olan insanlar adi məktəblərə gedə bilmirlər;

- əlillərin uşaqları olmamalıdır;
- əlilliyi olan insanlar kimlərdənsə asılıdırlar və onlar yükdürlər.

Tibbi model insanları edə bilmədikləri baxış açısından müəyyənləşdirir. Buna görə cəmiyyət öz siyasi mövqeyini təyin edərək əlilliyi olan insanları cəmiyyətin əksər hissəsindən təcrid etmək üçün xüsusi qurumlar təşkil etdi, müəyyən qanunlar qəbul etmiş oldu.

İkinci model əlilliyin sosial modelidir. Sosial modeldə əlilliyi olan şəxslərin "düzəlməsinə", "korreksiyasına" ehtiyac duyulmur. Əksinə, ətraf mühitin həmin şəxslərin məxsusi ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Sosial modeldə əlilliyi olan şəxslərə qarşı mərhəmət və şəfqət istənilmir, cəmiyyət üzvlərinin özlərini onların yerinə qoyması, onları başa düşməsi və bütün vətəndaşlar kimi onların da tam bərabər hüquqlu şəxs olması nəzərdə tutulur. Bu modelin təməlini müyəssərlik və müstəqil həyat prinsiplərinin tətbiqi təşkil edir (6, s.152). Bu prinsiplərə əsasən, ətraf mühit obyektləri, xidmətləri və ehtiyatları əlilliyi olan şəxslər üçün əlçatan olmalıdır. Gündəlik həyatda isə onlar imkan daxilində özlərini idarə edib, müstəqil şəkildə qərarları qəbul etməli və heç kəsdən asılı olmamalıdır. Konvensiyanın müddəalarına əsasən, əlilliyi olan şəxslərə qarşı bütün ayrıseçkilik formaları ləğv olunmalı, onların hüquq və azadlıqları təmin olunmalı, ləyaqətləri və dəyərləri qorunmalıdır. Bu konvensiyanın tam tətbiqi nəticəsində bəşəriyyət artıq keyfiyyətcə yeni mərhələyə, əlilliyi olan şəxslərin inklyuziyasına qədəm qoyacaq. Əvvəllər daha geniş yayılmış inteqrasiya konsepsiyasından fərqli olaraq, inklyuziya paralel inkişafı deyil, məhz müştərək, hər bir sahəni əhatə etməklə, birgə inkişafı ehtiva edir və əlilliyi olan şəxslərin öz müqəddəratını təyin edib qərar qəbul etmə prosesində tam iştirakı nəzərdə tutur.

Bu modelə görə, onların pozuntuları ilə əlaqəli olmadan cəmiyyət tərəfindən əlillərin vəziyyəti və yaşadıqları ayrı seçkilik süni şəkildə yaradıldığı müəyyən olunmuşdur.

Sosial model, Britaniya Şurasının Əlillər Təşkilatı tərəfindən qurulduğu aparıcı fəlsəfi prinsipləri indi və gələcək dövürlərdə də təmin etməyə davam edir.

Fikrimizcə, fiziki qüsurlu insanları əlil edən cəmiyyətdir. Əlillik, həddindən artıq təcrid və bizi ictimai həyatda tam iştirakdan kənarlaşdırmaqla pozuntularımıza əlavə olumuşdur. Beləliklə, əlillər cəmiyyətin məzlum bir hissəsidir. Bunu dərk etmək üçün oxşar əlilliyi olan insanların "Əlillik" adlandırılan fiziki əlilliklə, sosial vəziyyətlə bağlı pozuntu arasındakı fərqləri anlamaq lazımdır. Beləliklə biz özümüz bu pozuntunu qismən və ya tamamilə olmayan bir orqan və ya funksiya olaraq təyin edirik, əlillik isə-müasir cəmiyyətin təşkili nəticəsində yaranan qismən və ya tam bir fəaliyyətdir. Hansı ki, tamamilə və ya təcrübə olaraq fiziki qüsurlu insanları nəzərə almır və bununla da cəmiyyət içə-

risində tam fəaliyyətində iştirak etmələrini ixtisar edir. Nəticə etibari ilə fiziki əlillik sosial təzyiqin müəyyən bir formasıdır.

Bu baxımdan əlil olan insanları başa düşmək, onlara mövcud psixoloji sərhədləri ilə mübarizə aparmağa, bu əngəllərin öhsədindən gəlmək üçün güc qazanmağa kömək edir.

Beləliklə, bir az əvvəl verilən "İnsanı əlil edən nədir?" Sualına sosial modeli nəzərə alaraq cavablandıran insan:

• "İnsanlar ətraf mühitdəki maneələrə görə əlil olurlar."

• "İnsanlar məlumat və ünsiyyət imkanlarının olmaması səbəbindən əlil olurlar."

• "İnsanlara bərabər iş imkanları verilməməsi səbəbindən əlildir."

• "İnsanlar əlçatmaz yaşam, nəqliyyat imkanlarını səbəbindən əlildir."

• "İnsanlar sistematik ayrıseçkiliyə görə cəmiyyətin əlillərə olan mənfi münasibətinə görə əlil olurlar."

Sosial model, hər kəs kimi əlil insanların da zaman-zaman tibbi yardıma ehtiyacı olduğunu qəbul edir. Bununla birlikdə, bu model əlillərin tibbi müdaxilə obyekti kimi görülə bilməyəcəyini söyləyir. Onların digər insanlar kimi fəaliyyət göstərməsini qeyri-mümkün edən nədir, onları əlil edən nədir? Onların pozuntusu deyil, əksinə, cəmiyyətin mənfi münasibəti və ünsiyyəti necə təşkil etmələridir (6, s.158).

Əlillərin sayının artması prosesi planetimizin bütün əhalisi üçün xarakterikdir. BMT ekspertləri və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı dünya əhalisinin 10% -nin fiziki və ya əqli cəhətdən əlilliyi olduğunu bildirir - onlardan hər 10 nəfərdən biri, 120 milyondan çoxu- uşaq və yeniyetmədir.

Fiziki əlilliyin qarşısının alınması həm qlobal iqtisadi və sosial amillərin həllindən, həm də əhalinin şüurlu və fəal iştirakından asılıdır.

Əlillik problemini nəzərdən keçirərkən bir neçə məqamı qeyd etmək olar:

• tibbi aspekt, əzələ-sümük sistemindəki, hissiyyat və ya nevro-psixi sahələrdə anatomik bir qüsurun əks olunması ilə ciddi bir funksiya pozğunluğu və həyatın məhdudlaşmasına səbəb olan amillər;

• sosialoji cəhətdən mühitdə məcburi təcrid olunma, sosial məhrumiyyət, məlumat çatışmazlığı, məhdud məşğulluq, məlumat yetərsizliyi və eləcə də şəhər maneələrinin yaranmasında özünü göstərir;

• psixoloji cəhətdən şəxsi planda dəyişiklik özünü aşağı qiymətləndirmə, balanssız özünü tənzimləmə, ətraf mühitə uyğunsuzluq, özünü ətrafdan asılı hiss etmə kimi özünü göstərir. Daha çox nəzərə çarpan psixoloji dəyişikliklər: qeyri-müəyyənliyin, ümidsizlik hisslərinin, əzabın, narahatlığın, daxili tənhalığın olması ilə müşayiət olunur.

"Əlil uşaq" problemi, sanki iki plana sahibdir: Bir tərəfdən - əlil uşağın ailəsi tərəfdən yaşamaq, sosial müdafiə və təhsildə əlaqəli problemlər komplek-

si kimi; digər tərəfdən, əlil uşağın özü; onun problemi fərd kimi (mümkündür amma o qədər də yox) eşitmə, görmə və hərəkət etmə bacarıqları, eləcə də öz həmyaşıdlarından fərqli olaraq onun maraqlarını, qayğılarını əhatə edən uşaqlıq dünyasından məhrum olmasıdır.

Son zamanlar tibb və pedaqogikada anadan gəlmə inkişaf qüsurları olan uşaqları təsvir etmək üçün "xüsusi" uşaqlar termini geniş yayılmışdır. Belə uşaqların müalicəsi və tərbiyyə problemi tibbi, psixoloji və pedaqoji korreksiya baxımından, qüsuru kompensasiya etməyə və cəmiyyət daxilində həyata uyğunlaşmağa yönəldilmişdir.

Əlil uşaqların təlim və təhsil məsələlərini də nəzərdə saxlamaq vacib məsələlərdəndir. Təhsil və təlim pedaqoji fəaliyyətin bir hissəsidir. Uşağın əmək bacarıqlarına yiyələnməsi və eləcə də həyatda öz mövqeyini tapması üçün ətraf aləm, həyat haqqında ümumi təsəvvürlərinin yarandılması məqsədilə verilən təhsil eyni zamanda tərbiyyə adlanır. Tərbiyənin əsas vəzifəsi uşağın cəmiyyətdə yaşaması üçün lazım olan faydalı keyfiyyətlərə sahib bir şəxs kimi formalaşması və inkişafıdır. Öyrənmənin, əsas məqsədi uşağın qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdir. Bu iki prossesi bir-birindən ayırmaq praktik olaraq mümkün deyil. Uşağı tərbiyyə edərək ona nələrisə öyrətmiş oluruq, uşağa təhsil verdiyimiz zaman isə eyni zamanda onu tərbiyyələndirmiş oluruq.

Əvvəlcə əlil uşaqların valideynləri uzun müddət əlilliyi olan uşağın doğulması ilə əlaqəli psixoloji sarsıntıdan "uzaqlaşa" bilmirlər. Sonra, bəzi hallarda, uzun müddət qüsurun praktik olaraq sağalmaz ola biləcəyinə dair daxili razılığa gələ bilmirlər. Uşağın həyatının ilk illərində valideynlər bütün mövcud müalicə metodlarından istifadə etməyə uyğunlaşmağa başlamadan, müalicəyə qarşı "soyuyurlar". Təəssüf ki, ilk illərdə əksər valideynlər uşağın zehni inkişafına və yetkin dövrdə müstəqil həyat üçün lazım olan biliklərin, bacarıqların (mövcud qüsurun xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq) formalaşmasına lazımı diqqət yetirmirlər. Zehni inkişaf üçün ən qiymətli olan həyatın ilk dönəmləri, uşağın ətraf mühitlə əlaqəsi formalaşdığı zaman həyata keçirilir. Artıq yetkinlik dönəmində uşağın taleyini müəyyən edən müstəqil varlıq onun bacarıqlarıdır, məlumdur ki, valideynlər "əbədi deyil" və uşağın özünəxidmət bacarıqlarına yiyələnməsi vacibdir (5).

İnkişaf qüsurlu bir uşaq böyüdükdə müstəqillik problemi ön plana çıxır, lakin şəxsiyyəti artıq qəyyumluq, zəiflik və aşağı tələblər prinsipləri üzərində formalaşır.

Əlilliyi olan uşaqlar da daxil olmaqla bütün uşaqların əsas ehtiyacı sevgi, yemək, qayğı tələbləri olmaqla yanaşı, özünü və onu əhatə edən dünyanı tanıma fürsətidir. Əlil uşağın ətrafındakı dünyanı dərk etməsi daha çətindir. Hər bir uşaq üç amil üzrə inkişaf edir: fiziki (bədən ilə), əqli (zəka ilə) və sosial (ünsiyyət ilə).

Hər hansı bir uşağın inkişafında və erkən tərbiyəsində həlledici rolu valideynlər və digər ailə üzvləri oynayır. İnkişafdan geri qalan uşaqlar stimullaşdırmaya ehtiyac duyurlar - söhbətlər, musiqi, oyunlar, parlaq təəssüratlar, lakin sağlam uşaqlardan fərqli olaraq onlar fiziki və zehni inkişaf üçün daha çox kömək və sistematik fəaliyyətə ehtiyac duyurlar.

Erkən stimullaşdırma və təhsil fəaliyyətləri ilə uşağa kömək edən inkişaf sahələri:

• Hərəkət, bədənini idarə etmə qabiliyyəti, fiziki güc, eləcə də hərəkətlərin koordinasiyası uşağı hərəkətə gətirər, müxtəlif hərəkətlər yerinə yetirməsinə, oynamasına və işləməsinə kömək edəcəkdir.

• Əllərdən istifadə (əlin yaxşı idarə olunması, əl və göz hərəkətlərinin koordinasiyası) uşağın bir çox bacarıqlara yiyələnməsinə kömək edəcəkdir.

• Duyğu orqanları, xüsusən görmə, eşitmə və qavrama. Onlar uşağın ətraf aləmini tanımasına və onlara necə reaksiya verməli olduğuna köməkçidirlər.

• Ünsiyyət, yəni dinləmək, deyilənləri başa düşmək, nitq və ya digər ünsiyyət vasitələrini mənimsəmək.

• Digər insanlarla ünsiyyət: gülümsəmək, oynamaq, düzgün davranmaq

• Gündəlik əsas fəaliyyət növləri: Yemək, içmək, geyinmək, təbii ehtiyacların idarə edilməsi (tualet), yuyunma. Bu bacarıqlar uşağınızın daha müstəqil və özünə güvənli olmasına kömək edəcəkdir.

• Müşahidə, düşüncə və fəaliyyət: düşünülmüş ağlabatan qərarlar qəbul etmə bacarığı.

Müalicənin əsas prinsiplərini başa düşmək və bununla yanaşı tövsiyə olunan müalicəni müəyyən olunmuş uşağa, ailəsinə və gündəlik həyatın tələblərinə uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Əlil uşaqların valideynləri ilə sağlam uşaqların valideynlərinin psixoemosional vəziyyətinin müqayisəli təhlili göstərdi ki, sağlam uşaqların valideynlərinin ruh yüksəkliyi daha yüksəkdir. Fəaliyyət göstəricilərnin aktivliyi isə daha çox əlil uşaqların valideynləri arasında daha yüksəkdir. Bu o deməkdir ki, bu cür valideynlər uşağına effektiv yardım göstərməyə israrlıdırlar və bu da öz növbəsində belə ailələrdə əlverişli reabilitasiya imkanları yaratmaq üçün yaxşı imkanların olduğunu göstərir.

Ailədə inkişaf qüsurlu bir uşağın düzgün tərbiyəsi, yalnız valideynlərin, xüsusən də ananın, artan stress şəraitində dincliyini qorumağı bacardığı zaman mümkün olur. Yalnız belə bir ailə övladına fəal bir köməkçi olur, ümidverici bir reabilitasiya sahəsi yaradır (4, s.165).

Uşaqlar böyüdükcə əlavə bilik və bacarıqlara ehtiyac olur. Əlilliyi olan uşaqların sosial uyğunlaşması üçün təhsil vacibdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə əlilliyin ən erkən mərhələsində xüsusi təlim proqramları və müvafiq texniki avadanlıqlar mövcud olarsa, nəticəsizliyin minimuma endirilə biləcəyi bir an-

layış mövcuddur. ABŞ, Türkiyə və İtaliyada bütün uşaqlar, o cümlədən ən ciddi əlilliyi olan uşaqlar da daxil olmaqla müntəzəm məktəblərə gedirlər ki, bu da onların cəmiyyətə daha da yaxşı uyğunlaşmalarına səbəb olur. Bir çox ölkələrdə valideynlər və ya valideynlər qrupu əlil uşaqları başqaları ilə ünsiyyətdə olması və onların səviyyəsində inkişaf etdirmək üçün xüsusi texnologiyadan istifadə edərək təhsil verməyə çalışırlar.

Əlilliyi olan uşaqların şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, başlıca psixoloji problemlər onun yaşadığı və böyüdüyü cəmiyyətdən təcrid edilməsilə bağlıdır.

Erkən uşaqlıq dövründən etibarən inkişaf qüsurlu uşaqlar xarici görünüşlərinin digər insanlar tərəfindən qiymətləndirməsi ilə qarşılaşırlar. Tez-tez sağlam uşaqlar əlilliyi olan uşaqların xarici qüsurlarını uşaq ağlının spontan və qəddarlığının nəticəsi ilə qiymətləndirirlər. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan şəxslərin tam əksəriyyəti "əlil", "ağıldankəm", "axsaq", "autik", "Daun", "debil", "epileptik", "dovşandodaq", "kar", "kor", "lal" və bunun kimi sözlərin istifadəsini bəyənmir və özlərinə qarşı həmin söz və ifadələri təhqiramiz sayır, bu amil də sosial təcridə təsir edir. Nəticədə, əlil uşaqlar təcrid, kütləvi ünsiyyətdən qaçmaq, "dörd divarın içərisində" bağlanmağa üstünlük verir, daxilən isə bu maskalı (gizli) depressiyanın yaranmasına gətirib çıxarır. Masqalanmış (gizli) depressiya (aşağı düşmüş əhval fonu, özünü qiymətləndirməmə, özünün və digər insanların prespektivləri, tez-tez ləngiyən düşüncə, asılılıq və passivlik) özünə inamın aşağı olması və gələcək üçün əlverişli bir proqnozun olmaması ilə birlikdə intihar xarakterli düşüncələrin ortaya çıxmasına səbəb olur. Tez-tez natamamlılıq kompleski formalaşmış olur. Ünsiyyət problemin və özünü təcrid, inravertlik əlilliyi olan şəxslərdə tənhalıq halının daha dərin yaşanmasına səbəb olur. Öz tənhalıq hissinin öhdəsindən gələ bilməyən şəxs bu hissin fonunda digər psixoloji narahatlıqlarla üzləşir və dərin ruhi sarsıntı keçirir (7, s.460).

Böyümə prosesi zamanı əlilliyi olan uşaqlar "adi" uşaqlarla müqayisədə həyat səviyyələrinin onlara nisbətən aşağı olduqlarını anlamağa başlayırlar. Bununla da artıq onlarda özünü qiymətləndirmənin - özünə hörmətin aşağı səviyyəsi formalaşmış olur ki, bu da öz növbəsində iddia səviyyəsinin həddən artıq azalmasına səbəb olur. Bu proseslərin nəticəsi olaraq sosial passivlik və aktiv yaşayış sahəsinin daralması xarakterizə olunur.

Gec-tez xüsusi uşaqlar cəmiyyətin sağlam üzvlərindən asılılığının qlobal mahiyyətini dərk etməyə başlayırlar. Pensiya, müavinət və daha çox - bunların hamısı sağlam insanların hesabına almış olurlar. Bu aslılığı dərk etmək və ona alışmaq asılılığın formalaşmasına kömək edir. Tipik meyllər öz müstəqilliyinin rədd edilməsi və taleyinə görə məsuliyyəti isə öz ətrafına köçürmüş olur. Əs-

lində "xüsusi" uşaqların inkişafındakı təhsilin qüsuru tərbiyyə qüsuruna qoşulmuş olur.

Gözlənilmədən görmə, eşitmə imkanlarını itirmiş insanlarda bu ömrünün qalan hissəsinin dağılması kimi anlaşılan və onlar tərəfindən əlilliyi qəbul etmək, bu vəziyyətlə barışa bilməmək ən çətin əlillik dönəmidir. Şəxsiyyətin sonraki xarakteroloji inkişafı nevrozun, psixozların mərhələli şəkildə dəyişməsi ilə baş verə bilər. Bu, düzgün tərbiyə olunmayan əlilliyi olan uşaqlarda, xüsusən onlar üçün gələcəyin bir modelinin izah edildiyi zaman ortaya çıxır.

Əlil uşaqların gələcək həyat modelini müşayiət edən araşdırmalar, sağlam uşaqların gələcəyinin modeli ilə müqayisədə onların həyatlarının dəyişdirə bildiyini göstərdi. 14-15 yaşlarında xüsusi uşaqların 36%-i sağlamlıqlarının yaxşılaşmasını xəyal edirlərsə, digər sağlam uşaqların 100%-i isə müəyyən bir peşə əldə etməyi xəyal etmiş olurlar. Ancaq 15-16 yaşlarında gələcək düşüncəsi daralır. Həyat yalnız yaxşı iş xəyalı ilə 5 il müddətində planlaşdırılır. Gələcəyin emosional rəngləri mənfidir. Uşaqlar öz şanslarından əmin deyillər. Rəssam, həkim, balerina, vəkil olmaq arzusunda olurlar, amma ən yaxşı halda tərcüməçi, yazıçı, dərzi ola biləcəklərini anlamış olurlar. Gələcəyin modeli keyfiyyətsizdir, məzmunu və müvəqqəti xüsusiyyətləri məhdud və emosional planda isə mənfidir. Ziddiyyətli məqamlar gələcək modelinin quruluşunda görünür. Bir tərəfdən, arzu olunan gələcək real imkanların məhdudlaşdırılmasını kompensasiya edir, müsbət bir əlaqə yaradır və mümkün uğursuzluqlardan qoruyucu bir mexanizm əks etdirir. Digər tərəfdən, özündən məmnunluq səviyyəsinin aşağı olması, ciddi şəkildə müxtəlif növ nevroz hallarının sonrakı məqamlarda meydana gəlməsi ilə daxili bir qarşıdurmaya səbəb olur.

Əlilliyi olan uşağa sahib olan hər bir ailənin öz xüsusiyyətləri, öz psixoloji dövrü var ki, bu da bu və ya digər şəkildə uşağa təsir edir, ya onun reabilitasiyasına kömək edir, ya da əksinə onu ləngidir.

Ailədə atanın əlil uşağın tərbiyəsində iştirakı kimi bir amil onun psixoloji rifahına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Atanın tərbiyyə dövründə işində iştirak etməməsi, habelə digər səbəblər nəticəsində əlilliyi olan uşaqlar tez-tez ailə münasibətlərində narahatlıq keçirirlər. Təbii ki, bu həmişə mənfi olur. Belə ailələrdə əlil bir uşaq ikiqat yük daşıyır: cəmiyyət tərəfindən rədd olunmaya və eləcə də öz ailəsində yadlaşmaya məruz qalır.

Beləliklə, əlil uşaqların psixoloji reabilitasiyasının mahiyyəti nevropsixi stressi aradan qaldırmaqdan ibarət ola bilər; özünə inamın düzəldilməsi; zehni funksiyaların inkişafı - yaddaş, düşünmə, təxəyyül, diqqət; passivliyi aradan qaldırmaq; müstəqillik, məsuliyyət və aktiv həyat mövqeyinin formalaşması; yadlaşma duyğusunu aradan qaldırmaq və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması.

Psixoloji reabilitasiya metodları həm əlil uşaqlar, həm də onların ailələri üçün psixoloji söhbətlər, fərdi psixoloji məsləhətlər, psixoloji yardım, rol oyunları, psixoloji təlimlər, psixoloji qarşılıqlı yardım və qarşılıqlı dəstək ola bilər.

Əlilliyin özü psixoloji problem deyil, problem, insanın sosial və psixoloji uyğunlaşma prosesidir. Sosial uyğunlaşma ilə insanlarla birlikdə dinc yanaşı yaşamaq, hədəflər qoymaq, onlara nail olmaq və mövcud gündəlik problemləri həll etmək kimi qabiliyyəti başa düşürük. Psixoloji şəraitdə isə - əsəb sarsıntılarından və hər cür məyusluqdan sonra daxili tarazlığı özünə və insanlara olan sevgi vəziyyətini bərpa etmək imkanı başa düşülür.

Əlil bir uşaq həyata uyğunlaşma və inteqrasiya qabiliyyətlərinin azalmış səviyyəsi ilə çıxış edir. Xəstəliyin növü və inkişafın olmaması, xəstəlik gedişatının xüsusiyyətləri, xəstəliyin müxtəlif orqanlara və sistemlərə ziyan vurma xüsusiyyətləri, qüsurun xarakteri və şiddəti uyğunlaşma və inteqrasiya imkanlarının azalması xarakterini və səviyyəsini müəyyənləşdirir.

Bir uşağın həyata uyğunlaşması və cəmiyyətdə öz yuvasını tapması üçün müəyyən biliklərə, bacarıqlara ehtiyacı var. Bir insanın həyatda iddialarının səviyyəsi, insanın özü üçün qoyduğu məqsəd və vəzifələrin mürəkkəblik dərəcəsi, onun sosial-psixoloji məkanının sərhədlərindən asılıdır. Bu məkanda insan öz qabiliyyətlərinin səviyyəsinin mümkünündən daha geniş olduğunu dərk etmədən bütün həyatını yaşaya bilər. Cəmiyyət “əlil şəxsin” probleminin həllinə cəmiyyətdən kənarda baş verən müəyyən bir hadisəyə yazıqlama mövqeyindən deyil, yardım, dəstək, birlik mövqeyindən yanaşmalıdır. Əlilliyi olan uşaqlar təhsil almaqda, hərtərəfli inkişafda və (yalnız qanunvericilik səviyyəsində deyil, həm də praktik səviyyədə) bərabər imkanlara, yaradıcılıq da daxil olmaqla, bütün fəaliyyət sahələrində özünü sınamaq və öz potensiallarını reallaşdırmağı seçmək imkanlarına sahib olmalıdırlar.

Əlil şəxslərin problemlərinin həllində sosial işçilər mühüm rolu oynayır - onlar bir növ köməyə ehtiyacı olan xüsusi bir şəxsə, ailəsinə fərdi mütəxəssislər arasında vasitəçi rolunu oynayırlar. Onlar öz işlərində vəkil, sosial terapevt və müştəri üçün lazım olan bütün xidmətlərin əlaqələndirici funksiyalarını birləşdirirlər.

Əlil uşaqlar və onların ailələri ilə işləyərkən sosial işçi, mütəxəssis əlilliyi olan şəxslərin vəziyyətinə uyğun müəyyən yanaşmaları etməlidir. Dövlət sosial müdafiə sistemi əlil uşaqlar və onların ailələri üçün güzəştlər təqdim edir.

Uşaq Hüquqları Konvensiyasında dövlətlərin aşağıdakı uşaqların xüsusi qayğı hüquqlarını tanıdıqları vurğulanır. Konvensiyanın 23-cü maddəsində deyilir: "İştirakçı dövlətlər əqli və fiziki cəhətdən əlil olan uşağın ləyaqətini təmin edən, özünə inamı inkişaf etdirən və cəmiyyətdə aktiv iştirakını asanlaşdıran şəraitdə tam və ləyaqətli bir həyat sürməli olduqlarını qəbul edirlər". Yəni fiziki və əqli inkişaf əlilliyi olan bütün uşaqlara özlərini bir şəxs kimi müəyyənləşdir-

mək və təhlükəsizlik və əlverişli şəraitdə, ailələr və ya qəyyumları vasitəsilə öz imkanlarını həyata keçirmək imkanı verilməlidir.

Əlilliyi olan uşaqların ümumi hüquqları Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində (10 dekabr 1948) tərtib edilmişdir. Uşaq Hüquqları Bəyannaməsi (20 Noyabr 1959). Əlillərin hüquqları haqqında BMT Bəyannaməsi (dekabr 1971). Zehni Əlillərin Hüquqları haqqında Bəyannamə (20 dekabr 1971), Uşaq Hüquqları Konvensiyası (20 noyabr 1989). Uşaqların yaşaması, qorunması və inkişafı haqqında dünya bəyannaməsi (30 sentyabr 1990). Əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğunun peşə reabilitasiyası ilə bağlı Konvensiya və Tövsiyələr (1983) və s.

Cəmiyyətin kənarlaşdırıcı davranışları əngəlli fərdin cəmiyyətə inteqrasiyasına manə ola bilər. Bundan başqa, əlillərin əsas problemi təhsil ala bilməmək, işsizlik və mənzilsizlikdir. Məhz bu kimi səbəblərdən əlillərin cəmiyyətə inteqrasiyası ilə bağlı da ciddi problemlər yaranır. Bu kimi problemləri aradan qaldırmaq üçün dövlət proqramları var. Dövlət tərəfindən əlillərə qayğı müəyyən qanunlar, layihələr vasitəsilə özünü göstərilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 38-ci maddəsində əlilliyə və əmək qabiliyyətinin itirilməsinə görə sosial təminat hüququ müəyyən edilib (11). Əlliliklə bağlı məsələrə dair digər qanunvericilik aktlarında da müəyyən bəndlər nəzərdə tutulub. “Əhalinin Sağlamlığı Haqqında” 26.06.1997-ci il tarixli Qanun, “Sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxslərin təhsili (xüsusi təhsil) haqqında” 05.06.2011-ci il tarixli Qanun, “Əmək Pensiyaları Haqqında” 07.02.2006-cı il tarixi Qanun, AR. Əmək Məcəlləsi və digər qanunlarda əlillər üçün bir sıra güzəştlər və geniş əhatəli sosial təminatlar nəzərdə tutulub. 1993-cü ildən 2016-cı ilədək bir sıra yeni qanunlar təsdiq edilib, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin birbaşa sərəncamları ilə bu sahədə çoxşaxəli dəyişikliklər edilib, yeni əsasnamələr və qaydalar müəyyən olunub. 05.01.2011-ci il tarixli Qərarla Tibbi-Sosial Ekspertiza Komissiyaları yenidən təşkil edilərək, 22 Zona TSEK ləğv edilməklə, onların bazasında 39 TSEK yaradılıb, 15 TSEK sədri işdən azad olunub və əlillərə keyfiyyətli və şəffaf xidmət göstərilməsi üçün müəyyən islahatlar aparılıb. 30.12.2015-ci il tarixli 413 saylı Qərarla “Əlilliyin və sağlamlıq imkanlarının məhdudluğunun müəyyən olunması meyarlarına dair yeni Əsasnamə” təsdiq edilib.

Bunlardan əlavə Azərbacan dövləti tərəfdaş çıxdığı bir sıra beynəlxalq sazişlərin tələblərinə uyğun olaraq əlillikllə bağlı yeni öhdəliklər qəbul edib. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (10.12.1948), Uşaq Hüquqları Bəyannaməsi (20.11.1959) və BMT-nin qəbul etdiyi “Əlil İnsanların Hüquqlarının Qorunması üzrə Beynəlxalq Konvensiya”ya (13.12.2006) qoşulmaqla bağlı 02.10.2008-ci il tarixli 687-IIIQ saylı Qanunun qəbul edilməsi ilə mövcud qanunlarda bəzi dəyişikliklər və ratifikasiyalar aparılıb. Qeyri-hökumət təş-

kilatları və digər vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə birgə araşdırmalar aparılıb və xeyli sayda layihələr həyata keçirilib, Hökumətə konkret tədbirlərin görülməsini tələb edən təkliflər paketləri təqdim edilib (9).

Fiziki məhdudiyyətli insanlar cəmiyyətdən təcrid olunduqlarını düşünərək, tənhalıq problemi yaşayırlar. Bu insanlara mütəmadi olaraq cəmiyyətin ayrılmaz hissəsi olduğunu xatırlatmaq, onların cəmiyyət üçün əhəmiyyətini dərk etdirmək lazımdır. Bununla bağlı cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrində psixoprofilaktik tədbirlər və maarifləndirmə işləri görülməlidir (10).

Ədəbiyyat:

1. Əlillik məsələləri üzrə terminlərin izahlı lüğəti, Əmək və soail problemlər üzrə elmi tədqiqat mərkəzi, Bakı, 2016
2. Конвенция о правах ребенка (одобрена Генеральной Ассамблеей ООН 20.11.1989) (вступила в силу для СССР 15.09.1990) // Сборник международных договоров СССР, выпуск XLVI, 1993.
3. Грачев Л.К. Программа работы с семьями, имеющими детей-инвалидов. - М.: МарТ, 2001. - 416 с.
4. Мартынов В.Л. Социально-гигиенические исследования роли семьи в реабилитации детей-инвалидов. - М.: Речь, 2002. - 244 с.
5. Ткачева В. В. О некоторых проблемах семей, воспитывающих детей с отклонениями в развитии // Дефектология. 1998. №1.
6. Ярская-Смирнова Е.Р., Наберушкина Э.К. Социальная работа с инвалидами. - СПб.: Питер, 2004. - 316 с. Cuffel B. I.,

UOT 159.9

YENİYETMƏLİK YAŞ DÖVRÜNDƏ ÇƏTİN UŞAQLARIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARLA APARILAN PROFİLAKTİK İŞLƏRİN MAHİYYƏTİ VƏ İSTİQAMƏTİ

Elnarə Əhməd qızı ƏHMƏDOVA

Qərbi Kaspi Universiteti
Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ahmedova-elnara@mail.ru

XÜLASƏ

Çətin uşaqlarla iş aparmaq və onlarda özünü göstərən qüsurları aradan qaldırmaq üçün psixoprofilaktika və psixokorreksiya vasitələrindən sistemli şəkildə istifadə etmək lazım gəlir. Bu sahədə psixoloqların üzərinə xüsusi iş düşür. Burada birinci növbədə, diqqətə xas olan, şəxsiyyəti sosial cəhətdən deformasiyaya uğrayan uşaqların vaxtında diaqnostikasını verməyə yönəldilmişdir. Bu zaman yeniyetmələrdə yaranan çətinlikləri yaradan səbəblərinin aşkara çıxarılmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bütün bunların əsasında yeniyetmələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onunla aparılacaq iş sistemi müəyyənləşdirilməlidir. Bu cür vəziyyətdən çıxmaq üçün psixoloq və müəllimlər müasir psixologiyanin nailiyyətlərinin məktəb həyatına tətbiqi nəticələrinə istinadən etməlidirlər.

Açar sözlər: “çətin” uşaqlar, yeniyetmə, ailə, məktəb, əxlaq, tərbiyə, psixokorreksiya, psixoprofilaktika

АННОТАЦИЯ

ХАРАКТЕРИСТИКА ТРУДНЫХ ДЕТЕЙ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ, СОДЕРЖАНИЕ И НАПРАВЛЕНИЕ ПРОФИЛАКТИЧЕСКИХ РАБОТ С НИМИ

При работе с трудными детьми и устранении проявившихся дефектов возникает необходимость систематического использования средств психопрофилактики и психокоррекции. На психологов в этой области возлагается особая работа. Здесь, в первую очередь, внимание уделяется

своевременной диагностике детей, личность которых социально деформирована. В то же время следует особое внимание уделить выявлению причин, вызывающих трудности у подростков. На основе всего этого определяеться система работы с подростками с учетом их индивидуальных и психологических особенностей. Для решения этой проблемы психологи и учителя обращаются к результатам применения достижений современной психологии в школьной жизни.

Ключевая слова: «трудные» дети, несовершеннолетние, семья, школа, мораль, воспитание, психокоррекция, психопрофилактика

ABSTRACT

CHARACTERISTIC OF DIFFICULT CHILDREN IN ADOLESCENT, CONTENT AND DIRECTION OF PREVENTIVE WORK WITH THEM

Psychoprophylaxis and psychocorrection should be used systematically to work with difficult children and to address their shortcomings. It is primarily aimed at the timely diagnosis of children with personality disorders and social deformities. At the same time, special attention should be paid to identifying the causes of difficulties in adolescents. On the basis of all this, the system of work with adolescents should be determined, taking into account their individual and psychological characteristics. To overcome this situation, psychologists and teachers should refer to the results of the application of the achievements of modern psychology in school life.

Keywords: “difficult” children, teenager, family, school, morality, upbringing, psychocorrection, psychoprophylaxis

Müasir elmi-tədqiqat ədəbiyyatlarının təhlilinə əsaslanaraq “çətin uşaqlar” anlayışının məzmununu təşkil edən üç mühüm əlaməti göstərmək olar. Birincisi, uşaq və ya yeniyetmədə normadan kənar davranışın mövcud olması. İkincisi, “çətin” məktəblilər qrupuna davranış qüsurları çətinliklə islah olunan uşaq və yeniyetmələrin daxil edilməsi. Bununla əlaqədar, “çətin uşaqlar” və “pedaqoji nöqteyi-nəzərdən baxımsız qalmış uşaqlar” terminlərini ayırmaq lazımdır. Əlbəttə, bütün çətin uşaqlar pedaqoji nöqteyi-nəzərdən baxımsız qalmış uşaqlardı. Lakin pedaqoji nöqteyi-nəzərdən baxımsız qalmış uşaqların hamısı heç də çətin uşaqlar deyil. Onlardan bəziləri nisbətən asanlıqla yenidən tərbiyə oluna bilər. Üçüncüsü, “çətin uşaqlar” fərdi yanaşmaya, valideyn və müəllim diqqətinə, bütövlükdə ətrafdakıların xüsusi qayğısına ehtiyacı olan uşaqlardır. Onlar bütövlükdə pis, islaholunmaz uşaqlar deyil, onlar sadəcə ətrafdakıların

xüsusi diqqətinə və şəfqətinə ehtiyacı olan uşaqlardır (11, s.140).

M.A.Alemaskin yeniyetmələrin aparıcı fəaliyyətinin xarakteri, onların inkişaf səviyyəsi və mənfi xüsusiyyətlərinin təzahürlərini, habelə onlara tətbiq olunan tipik tərbiyəvi təsir metodlarını nəzərə alaraq, yetkinlik yaşına çatmayan şagirdlərdə normadan kənara çıxan davranışın strukturunu hazırlamışdı. Həmin strukturda, "pedaqoji baxımdan pozğun", "qanunu pozan" və "yetkinlik yaşına çatmamış cinayətkarlar"dan fərqli olaraq, "islaholunmaz uşaqlar" bir-biri ilə bağlı iki meyar əsasında müəyyən edilir: nizam-intizamın periodik şəkildə pozulması və onların davranışının ailə və sinif kollektivi tərəfindən düzəlişinin prinsipial mümkünlüyü (7, s.87).

Bir sıra psixoloji tədqiqatlara əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, qanunpozan çətin uşaqlarda əsasən aşağıdakı ümumi cəhətlər daha çox nəzərə çarpır.

1. Bu uşaqların həm ümumi, həm də idrak maraqları aşağı səviyyə olması;
2. Onların şəxsiyyətinin təşəkkülünə, həyat ideallarının formalaşmasına təcrübəli yaşlı cinayətkarların böyük təsiri;
3. Çətin uşaqların şəxsi keyfiyyətləri içərisində:

a) tənbəllik;
b) iradəsizlik;
c) məsuliyyətsizlik;
d) konformizm - başqalarının təsirinə asanlıqla qapılma və ya təqlidə meyil;
e) aqressivlik və s. kimi mənfi xüsusiyyətlər üstünlük təşkil etməsi.

V.İ.Abramenko və A.İ.Seletski bir sıra "işlək" pedaqoji və patopsixoloji terminlərdən istifadə edərək islaholunmazlığın obyektiv şəkildə müşahidə olunan təzahürlərinin özünəməxsus tipologiyasını təqdim edirlər (6, s.42):

1) qeyri-mütəşəkkil yeniyetmələr qrupu – "coşğun" və "coşğun-ehtiyatlı" yeniyetmələr;

2) potensial qanun pozan yeniyetmələr qrupu – "geridə qalan", "dəcəl", "ərköyün", "qaraqabaq", "emosional baxımdan qanmaz" yeniyetmələr, "avaralar";

3) psixi baxımdan natamam yeniyetmələr qrupu – "orqanik", "isterik", "tez əsəbiləşən", "affekt baxımdan qeyri-sabit psixopat", "hiperseksual" yeniyetmələr.

Müşahidə və tədqiqatlar göstərir ki, çətin yeniyetmələr cinayətə daha çox meyllidirlər və onların cinayət işləməsinin iki başlıca səbəbi vardır:

1. Yeniyetmənin şəxsi keyfiyyətindən irəli gələn səbəblər;
2. Xarici mühitin mənfi təsiri ilə əlaqədar olan səbəblər.

Çətin yeniyetməyə xas olan əlamətlərin formalaşmasına mənfi ailə şəraiti də qüvvətli təsir göstərir, heç də təsadüfi deyil ki, çətin uşaqların çoxu çətin ailələrdə, yəni tərbiyəsiz, əxlaqsız, cinayətə yol verən ailələrdə böyüyən uşaqlardır. Bu cəhətdən aşağıdakı misal çox səciyyəvidir. Ailə iki nəfərdən: 14 yaşlı

oğuldan və ərindən ayrılmış anadan ibarətdir. Ana restoranda ofisiant işləyir. Bəzən hətta gecələri evdə olmur, oğluna lazımi nəzarəti yetirə bilmir. O, hər gün oğluna 5 manatdan 10 manatadək cib xərcliyi verir. Evdə başsız, nəzarətsiz qalan oğul, verilən puldan özünə yeniyetmə qızlardan bir "köməkçi" və oğlanlardan isə xüsusi "mühafizəçi" tutur. Tez-tez evdə eyş-işrət, spirtli içkilərlə qonaqlıq, şənlik düzəldir. Getdikcə şənlənmələrinin, dostlarının sayı artır, daha çox pul tələb olunur. Oğlan və yoldaşları cinayət yolu ilə külli miqdarda pul əldə etmək fikrinə düşürlər. Beləliklə, tədricən cinayətə qoşulurlar. Deməli, çətin yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına ailə şəraiti güclü təsir göstərir. Müşahidələr göstərir ki, əksər hallarda çətin uşaqların ailələrində normal əxlaqi mühit olmur və nəticədə onlara mənfi keyfiyyətlər aşılanır. Belə mühitdə böyüyən uşaqlar eqoist tərbiyə olunur, yalnız öz xeyirlərini güdürlər. Valideynlərdən birinin olmaması, ya da ailə başçılarının pozğun həyat sürməsi, pedaqoji tələblərə riayət etməməsi ailədə böyüyən uşaqların tərbiyəsini pozur. Ailədə tez-tez baş verən münaqişələr, davalar, gərginliklər yeniyetmənin sinir sisteminə böyük təsir göstərir, ləngimə proseslərini zəiflədir ki, bu da tənhalıqda, əsəbilikdə, hövsələsizlikdə, affektiv reaksiyaya meyllilikdə və s. özünü göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, ailə şəraitinin ağır olması zamanı yeniyetmədə 7 mənfi xarakter xüsusiyyətinin (acıqlılıq, narazılıq, düşmənçilik, inamsızlıq, qorxu, tənhalıq, laqeydlik) meydana çıxmasına səbəb olur. Sadalanan psixi halların hər biri mənfi səciyyəli daxili amillərlə (məsələn, iradə və ağıl zəifliyi və s.) birləşərək yeniyetmənin mənəvi neqativ xarici təsirlərin nüfuz etməsi üçün daxili əlverişli şərait yaradır. Amma bir çox hallarda uşaqların tərbiyəsini pozan, onları pis yola təhrik edən, uşaqlarını sevən, ancaq pedaqoji mədəniyyəti aşağı olan valideynlər olurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, çətin yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına ailə şəraiti də güclü təsir göstərir. Çətin yeniyetmənin təşəkkülündə iştirak edən başqa amillər də vardır. Məsələn, tək uşaqlı ailələrdə tək uşağa ana-atanın həddən artıq qayğısı, sevgisi nəticəsində eqoist və tənbəl, şıltaq böyüdə bilər. Bəzi ailələrdə uşaq fəaliyyətdən tamamilə təcrid edilir. O, necə deyərlər, “pitomnik” (tinglik) şəraitində yaşayır. Əlini ağdan-qaraya vurmur. Hər arzusu yerinə yetirilir və s. Belə şəraitdə yeniyetmə sosial cəhətdən infantil böyüyür, kritik situasiyalarda meydana çıxan çətinliklərlə mübarizədə acizlik göstərir və nəticədə, onun pis yola düşmək ehtimalı artır. Müasir şəraitdə yeniyetmələrin tələbatları sürətlə artır. Lakin bu tələbatları ödəmək imkanı olduqca məhduddur. Yeniyetmənin könlündən çox şey keçir. Ürəyi çox şey istəyir – təzə, yaraşıqlı paltarlar, siqaret, spirtli içkilər, tamaşalar və s. Yeniyetmələrin iştahı böyük, lakin “qabı” boşdur. Belə hallarda yeniyetmə yüngül yolla imkanını artırmaq həvəsinə düşə bilər ki, bu, cinayətin, pozğunluğun başlanğıcıdır. Çünki cinayətkar davranış cinayətkar niyyətdən başlayır. Ona görə yeniyetmənin normal inkişafı üçün onun istəyi ilə imkanı arasında ahəngdar münasibət yaratmağa

çalışmaq lazımdır ki, necə deyərlər, yeniyetmə yorğanına görə ayağını uzatsın, imkanına görə hərəkət etməyi bacarsın.

Çətin yeniyetmələri səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların dərsə, təlimə mənfi münasibətidir. Başqa uşaqlardan fərqli olaraq, idrak motivi, elm, bilik qazanmaq motivi yoxdur. Onlarda məcburiyyət motivi üstünlük təşkil edir. Buradan da neqavitizm, özünü igid kimi göstərmək, qoçuluq etmək cəhdi meydana çıxır. Çətin yeniyetmələr özlərini məktəbə, kollektivə qarşı qoyurlar və bu zaman onların maraqları qeyri sağlam, məqsədləri cəmiyyət üçün təhlükəlidir.

Bir cox hallarda yeniyetmənin bədrəftar, yola getməz, münaqişəli olmasının səbəbi onun özünü adekvat, yəni düzgün qiymətləndirə bilməməsidir. Yeniyetmə özünə tənqidi yanaşa bilmədikdə və ya əksinə, özünü çox aşağı qiymətləndirdikdə normal inkişaf edə bilmir, yeniyetmələrin çoxunun səviyyəsi imkanlarından çox yüksək olur. Ona görə yeniyetmə real həyata atıldıqda uğursuzluğa məruz qalır, məqsədinə çata bilmir. Bu da onda narazılıq hissi (frustrasiya halı) yaradır. Çətin yeniyetmələrin çoxunun tələbat və emosional sahəsində (məsələn, nevroz, nevrotik qüsurlar) sinir sistemində, xarakterində üzvi mənşəli pozğunluqlar vardır. Bu səbəbdən həmin yeniyetmələrdə təlqinə böyük meyl müşahidə olunur. Tələbat sahəsində olan qüsurlar daha xoşagəlməz şəkildə (qəddarlıqda, içkiyə meyldə və s.) təzahür edir. Bəzi hallarda ayrı-ayrı uşaqlarda cəmiyyətə zidd davranış formaları sinir sisteminin üzvi qüsurlarından da irəli gəlir. Bu qüsurlar özünü uşağın kəmağıllığında, ona xas olan psixopatik əlamətlərdə büruzə verir. Sinir sistemi qüsurlu olan belə uşaqlar tez təsir altına düşürlər, ağılın zəifliyindən düşdükləri mürəkkəb şəraiti və ya məqsədlərinə nail olmaq üçün seçdikləri vasitələri düzgün qiymətləndirmədikdə öz hərəkətlərinə kifayət dərəcədə tənqidi münasibət bəsləyə, başqasının və özünün hərəkətinin mənasını dərindən dərk edə, hadisələrin gözlə görünməyən, bilavasitə əks olunmayan əlaqə və münasibətlərini başa düşə bilmirlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yeniyetmələrin inkişafında, təlim - tərbiyəsində ailənin (valideynlərin) və məktəbin (müəllimlərin) rolu böyükdür. Ancaq bir sıra hallarda onlar özləri də bilmədən yeniyetmələrdə psixoloji problemlərin yaranmasına səbəb olurlar. Ona görə də yeniyetmələrin birinci növbədə yaşadıqları, təhsil aldıqları mikromühitin psixoloji təzyiqlərindən qorunmalarına ehtiyac yaranır. Əks halda, onlar bu mühitdən qaçmağa, onunla əlaqələrini məhdudlaşdırmağa, bəzən də ona qarşı çıxaraq hüquqazidd davranışa meylli olurlar. Məhz bu səbəbdəndir ki, statistikaya görə, 14-17 yaşlılar arasında cinayətkarlığın səviyyəsi digər yaş dövrləri ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Ona görə də dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində uşaq hüquqlarının qorunması, sosial təminatının ödənilməsi ilə yanaşı, onların psixoloji müdafiəsi sahəsində də təsirli tədbirlər həyata keçirilir. Psixoprofilaktikanın məzmunu da həmin tədbirlərlə

müəyyənləşir. Bütün bunlar yeniyetmələrin cəmiyyətin fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam üzvü kimi formalaşmalarına xidmət edir.

Çətin uşaqlarla iş aparmaq və onlarda özünü göstərən qüsurları aradan qaldırmaq üçün psixoprofilaktika və psixokorreksiya vasitələrindən sistemli şəkildə istifadə etmək lazım gəlir. Bu sahədə psixoloqların üzərinə xüsusi iş düşür. Burada birinci növbədə, diqqətə xas olan, şəxsiyyəti sosial cəhətdən deformasiyaya uğrayan uşaqların vaxtında diaqnostikasını verməyə yönəldilmişdir. Bu zaman yeniyetmələrdə yaranan çətinlikləri yaradan səbəblərinin aşkara çıxarılmasına da xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bütün bunların əsasında yeniyetmələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onunla aparılacaq iş sistemi müəyyənləşdirilməlidir. Bu cür vəziyyətdən çıxmaq üçün psixoloq və müəllimlər müasir psixologiyanin nailiyyətlərinin məktəb həyatına tətbiqi nəticələrinə istinadən etməlidirlər.

Yeniyetmələrin diaqnostikasında şəxsiyyəti səciyyələndirən əlamətlərin yoxlanılması vacib məsələlərdən biridir. Bura daxildir:

- Psixi tarazlığın pozulması;
- Psixotizm;
- Nevrotizm;
- Depressiya;
- Ümumi aktivlik;
- Vicdanlılıq;
- Asosiallıq;
- Ünsiyyətcillik;
- İntroversiya;
- Senzitivlik;
- Estetik, hissiyyatlılıq;
- Cəsarətsizlik, utancaqlıq, passivlik

Şagirdlərin davranışında və şəxsiyyətinin inkişafında özünü gostərə bilən qüsurların qarşısını almaq və onları aradan qaldırmaq sahəsindəki işin aşağıdakı istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür:

- ✓ Məktəbə yeni daxil olan şagirdlə, onun valideynləri ilə, uşağa aid bütün sənədlərlə tanış olmaq və bu zaman həmin şagirdin tərbiyəsindəki nöqsanları aşkara çıxarmağa çalısmaq.
- ✓ Çətin şagirdin kollektivə alışmasına köməklik göstərmək, sinif rəhbəri ilə birlikdə şagirdin davranışında mövcud olan qüsurları aradan qaldırmağın planını hazırlamaq.
- ✓ Davranışında və şəxsiyyətinin inkişafında qüsurları olan şagirdləri dərindən öyrənmək, bu zaman peşə etikası normalarına əməl etmək, imkan daxilində şagirdin yoxlanılmasının həqiqi məqsədini bildirməmək.

Lazım gələrsə psixoloq həmin şagirdin əqli səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün müvafiq mütəxəssislərlə (məsələn, psixiatr, həkim və b.) əlaqə saxlamalıdır. Əgər uşağın inkişafında qüsurlar, psixi normalara uyğun gəlməmək halları müəyyənləşdirilərsə, məktəb psixoloqu ona fərdi yanaşmaqla əlaqədar müəllimlərə və valideynlərə məsləhət verə bilər.

Çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrlə psixoloqun işi onun əsas vəzifələrindən birini təşkil edir. Ona gorə də burada psixoloqun və başqa müəllimlərin aparacaqları işlərin xarakteri qabaqcadan müəyyənləşdirilməli və bununla müvafiq iş aparılmalıdır.

Qeyd edək ki, əksər tədqiqatçıların fikrincə, yeniyetmələrlə aparılan psixoloji iş paralel şəkildə üç istiqamətdə aparılmalıdır:

– özünə, öz davranışına, ətrafdakılara münasibətə dair şəxsi mövqenin axtarılması və hazırlanması;

– dəyərlərin qiymətləndirilməsi, bihuşedici maddələrin istifadəsindən təhsil, iş, digər sosial pozitiv yönəliş və tələblərə keçmənin bütün mümkün üsulların, fəaliyyət göstərən adekvat mövqenin axtarışı;

– korreksiya zamanı konstruktiv şəxsi keyfiyyətlərin – iş qabiliyyəti, adekvat özünüqiymətləndirmə, stresslərə psixoloji davamlılığın formalaşması və möhkəmlənməsi aparılır (6, s.284).

Çətin tərbiyə olunan yeniyetmələrlə psixokorreksiya işi 2 istiqamətdə aparılır. Birinci istiqamət fərdi və qrup terapiyası vasitəsilə həyata keçirilir. Psixokorreksiyanın ikinci istiqaməti pedaqoji prosesə müdaxilə etməklə həyata keçirilir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası, Bakı, 2012
2. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Sosial psixologiyası, Bakı, 2003
3. Əliyev B.H., Əliyeva K., Cabbarov R.V. Hüquq psixologiyası, Bakı, 2012
4. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2002
5. Şəfiyeva E.İ. Anomal inkişafın psixologiyası. Bakı, ADPU, 2012
6. Абраменко В.И., Селецкий А.И. Психолого-физиологическая типология трудных школьников и несовершеннолетних правонарушителей. – М.: Изд-во Всесоюз. ин-та по изуч. причин и разраб. мер предупреждения преступности. – 1973.
7. Алемаскин М.А., Потанин Г.М., Науч. ред.: Анисов М.И.Методика предупреждения отклоняющегося поведения несовершеннолетних. Учебное пособие. – М.: Изд-во МОПИ им. Н.К. Крупской, 1987.

8. Кондрашенко В.Т. Девиантное поведение у подростков (социально-психологический и психиатрический аспект), Беларусь, 1988
9. Личко Е.А. Подростковая психиатрия. М., 1985.
10. Личко А.Е. Психопатология и акцентуации характера у подростков, М., "Медицина", 1983
11. Мысли, идеи, принципы А.С.Макаренко в современном образовании. Сборник докладов республиканских Макаренковских педагогических чтений (Абакан, 21 декабря 2007 года) /Ред.-составитель В.В. Лушников. – Абакан: редакционно-издательский отдел ГОУ ДПО ХРИПК и ПРО «РОСА», 2007.
12. Психология подросткового и юношеского возраста. 12-е изд. Спб: Питер, 2011
7. Akamutsu T. I. The structure of Loneliness Factor-Anal it i o Investigation. Cognitive Therapy & Reseach, 2001, Vol 13, Iss. 5, 459-454.
8. Flanders J. P. A general Systems approach to loneliness. -In: Loneliness. A sourcebook of Current Theory, Reseach & Therapy. A Wiley-Intersience Publication, 2003,166-179.
9. https://www.olkem.info/?p=5755
10. www.paralel.az/az/article/80361
11. http://www.e-qanun.az/framework/15641

UOT 159.9

AUTİZMİN ERKƏN ƏLAMƏTLƏRİNIN TƏDQİQİ (ƏDƏBİYYAT İCMALI)

Ahmet ATİK

Qərbi Kaspi Universiteti
ahmetatik53@gmail.com

XÜLASƏ

Autizm, ünsiyyət, sosial qarşılıqlı təsir və davranış sahələrinə təsir edən psixoloji inkişafın pozulmasıdır. Autizmin erkən diaqnozunun qoyulmasına maraq həm bu mövzuda çalışan mütəxəssislərin, həm də ailələrin məlumatlılığı ilə sıx əlaqəlidir. Təqdim olunan məqalədə autizmdə erkən simptomlar və diaqnoz, erkən diaqnoz vasitələrini nəzərdən keçirmək və erkən diaqnozun əhəmiyyəti barədə ədəbiyyat icmalı təqdim olunub.

Açar sözlər: autizm, erkən simptomlar, psixi inkişafın ləngiməsi, diaqnostika çətinliyi, fizioloji yaş dövrləri.

РЕЗЮМЕ

ИЗУЧЕНИЕ РАННИХ СИМПТОМОВ АУТИЗМА (ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ)

Аутизм - это расстройство психологического развития, которое затрагивает области общения, социального взаимодействия и поведения. Интерес к ранней диагностике аутизма тесно связан с осведомленностью как профессионалов, так и семей. В статье представлен обзор литературы о ранних симптомах и диагностике аутизма, обзор важности ранней диагностики.

Ключевые слова: аутизм, ранние симптомы, умственная отсталость, сложность диагностики, физиологический возраст.

ABSTRACT

STUDY OF EARLY SYMPTOMS OF AUTISM (LITERATURE REVIEW)

Autism is a disorder of psychological development that affects the areas of communication, social interaction and behavior. The interest in early diagnosis of autism is closely linked to the awareness of both professionals and families. The article presents a literature review on early symptoms and diagnosis of autism, review of early diagnosis tools, and the importance of early diagnosis.

Keywords: autism, early symptoms, mental retardation, difficulty in diagnosis, physiological age.

Autizm — erkən yaşlardan başlayan və ömür boyu sürən, ictimai qarşılıqlı təsirə və ünsiyyətə zərər verən, məhdud və təkrarlanan davranışlara gətirib çıxaran beynin inkişafına maneə yaradan xəstəlikdir. Autizm hallarının sayı 1980-ci illərdən bəri olduqca çox nisbətdə artmışdır. Bunun səbəbi qismən diaqnoz qoyma üsullarındakı dəyişikliklərdir. Erkən diaqnozun nə kimi əhəmiyyəti var? Məqalədə ədəbiyyat mənbələrindən istifadə edərək bu sualı cavablandırmağa çalışdıq.

Müalicənin erkən başlanması ilə uşağın mövcud qabiliyyətindən daha yaxşı istifadə edilə bilər və bu uşaqlar normal təhsil müəssisələrinə daha yaxşı uyğunlaşırlar; əksinə, gecikmiş müalicəsi edilən xəstələrin bu baxımdan əhəmiyyətli çətinliklərlə qarşılaşdıqları bildirilir (10). Autizmli uşaqlara göstərilən xüsusi təhsil, davranış müalicəsi, digər müalicə və reabilitasiya xidmətləri qiymətləndirilməlidir. Davranışa erkən müdaxilənin faydalı olduğunu göstərən elmi tədqiqat işləri çoxdur (17). Ailələrin təhsili, həssaslığı və paylaşma səviyyələri fərqli olsa da, əldə edilən bütün məlumatların ortaq komponenti erkən inkişaf dövrlərindəki normadan fərqlənən hallardır və həyatın ilk aylarından etibarən ortaya çıxması qeyd olunur. Retrospektiv mənbələrdən alınan məlumatların sistematik təhlili autizmin ilk davranış əlamətlərinin nə olduğu barədə vacib məlumatları ortaya qoydu. Bu simptomlar kliniki diaqnozun təyin edilməsində də istifadə olunur (13) və autizm monitorinqində istifadə olunan vasitələrin inkişafına rəhbərlik edirlər (14, 22). Ümumiyyətlə, körpənin inkişafı üçün video müşahidələr sistemi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir və müşahidəçinin peşəkarlıq səviyyəsi bu görüntüləri qiymətləndirməyə imkan verir. Bu səbəbdən sağlam uşaqları izləyən pediatrlar və ilkin tibbi yardım həkimləri inkişaf geriləmələrini təyin edən ilk həkimlərdir. Filipek və digərləri (13) ilkin tibbi müayinəyə gələn uşaqların 25%-nin psixi inkişafında gecikmə olduğunu və müayinə-

lərin 30%-nin standart inkişafı təyin edən şkala ilə qiymətləndirildiyini bildirmişdir. Bu baxımdan inkişaf skrininq testlərinin ildə ən azı bir dəfə yalnız nevroloji və ya psixoloji problemləri olan riskli körpələrə deyil, həm də sağlam doğulan körpələrə tətbiq edilməsi çox vacibdir.

Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf testləri 6-cı aydan əvvəl, xüsusilə də erkən doğulmuş körpələrdə kifayət qədər məlumat vermir (8, 9). Buna görə, 6-cı aydan etibarən körpələrin inkişaf testləri ilə mütəmadi olaraq izlənməsi vacibdir (11, 13). Uşaq psixiatrlarının inkişaf testlərini tətbiq etmə təcrübələrini də artırmaları lazımdır. Autizm diaqnozu qoyulan uşaqların inkişaf testlərinə əlavə edilən regresiya analizi kimi inkişaf etmiş statistik metodlar, inkişaf gecikməsinin hansı ay və hansı inkişaf mərhələsində olduğunu aşkar etmək mühüm əhəmiyyət daşıyır. Amerikan Pediatriya Dərnəyi (1), bu testlərə əsaslanan 12 aylıq uşaqlarda jestlər və nitqin olmamasını, 16 aylıq uşaqlarda - nitq çatışmazlığını, 24 aylıq uşaqlarda ekolaliya xaricində, ən azı iki sözlü cümlənin qurula bilməməsini və bu səbəbdən istənilən vaxt nitq və ya sosial bacarıqların itirilməsini risk faktoru olaraq qəbul etdi.

İlk olaraq uşağın psixi inkişaf səviyyəsi və fizioloji yaşa uyğun inkişaf mərhələləri müəyyənləşdirilməlidir. İnkişaf mərhələsindəki inkişaf addımları və zehni geriləmənin təyin edilməsi, erkən diaqnozda əldə ediləcək meyarların müəyyənləşdirilməsində vacib məlumatları təmin edir (9). Psixi inkişafın qiymətləndirilməsində tətbiq olunan testlərdə aparılacaq bir regresiya təhlili, autizmi ən yaxşı qiymətləndirən test tapşırıqlarını təyin etməyə imkan verəcəkdir.

Beləliklə, psixoloji inkişaf və ya zəka testlərinin digər bir əhəmiyyəti, bunların autizmin funksionallığını təyin etməyə imkan verməsidir. Aşağı və yüksək səviyyəli autizm anlayışları altındakı simptomların aydınlaşdırılması fərqli perspektivlər təmin edir. Erkən simptomlar siyahısından olan əlamətlər dəqiqləşdirilməli, mütəmadi olaraq psixoloji yoxlama tətbiq olunmalı, klassik və müasir tədqiqatlarla əsaslandırılmasalıdır (16). Ədəbiyyat mənbələrinə əsaslanaraq, autizmin ilk xəbərdarlıq və erkən simptomları aşağıdakılardır:

- Sosial qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətdəki çatışmazlıqlar, davranış, maraq və fəaliyyətdəki məhdudiyyətlər, stereotip və təkrarlanan hərəkətlər,
- 3 yaşından əvvəl sosial qarşılıqlı əlaqələrdən, ünsiyyətdə istifadə olunan nitqdən və ya simvolik-xəyali oyun bacarıqlarından heç olmasa birində gecikmə və ya qeyri-adi funksionallıq,
- Müxtəlif narahatlıqlar, həyəcanın artma səviyyəsi ilə xəstəlik özünü göstərir (1).

Autizmin erkən diaqnoz qoyulması və erkən müdaxilə edilə bilməsi üçün doğuşdan dərhal sonra 12-18 ay arasında meydana gələn simptomları nəzərə almaq vacibdir. Çünki 24 aydan əvvəl uşaqlarda autizm diaqnozu qoymaq çox

çətindir. Bu simptomlar qısa müddətli müayinə zamanı valideynlər, tibb bacıları, həkimlər və digər sağlamlıq işçiləri tərəfindən fərqləndirilə bilər (7). Valideynlər və həkimlər hər uşağın fərqli olduğunu və hər uşağın inkişaf nisbətinin eyni olmadığını bilməlidir. Valideynlər, əgər hiss etsələr ki, uşaqda normal inkişaf mərhələlərində gecikmə var və o həmyaşıdlarından daha ləng inkişaf edir, mütləq pediatra və müraciət etməlidir və uşaqlarında olan narahatlıqlarını aydınlaşdırmalıdır.

Autizm diaqnozu qoyulan uşaqlarda görülən erkən simptomlar aşağıdakılardır:

- 6-cı aydan başlayaraq ətrafdakılara gülümsəməmək;
- 9-cu aydan başlayaraq səslərə, gülümsəmələrə və mimikalara reaksiya verməmək;
- 12-ci aydan etibarən gülümsəyə bilməmək, bir şeyə və ya bir insana işarə etməmək, sadə qarşılama və sağollaşma kimi jestlər etməmək;
- 16-cı aydan bircə kəlmə də deyə bilməmək;
- 24-cü aydan başlayaraq sadə iki sözlü cümlələrin qurulmaması, aydan asılı olmayaraq inkişafda geriləməni göstərmək; məsələn əvvəl söylədiyi bəzi sözləri söyləməyi və ya etdiyi hərəkətləri etməyi dayandırmaq (23).

Başqa bir mənbəyə görə (21), erkən simptomlara aiddir:

- Sosial əlaqələrin pozulması
- Düzgün göz təması qura bilməmək;
- İsti və şən ifadələrin olmaması;
- Maraq çatışmazlığı və ya zövq mübadiləsinin olmaması;
- Uşağın adını çağıranda, reaksiya verməməsi.
- Ünsiyyətdə narahatlıq;
- Jestlərin olmaması;
- Sözsüz ünsiyyət koordinasiyasının olmaması;
- Qeyri-adi ölçü (səs səviyyəsindəki dəyişiklik, qəribə intonasiya, nizamsız ritm, qeyri-adi səs keyfiyyəti);
- Təkrarlanan davranışlar və məhdud maraqların olması;
- Eyni oyuncaqlarla təkrarlanan hərəkətlər;
- Bədənin duruşu və ya silah, əl və ya barmaqlarla təkrarlanan hərəkətlərin edilməsi və s.

Sağlamlıq və maarifləndirmə zamanı, ailələr uşaqlarında bu və ya daha çox simptom gördükdə, uşaqlarının istənilən səhiyyə müəssisəsində psixoloji vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün həkimə dərhal müraciət edilməli olduğu məlumatlar verilir (21).

Autizm Tədqiqat Proqramında (12), uşaqlarda tez-tez görülən erkən simptomlar ailələrə izah edilir; normal inkişafı olan uşaqların, autizmli uşaqlar ilə eyni yaşda olması mümkündür, ancaq psixoloji inkişafda fərqlər var. Belə ki, valideynlər uşaqlarında qeyd olunan ilk əlamətləri görsələr, təcili həkimə müraciət etmələri tövsiyə olunur. Autizm Tədqiqat Proqramında müəyyən edilən erkən simptomlar oxşar və təfərrüatlı şəkildə aşağıdakı kimi verilmişdir:

- İnsanlarla ünsiyyətdə çətinliklər:
- Ətrafdakı insanlara; ailə üzvlərinə və ya hətta dayələrinə heç bir diqqət göstərməmək.
- Adını deyən şəxsə reaksiya verməmək və səs gələn tərəfə baxmamaq.
- Üz ifadələrini və tonlarını anlamamaq.
- Başqalarının emosiyalarını, emosional hərəkətlərin ətrafdakı insanları necə təsirləndirdiyini anlamamaq.
- Üç yaşına qədər digər uşaqlarla oyun oynamağa az maraq göstərmək.
- Danışıq və ünsiyyətdəki çətinliklər.
- Həyatın ilk ilinə qədər heç bir səs və ya söz deməmək.
- 16 aylığına qədər bir kəlmə deyə bilməmək və ya hər yaşda əldə edilmiş sözləri və dil bacarıqlarını itirmək.
- "Sağ ol" jestini etmək və ya bir şeyi göstərmək üçün ümumi jestlərdən istifadə edə bilməmək
- Eyni şeyləri davamlı təkrar etmək:
- Bir oyuncağı və ya ipi saatlarla irəliyə və geriyə aparmaq, dairəvi hərəkətlər etmək.
- Başını dişləmək və ya vurmaq kimi özünə zərər verən davranış nümayiş etdirmək.
- Səslərə və ya toxunuşa mənfi reaksiya vermək.
- Başqaları kimi ağrı hiss etdiyi zaman heç bir reaksiya göstərməmək.
- Əldən və ya qoldan tutmağı və ya qucaqlaşmağı xoşlamamaq.
- Səs-küydən narahat olmaq

Autizm olan körpələrdə görülən bu simptomlardan əlavə, hərəki bacarıqların təkrar edilməməsi, sosial gülümsəmənin olmaması, uzun müddətli diqqətli baxışın və gözlə izləmənin olmaması, ümumi diqqət çatışmamazlığı, diqqətin ətrafdakı bir obyektə fiksasiya etmə qabiliyyətinin olmaması (Korkmaz, 2010), 12-ci aydan başlayaraq mənasız səslər çıxarmaq, üz ifadəsində etinasızlıq, emosiyanın olmaması təəssüratı yaradan davranışlar və qatı qidalardan imtina etmək kimi erkən simptomlar da müşahidə olunur (2;19). Autizm spektri pozğunluğunun körpənin bətndaxili dövrdən başladığı qəbul olunsa da, bətndaxilində diaqnoz qoyulması mümkün deyil. Ancaq doğuşdan sonrakı ilk iki ildə, hətta 2,5-3

yaşlarında sosial və sözsüz ünsiyyət bacarıqlarının geriliyi səbəbindən dəqiq diaqnoz qoyulması mümkün ola bilər. Buna görə, ilk simptomları olan körpələrdə doğuşdan sonra 18 və 24 ayda iki yoxlama testi keçirmək çox vacibdir (20).

Adətən doğuşdan sonra körpə çox sağlam görünür. Bununla yanaşı, uşağı həyatının ikinci ili (18), ağlamaq, gülümsəmək, göz təması qurmaq, üz ifadələrini təqlid etmək kimi sosial davranışlar və sosial qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərinin inkişaf etdiyi dövrdür. Psixi ləngiməsəbəbindən körpədə autizm spektri pozğunluğunun ilk əlamətləri görünməyə başlayır. Autizm olan körpələr tez-tez sosial bacarıqlardan geri qalır və dil inkişafı və sosial qarşılıqlı əlaqədə həyati əhəmiyyət kəsb edən və addım-addım olması lazım olan sosial dəyişikliklər edə bilmirlər (2).

Araşdırmalar autism spektrum pozğunluğuna xas olan bəzi göstəricilərin 30 ay əvvəl başladığı fikrini dəstəkləyir. Körpənin sakit olması, çox nadir hallarda ağlaması, uzun müddət göz təması qura bilməməsi, gec danışması və davranışların normadan kəskin fərqlənməsi diqqəti cəlb edən ilk simptomlardır (6;15; 18). Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, valideynlər uşağın 18-ci ayından sonrakı inkişaf mərhələsindəki psixi pozulmaları hiss edirlər və ümumiyyətlə ən yaxşı halda iki yaşlarında tibbi yardım almaq üçün müraciət edirlər.

Erkən diaqnozun əsas çətinliklərindən biri, körpəylə ilk dəfə autizm spektrum pozuntusu ilə qarşılaşan səhiyyə işçilərinin qeyri-kafi məlumat və diaqnoz imkanlarıdır. Bundan əlavə, diaqnostik kriteriyaların kliniki xüsusiyyəti və yaxşı qurulmuş diaqnostik vasitələrin olmaması, xəstələrin səhv diaqnozu, ailə-məişət şərtləri və yanaşmaları (4), milli-mentalitet qaydaları, sağlamlıq haqqında maarifləndirmənin zəif olması, sosial uyğunsuzluq, uşağa qulluq, valideynlərin təhsil səviyyəsi və sağlamlıqda yaranan dəyişikliklər barədə məlumatsızlıq (2), erkən dövrdə uşaq psixiatriya klinikalarına girişdə sosial, mədəni və iqtisadi çətinliklər (3) və s.

Uşaqlarda inkişaf pozğunluqlarının erkən diaqnozu və müalicəsinin qeyri-adekvatlığının bəzi səbəbləri ondan ibarətdir ki, əksər təhsil sistemlərində tərbiyə ilə bağlı hər hansı bir təhsil mərhələsi yoxdur. Qiymətləndirmə prosesi zamanı ailələrə diaqnozla bağlı suallar verildikdə, ailələr uşaqlarında autizm spektri pozğunluğunun ilk simptomlarını dilə gətirdi. Bu simptomların əksəriyyəti autizm olan uşaqların valideynlərinin hekayələrindən və video görüntülərindən əldə edilir (19; 24).

Autizmin erkən diaqnostikası üçün uşaq poliklinikaları ilə valideynlər-ailələr arasında sıx əlaqə olmalıdır. Bunun ilk səbəbi uşağın həyatının ilk illərində diaqnoz qoymağa kömək edən simptomlar barədə valideynləri məlumatlandırmaq vacibdir. Bu gün autizm olan uşaqların erkən diaqnozu, diaqnozdan dərhal sonra tibbi yardım, xüsusi təhsilə başlanması, həyatının ilk illərində

uşaqlara intensiv davranış təhsili verilməsi və daimi tibbi nəzarət onların psixi inkişaflarına müsbət təsir göstərir. Ailələr övladlarının xüsusi vəziyyətinə uyğunlaşmalı, uşağa göstərilən dəstək və təhsildə qarşılaşdıqları çətinliklərin öhdəsindən daha asanlıqla gəlməyi öyrənməlidirlər (2;5;12; 24).

Ədəbiyyat:

1. Amerikan Psikiyatri Birliği: Psikiyatride hastalıkların tanımlanması ve sınıflandırılması elkitabı, yeniden gözden geçirilmiş. Dördüncü Baskı, (DSM-IV-TR), Washington DC: Amerikan Psikiyatri Birliği, 2000'den Hekimler Yayın Birliği, Ankara 2001.
2. Bodur Ş., Soysal A. Ş. Otizmin erken tanısı ve önemi. Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi (Sted) 13, s.394-398, 2004.
3. Güneş S., Ekinci Ö., Yıldırım V., Toros F. 14 yaşında otizm tanısı: Çocuk psikiyatrisine ulaşım zorluğuna ilişkin bir olgu örneği. 23. Ulusal Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Kongresi'nde sunulan bildiri, Edirne, 2013.
4. İşeri E., Şenol S. Otistik bozukluğun erken belirtileri ve tanısı. Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi, 13, s.130-136, 2006.
5. Korkmaz B. Otizm: Başlıca davranış sorunları ve pratik yaklaşım. Yeni Symposium, №39, s.26-34, 2001.
6. Korkmaz B. Otizm: Klinik ve nörobiyolojik özellikleri, erken tanı, tedavi ve bazı güncel gelişmeler. (Çağrılı yazar), Türk Pediatri Arşivi Dergisi, №80, c.45, s. 37-44, 2010.
7. Sayan A., Durat G. Risk tanılaması yoluyla otizmin erken teşhisi: Hemşirenin rolü. Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, №10, p.105-113, 2007.
8. Soysal A.Ş. Erken doğan bebeklerle normal doğan bebeklerin psikomotor ve duygusal gelişimlerinin karşılaştırılmasına ilişkin bir çalışma. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans, 2000, Ankara.
9. Soysal A.Ş., Ergenekon E. Öktem F. ve ark. Doğum türü değişkeninin bağlanma örüntüsü üzerindeki etkilerinin incelenmesi. Klinik Psikiyatri Dergisi №3, s. 75-85, 1999.
10. Ünal F., Pehlivantürk B. Otizmde erken belirtiler. Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi, №47, səh. 69-75, 2004.

11. American Academy of Pediatrics (AAP). The pediatrician's role in the diagnosis and management of autistic spectrum disorder in children. Pediatrics №107, p. 1221-1126, 2001.
12. Autism Research Program, Autism parent handbook: Answers to common questions. Kaiser Permanente Division of Research Diagnostic and statistical manual of mental disorders. Fourth Edition, 2010.
13. Filipek P.A., Accardo P.J., Ashwal A. at all. Practice parameter: screening and diagnosis of autism: report of the Quality Standarts Subcommitee of the American Academy of Neurology and the Child Neurology Society. Neurology №55, p. 468-479, 2000.
14. Hall L. J. Autism spectrum disoders from theory to practice. Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Education, Inc., 2009.
15. Heflin L. J., Alaimo, D. F. Students with autism spectrum disorders: Effective instructional practices. Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Education, Inc., 2007.
16. Lord C., Rutter M. Le Couteur. A Autism diagnostic interview-revised: A revised version of a diagnostic interview for caregivers of individuals with possible pervasive developmental disorders. J.Autism Dev. Disord №24, p. 659-685,1994.
17. Lovaas O.I. Behavioral treatment and normal educational and intellectual functioning in young autistic children. J.Consult Clin.Psychol., №55, səh. 47-63,1987.
18. Macari S. L., Campbell D., Gengoux G. W., Saulnier C. A., Klin A. J., Chawarska K. Predicting developmental status from 12 to 24 months in ınfants at risk for autism spectrum disorder: A preliminary report. Journal of Autism and Developmental Disorders, DOI 10.1007/s10803-012-1521-0. Springer Science+Business Media, LLC, 2012.
19. Massie H. The prodromal phase of autism and outcome of early treatment. S. Acquarone (Ed.). Signs of autism in infants: Recognition and early intervention. p. 3-17, 2007. London: Karnac Books.
20. Ozonoff S., Heung K., Byrd R., Hansen R., Hertz-Picciotto I. The Onset of Autism: Patterns of Symptom Emergence in the First Years of Life, Autism Research №1, p.320-328, 2008.
21. Parent’s A. Handbook: Your Guide to Autism Programs. British Columbia, 2013.
22. Text Revision, American Psychiatric Association, Washington DC: APA. 2000.

23. http://www.autismspeaks.org/about-us/annual-reports/2005-highlights Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2014. http://www.autismspeaks.org/what-autism/prevalence. Erişim Tarihi: 28 Temmuz 2014.
24. www. Tohumotizmportali.org

UOT 159.9

TƏHSİLƏ YENİ BAXIŞ: DİSTANT TƏHSİL PROSESİNDƏ TƏLƏBƏ-MÜƏLLİM MÜNASİBƏTLƏRİNİN PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Afərin Əli qızı ABBASOVA

Qərbi Kaspi Universiteti
a.aferin@yahoo.com

XÜLASƏ

Məqalədə müəllif distant təhsil prosesində tələbə-müəllim münasibətlərinin psixoloji problemlərinə toxunaraq, onun zəruriliyini qeyd etməyə çalışmışdır. Lakin distant təhsilin başqa təhsil formalarından üstün cəhətləri ilə yanaşı, mənfi tərəfləri də mövcud olduğunu vurğulamışdır. Bunlar distant tədris zamanı müəllim və tələbələrin üzləşdiyi bəzi psixoloji-problemlərdir ki, bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqda davam edir. Həmçinin müəllif məqalədə distant təhsildə piroritet kəsb edən psixopedaqoji problemlər yenidən baxılmalı, onların həll edilməsinin vacibliyini göstərmişdir.

Açar sözlər: təhsil, müəllim, tələbə, distant təhsil, əyani təhsil, təlim prosesi, ünsiyyət problemi, virtual ünsiyyət, sosial şəbəkələr, bilik, bacarıq, vərdişlər

ABSTRACT

A NEW APPROACH TO EDUCATION: PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF STUDENT-TEACHER RELATIONS IN THE PROCESS OF DISTANCE EDUCATION

In the article, the author tries to emphasize its importance as touching upon the psychological problems of student-teacher relations in the process of distance education. However, along with the advantages of distance education from other forms of education, it is emphasized also disadvantages having. These are some of the psychological problems faced by teachers and students during distance education, today also continues to maintain actualization. In the article author also points out to essential psycho-pedagogical problems look again through, which these are important their solving.

Keywords: education, teacher, student, distance education, full-time education, learning process, communication problem, virtual communication, social networks, knowledge, skills, habits

РЕЗЮМЕ

НОВЫЙ ПОДХОД К ОБРАЗОВАНИЮ: ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ СТУДЕНТОВ И ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ В ПРОЦЕССЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

В статье автор затронул психологические проблемы взаимоотношений студентов и преподавателей в процессе дистанционного обучения и попытался подчеркнуть его необходимость. Вместе с тем он подчеркнул, что дистанционное образование имеет как преимущества, так и недостатки по сравнению с другими формами обучения. Вот некоторые из психологических проблем, с которыми сталкиваются учителя и ученики во время дистанционного обучения, которые продолжают оставаться актуальными и сегодня. Автор статьи также подчеркнул необходимость пересмотра важности решения психопедагогических проблем, которые являются приоритетными в дистанционном образовании.

Ключевая слова: образование, преподаватель, студент, дистанционное обучение, дневная форма обучения, учебный процесс, проблема общения, виртуальное общение, социальные сети, знания, навыки, привычки

Bildiyimiz kimi təhsil anlayışı mürəkkəb və çoxmənalıdır. Təhsil insanın sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlər qazanılmasına, əqlin və hisslərin inkişaf etdirilməsinə, dünyagörüşün və idrak proseslərinin təşəkkülünə yönəldilmiş, məqsədyönlü prosesdir.

Təhsilin inkişaf etdirilməsi, onun müasir tələblər səviyyəsinə çatdırılması üçün tələb edilən iqtisadi bazanın və maliyyə imkanlarının olması vacibdir. İstənilən ölkədə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin əsasında məhz inkişaf etmiş insan kapitalı dayanır ki, bu da birbaşa olaraq yüksək səviyyəli təhsillə əlaqədardır (3.səh.,24).

Müsir elm və texnologiyanın inkişafının bir-başa təhsildən asılı olduğunu nəzərə alsaq, təhsildəki problemlər bəşəriyyət qarşısında ciddi və qlobal xarakter daşıyan problemlərin əsas səbəbi kimi götürülə bilər. Hazırda ali təhsil almaq get-gedə insanların daha çox hissəsi üçün vacib zərurətə çevrilir.

Müasir dövrdə təhsilin ən yeni və effektiv texnologiyalarına, o cümlədən distant təhsil texnologiyalarına tələbat get-gedə artır. Dünya təhsil sistemində əyani təhsil forması geniş yayılıb. Əyani formada təhsil alan insanlar hər zaman digərlərindən peşə bacarıqları ilə seçilib. Mütəxəssislər isə hesab edirlər ki, əyani təhsil keyfiyyət baxımından yaxşı olsa da, bunun üçün böyük vəsait tələb olunur. Təhsilin əyani və qiyabi formaları ilə müqayisədə açıq distant təhsil forması xeyli üstünlüklərə malikdir. Bu baxımdan distant təhsilə maraq kəskin şəkildə artıb. Bu cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün əlverişli və baha olmayan təhsil formasıdır. Distant təhsilin məqsədi müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə təhsil alanın ixtisasının artırılmasıdır.

Bildiyimiz kimi Azərbaycanda təhsil almanın 4 forması mövcuddur. Onlar əyani, qiyabi, distant (məsafədən) və sərbəst (eksternat) təhsil formalarıdır. Distant təhsil müəyyən məsafədən keçirilən təlim sistemidir. Distant təhsil öyrədən və öyrənən arasında telekommunikasiya və kompüter şəbəkələri vasitəsi ilə operativ, müntəzəm dialoq, əks əlaqə əsasında, uzaq məsafədən həyata keçirildiyi təhsil formasıdır. Təhsilin distant formasından daha çox müəyyən səbəblər üzündən təhsilini artırmaq imkanı olmayan insanlar üçün əlverişlidir.

Yəqin ki, konfransda iştirak edən əməkdaşlar distant təhsilin aktuallığını qeyd edəcəklər, mənim məqsədim bu təhsil növünün aktuallığını deyil, onun həyata keçirilməsində yaranan psixoloji problemlərə toxunmaqdır.

Ekspertlər qeyd edirlər ki, distant təhsil zamanı keçirilən dərslər adi universitetlərdə tədris olunan dərs proqramından bir o qədər də fərqlənmir. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, distant təhsil zamanı tələbə və müəllim arasındakı ünsiyyət üz-üzə deyil, virtual olaraq məsafədən həyata keçirilir. Təbii ki, distant təhsil formasının müsbət tərəfləri mövcuddur. Lakin distant təhsilin başqa təhsil formalarından üstün cəhətləri ilə yanaşı, mənfi tərəfləri də mövcuddur. Bunlar distant tədris zamanı müəllim və tələbələrin üzləşdiyi bəzi psixoloji-problemlərdir ki, bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqda davam edir. Gəlin bu psixoloji problemlərə birlikdə nəzər salaq:

1. Tələbələrin təhsil səviyyəsinə və peşəkar təcrübəsində fərdi fərqləri nəzərə almağa imkan vermir. Tədris zamanı müəllimlərin diqqət yetirdiyi ən vacib məsələlərdən biri də tələbələrdə fərdi fərqlərin nəzərə alinmasıdır. Bəzən tələbələrimizin temperament tipindən asılı olaraq onlar diskusiyaya qoşulmaqda çətinlik çəkirlər. Müəllimin peşəkarlığı bu problemin aradan qaldırılmasına yardım edir, tələbənin xarakterinə uyğun olaraq suallar verir və onu auditoriyaya qoşulmağa vadar edir. Distant təhsil tələbənin fərdi fərqlərini nəzərə almağa imkan vermir.

2. Təlim və imtahan telekonfranslarının təşkili üçün müxtəlif ölkələrin telefon xəttlərinin keçiricilik qabiliyyəti kifayət etməyə bilər. Təlim və imtahan telekonfranslarının təşkili zamanı xətlərdə yaranan problemlər iştirakçılarda

emosional gərginlik yaradır ki, bu da psixoloji cəhətdən növbəti problemlərin yaranmasına səbəb olur.

3. Tələbələr tərəfindən mənfi qarşılana biləcək daha bir cəhət distant təhsil sistemində müəllim və tələbə arasında canlı ünsiyyətin itməsidir. Ünsiyyət problemi sosial münasibətlərin elə formasıdır ki, həmişə tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Sosial münasibətləri tənzimləyən ünsiyyət prosesi elə vacib prosesidir ki, insanlar həyatının əksəriyyəti hissəsini orda keçirir. Canlı ünsiyyət zamanı dərs prosesi emosional boyalarla daha zəngin olur və ruhi tarazlıq yaradır. Təlim prosesində bu cür effektiv ünsiyyət vərdişlərinin olması tələbələrdə mühakimə yürütmə bacarığını daha da yaxşı inkişaf etdirir.

Müasir dünyada ünsiyyət vasitələri rolunda texnologiya və müxtəlif əlaqə vasitələri (telefon, kompüter, sosial şəbəkələr, ünsiyyət üçün yaradılmış xüsusi proqramlar və s.) çıxış edir. Bu cür ünsiyyət vasitələrinin bir sıra müsbət və mənfi tərəfləri vardır. Virtual ünsiyyət vasitələrinin mənfi tərəflərindən biri ondan ibarətdir ki, gündəlik internet istifadəçilərində savadsızlıq, dilin çalarlarının itirilməsi halları müşahidə olunur. Bundan əlavə, mənfi tərəflərdən biri də insanlar arasında "tənhalıq" probleminin artmasıdır. Müasir ünsiyyət vasitələri insanları real ünsiyyətdən uzaqlaşdıraraq virtual ünsiyyətə cəlb edir. Bu da insanlar arasında uzaqlaşma, yadlaşma hisslərinin dərinləşməsinə, "tənhalıq" probleminin yaranmasına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində virtual olaraq ünsiyyətdə olduğun insanın əsl duyğularını, hisslərini görə duya bilməməkdə öz əksini tapır.

4. Distant təhsil zamanı təlim kursları kifayət qədər interaktiv olmur. Dərs prosesinin ən məhsuldar dövrü interaktiv şəkildə keçirilməsidir. Distant təhsil zamanı tələbə və müəllim arasındakı ünsiyyət üz-üzə deyil, virtual olaraq məsafədən həyata keçirilir. Distant təhsil prosesində məlumat birtərəfli verildiyi üçün interaktiv proses mümkün olmur, lakin dərs nə qədər interaktiv keçirilsə o, qədər keyfiyyətli alınır. Əgər biz "öyrədici hafizədən" "düşündürücü təfəkkürə" keçmək üçün yollar axtarırıqsa, bu indiki halda distant təhsil prosesində effektli deyil, çünki məlumat birtərəfli ötürülür. Bunun üçün müəyyən zaman lazımdır.

5. Distant təhsilin yekunlarına görə verilən diplom və ya sertifikat hələlik keyfiyyətli təhsilin göstəricisi kimi qəbul olunmur.

6. Asan qəbul edildiyi üçün adətən distant təhsil səhvən müəyyən bir xarici təhsil almaq imkanı kimi başa düşülür.

Ölkədə distant təhsil sisteminin işlənib hazırlanmasının zəruruliyi həm də onunla izah edilir ki, ayrı-ayrı şəhərlər təhsil xidmətinin potensial istifadəçilərindən xeyli uzaqda yerləşir. Lakin distant təhsil sisteminin yaradilmasi ali mək-

təblərin heç də hər birində təşkil edilə bilməz, çünki yeni təhsil texnologiyaları yalnız müəyyən maliyyə, kadr, texnoloji və texniki təhcizat səviyyəsinə çatdıqdan sonra tətbiq edilə bilər. Distant təhsil o halda tam həcmdə həyata keçirilə bilər ki, tədris planı üzrə nəzərdə tutulan saatların və tədris proqramlarının həcminin ən azı 70% - müdavimlər tərəfindən distant təhsil texnologiyalarının köməyilə mənimsəmiş olsun. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə distant təhsilə 10 il vaxt və 150 milyon manatdan artıq vəsait lazımdır (5).

Təhsil üzrə ekpertlərin fikirlərinə görə, distant təhsil şübhəsiz ki, qarşısına məqsəd qoyanlar və bunun ona nə üçün lazım olduğunu anlayanlar üçün səmərəli təhsil formasıdır. Belə təhsil özünütəhsil prosesini planlaşdirmağı və ona nəzarət intizamını tərbiyə edir. İstənilən təhsil forması kimi bu da qarşılıqlı prosesdir və tələbə ilə canlı ünsiyyət olmadıqda “pedaqoq” amili çox vacib olur (5).

Azərbaycanda kompüter şəbəkələrində iş təcrübəsinin az olması, maliyyə çətinlikləri, eləcə də kifayət qədər yüksək hazırlığa malik kadrların olmaması distant təhsil sisteminin gerçəkləşməsinə mane olan amillər sirasındadır. Praktiki olaraq, ölkədə şəbəkə texnologiyalarından istifadə edilməsinə əsaslanan distant təhsil sistemi yoxdur desək yanılmarıq. Mütəxəssislərin fikirlərinə görə bəzi ali məktəblərdə tələbələrin çoxu öz müəllimlərindən qat-qat yaxşı bilirlər.

Təhsilin məzmun və formasının dəyişilməsi, dərs-təlim situasiyalarına verilən tələblərin müasir dövrün tələbləri səviyyəsində qurulması, dərsin yaradıcısı düşündürücü təşkili və bu kimi başqa məsələlər, yeniləşən təhsildə ənənəvilikdən fərqli mahiyyət kəsb etməkdədir. Təbii ki, ənənəvilikdən tam uzaqlaşmaq mümkün deyil, həm də təhsildə uzun illərdən bəri toplanmış təcrübəni birdən-birə tarixin arxivinə vermək olduqca çətindir. Ancaq bununla belə təhsildə prioritet kəsb edən psixopedaqoji problemlər yenidən baxılmalı, onların həll edilməsinə çalışılmalıdır. Müşahidələr göstərir ki, təhsilimizdə özünün həllini gözləyən bir sıra psixoloji problemlər vardır ki, onların da yaxın zamanlarda aradan qaldırılması olduqca zəruridir.

Ən yaradıcı və müasir metodlardan istifadə dərs prosesinin maraqlı keçəcəyinə zəmanət deyil. Təcrübəli pedaqoqlar tələbələrin dərsdəki əhval-ruhiyyəsinə diqqət yetirir, dərsi elə təşkil edirlər ki, dərs onlar üçün şəxsi məna kəsb etsin və hər bir tələbə özünü təlim fəaliyyətinin bərabər hüquqlu iştirakçısı kimi hiss edə bilsin (3. səh.,52).

Ümumiyyətlə təhsil anlayışına təlimin nəticəsi kimi təkcə bilik, bacarıq və vərdişlər deyil, həmdə tənqidi və yaradıcı düşünmək, ətrafdakıları əxlaqi baxımdan qiymətləndirmək bacarığı da daxildir. Psixopedaqoji mənbələri əsas götürərək belə qənaətə gələ bilərik ki, təhsil peşəkarlar tərəfindən sosial əhəmiyyətli təcrübələrin daimi olaraq gənc nəslə ötürülməsi üçün təşkil olunan və nizamlanan ictimai prosesdir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov Ə., Novruzov Q. Yaddaş məktəbindən düşüncə və təfəkkür məktəbinə. Bakı.2013
2. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı,2008
3. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı, 2014
4. Əliyev B.H., Müəllim–tələbə münasibətlərinin təlim prosesinə təsiri. Bakı, 1998
5. Əhmədov H. Distant təhsilin müasir vəziyyəti və onun inkişaf yolları. Bakı, 2013
6. Xəlilov S. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı, 2005
7. Вевтрова В.В. Уроки психологического здоровья. М., 2001

SİYASƏT

UOT 32

ON THE ISSUE OF THE RIGHT OF LEGISLATIVE INITIATIVE

Elmira Elchin QAZVINOVA

Western Caspian University
qazvinova@gmail.com

ABSTRACT

The Constitution of the Republic of Azerbaijan reflects all the basic principles that characterize a democratic state system. The fundamental law of our country states that the only source of power is the people, and also that the Republic of Azerbaijan is a democratic and legal state, and state power is based on the principle of separation of powers. It is gratifying to note that in addition to political rights, such as the right to elections and referendum, citizens have other opportunities to participate in the exercise of state power, one of which is the right of legislative initiative of citizens.
Keywords: Constitution, political law, legislative initiative, referendum, legislative body

XÜLASƏ

QANUNVERİCİLİK TƏŞƏBBÜSÜ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası demokratik dövlət sistemini xarakterizə edən bütün əsas prinsipləri özündə əks etdirir. Ölkəmizin Əsas Qanunu hakimiyyətin yeganə mənbəyinin xalq olduğunu, eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının demokratik və hüquqi dövlət olduğunu, dövlət hakimiyyətinin hakimiyyət bölgüsü prinsipinə əsaslandığını bildirir. Sevindirici haldır kı, seçki və referenduma çıxmaq hüququ kimi siyasi hüquqlarla yanaşı, vətəndaşların dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsində iştirak etmək üçün digər imkanlarına da malikdir ki, bunlardan biri də vətəndaşların qanunvericilik təşəbbüsü hüququdur.
Açar sözlər: Konstitusiya, siyasi hüquq, qanunvericilik təşəbbüsü, referendum, qanunvericilik orqan

РЕЗЮМЕ

К ВОПРОСУ О ПРАВЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ ИНИЦИАТИВЫ

Конституция Азербайджанской Республики отражает все основные принципы, которые характеризуют демократическое государственное устройство. Основной закон нашей страны гласит, что единственным источником власти является народ, а также, что Азербайджанская Республика является демократическим и правовым государством, а государственная власть основана на принципе разделения властей. Отрадно отметить, что в дополнение к политическим правам, таким как право на выборы и референдумы, граждане имеют и другие возможности участвовать в осуществлении государственной власти, одним из которых является право законодательной инициативы граждан.

Ключевые слова: Конституция, политическое право, законодательная инициатива, референдум, законодательный орган

The Constitution of the Republic of Azerbaijan reflects all the basic principles that characterize the democratic state system. The Basic Law of our country States that the only source of power is the people, as well as that the Republic of Azerbaijan is a democratic and legal state, and state power is based on the principle of separation of powers.

It is gratifying to note that in addition to political rights such as the right to elections and referendums, citizens have other opportunities to participate in the exercise of state power, one of which is the right to legislative initiative of citizens. This important provision was reflected in our Constitution through a referendum (popular vote) on amendments and additions to the Constitution of 18 March 2009.

The legislative initiative of citizens is understood as the introduction of a draft law to the Parliament for discussion by persons who have the right to vote. As the bearer of rights and obligations, the legislature is obliged to consider the submitted bill, but it may not pass it. Thus, unlike a referendum, the legislative initiative of the people is not final. This state of Affairs, in our opinion, is not law-making, but participation in law-making.

The harmonious implementation of a flexible and effective legislative initiative plays an important role in the process of sustainable democratization of society. In the context of constitutional law, this element of the legislative process is interpreted as a formal presentation of the draft law to the officially competent authority.

There are different approaches to defining the concept of legislative initiative in legal science. In a narrow sense, a legislative initiative is understood as the right to make proposals to the legislative bodies for the adoption of new laws, changing or repealing old laws. In a broad sense, a legislative initiative is the process of including appeals in a legislative order in the Supreme legislative body.

In international law, D. Kovachev explains the legislative initiative as an opportunity for the legislative initiative to submit a draft law to the competent authority for consideration [5; 215]. D. Krivenko completes the above definition and explains the legislative initiative as the right to propose ready-made bills, develop and adopt new laws, repeal and change existing ones [4; 11]. Another part of the foreign authors considered the legislative initiative as the first stage of the legislative process, which provides the subjects of the legislative initiative with the submission of a bill for consideration. This definition is also explained in a number of legal terms in the same context.

It should be noted that there is no consensus in the scientific legal literature that the legislative initiative is the first stage of the legislative process. Several authors propose to distinguish between the stages of creating (preparing) a regulatory act, the need to adopt a law, and the planning stage of the legislative process.

Scientists who adopt a legislative initiative as the first stage of the legislative process disagree with the content and limits of this stage: it can be considered that it begins with a bill or includes the initial stage of the proposed project. The legislative process begins with the inclusion of a bill in the Assembly's agenda. Thus, the phased implementation of the right of legislative initiative is usually excluded from the legislative process.

The concept of "legislative initiative" in the legislature has at least two key meanings. First, the legislative initiative is called one of the stages of the legislative process. Second, it is accepted as the personal right of competent subjects to submit draft laws (legislative proposals) to the legislative body. The right to legislative initiative is the ability to submit draft laws to legislative bodies, i.e. the source texts of laws.

To date, our Constitution has been amended and supplemented by three referendums. The first referendum was held on August 24, 2002, which added a number of progressive innovations. For example, in this referendum, citizens were granted the right to appeal to the constitutional court for human rights violations, as well as the role and powers of the judiciary in public administration. The amendments and additions made by referendum were, of course, related to our country's accession to the Council of Europe and ratification of

the European Convention on human rights. The referendum was mainly held to further improve human rights standards.

The second referendum was held on 18 March 2009. Naturally, the referendum held in 2009 served as a kind of service in terms of adapting our Constitution to the processes of progress in our country and around the world. With the addition of article 96 of the Constitution, Azerbaijani citizens have become subjects not only of indirect but also of direct adoption of draft laws. The ability of citizens to make direct legal offers is not a common practice in the world. We believe that the right of citizens to participate in legislative initiatives in the future will be reflected in the Constitution of most States. Granting such rights to citizens is a right to unite and generally encourage the formation of civil society. It is obvious that citizens are subjects of the legislative power, even when choosing members of the legislative body. However, direct participation in this process is to ensure a higher level of human rights, as well as to improve the model of a democratic state that we have previously discussed.

In General, according to article 96 of the Constitution the right of legislative initiative rests with the members of the Milli Majlis, the Azerbaijani President, Supreme Court of Azerbaijan, the Prosecutor's office of Azerbaijan and Ali Majlis of Azerbaijan, as well as having the right to vote 40.000 citizens. The draft law or draft decisions shall be submitted for discussion and voting in the submitted form. According to part III of article 96 of the Constitution of Azerbaijan, the legislation defines a two-month period for submitting a bill to the Milli Majlis for voting. [1]

The Constitution also States that the submitted draft law can only be amended with the consent of the subjects who submitted it. The main purpose of this restriction is to take into account the interests of the subjects who submitted the bill. These subjects also include 40 thousand citizens. At the same time, persons who have not reached the age of majority or whose legal capacity is limited in court can not use this right.

It should be noted that the right of legislative initiative of citizens is not the right to propose a referendum on a particular issue. We consider it appropriate to consider the difference between the right legislative initiative and the initiative of holding a referendum:

- the number of citizens who apply for an initiative (if at least 40 thousand citizens have the right to take a legislative initiative, then at least 300 thousand citizens can apply for a referendum) [3]
- legal basis (the right to initiate a referendum is regulated by the Electoral Code; there is no law regulating the right to initiate legislation)
- subject (if a bill submitted to the Milli Majlis can be passed by voting without a referendum, otherwise it is impossible)

- the subject (at least 300,000 citizens who have active voting rights can apply to the President and the Milli Majlis with a proposal to make a decision on holding a referendum. But in any case, any issue can be submitted to a referendum by the Milli Majlis or the President; if the citizens have the right to initiate legislation, they themselves directly submit the bill for discussion in the Milli Majlis).

Thus, it should be noted that the changes made do not apply to the provisions regulated by the Constitution or decided only by referendum.

In addition, the right of legislative initiative does not give the right to propose a draft constitutional law.

According to article 157 of the Constitution, amendments to the Constitution can be made by the President or at least 63 deputies of the Milli Majlis. [1]

The right of legislative initiative of citizens is reflected at the constitutional level. This provision can be encouraged. However, let's look at whether we have an effective mechanism for implementing this institution. The holding of the constitutional referendum in 2009 gave a new breath to the law-making activity of the state. Following the results of the referendum, article 96 was supplemented with a new subject of the legislative initiative. This subject is 40,000 citizens with active voting rights. The introduction of this subject provided for taking into account the opinion of the people and the adoption of laws closest to the people. But despite the fact that more than 10 years have passed since then, our state does not have this practice. The 6th part of the above-mentioned article reflects the adoption of a new law in this regard. But the law has not yet been adopted.

The constitutional Law "on normative legal acts" regulates the requirements for legal acts, the procedure for submitting draft legal acts to the rule-making body, etc. these provisions, of course, also apply to draft laws introduced as a legislative initiative of citizens. [2]

Thus, the legislative initiative of citizens is one of the forms of participation of the subjects of the Republic of Azerbaijan in the legislative process. Taking into account the above, we can conclude that the state provides fair opportunities for all subjects of the legislative initiative to participate in the legislative process.

As a result, we would like to note that the right to legislative initiative of citizens reflected in the Basic Law of our country corresponds to the democratic traditions of civilized States, and this fundamental provision gives the right to involve citizens in the legislative process, the basis for citizens ' participation in the political life of the country.

References:

1. Constitution of the Republic of Azerbaijan Baku, 2016
2. Constitutional law "About normative legal acts" dated 21.12.2010
3. Electoral Code of The Republic of Azerbaijan 27.05.2003
4. Volkodaeva "the Concept of the right of legislative initiative of the subjects of the Russian Federation" / / Bulletin of the Chelyabinsk State University. 2010 no 25 pp. 10-13
5. Constitutional law of European States. OTV. ed. Kovachev D. A. M.: volters kluver, 2005. - 320 p.
6. [Electronic resource] URL: https:// www.anl.az (accessed 03.09.2017)

UOT 32

MÜASİR DÖVRDƏ MACARISTAN VƏ AVROPA BİRLİYİ: MÜNASİBƏTLƏRDƏ YARANMIŞ GƏRGİNLİK VƏ ONU DOĞURAN SƏBƏBLƏR

Zümrüd Novruz qızı NURİYEVA

Western Caspian University
zuma-nuri@mail.ru

Məqalədə Macarıstanın Avropa Birliyinə üzv olmasından sonra siyasi baxışlarında baş vermiş dəyişikliklərə və onların baş vermə səbəblərinə nəzər salınır. Demokratiyaya can atan postsosialist ölkəsinin yenidən liberalizmdən uzaqlamaq istəyi və bunun nəinki hakimiyyət, eyni zamanda ölkə əhalisinin böyük bir hissəsi tərəfindən dəstəklənməsi araşdırılır.

Açar sözlər: Macarıstan, Avropa Birliyi, miqrant problemi, milli dəyərlər və qərb dəyərləri

РЕЗЮМЕ

ВЕНГРИЯ И ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ: НАПРЯЖЕННОСТЬ В ОТНОШЕНИЯХ И ИХ ПРИЧИНЫ

В статье рассматривается изменения в политических взглядах Венгрии после того, как страна стала членом ЕС, и причины их появления. Изучается желание отдаляться от либерализма постсоциалистической страны, которая стремилась к демократии и то, что это желание не только правящей элиты, но и большой часты населения страны.

Ключевы слова: Венгрия, Европейский Союз, проблема мигрантов, национальные ценности и западные ценности

ABSTRACT

HUNGARY AND THE EUROPEAN UNION IN MODERN TIMES: TENSIONS OF ATTITUDE AND THEIR CAUSES

The article deal with changes in the political views of Hungary after the country became a member of the EU and reasons for their emergence. We study the desire to move away from the liberalism of a post-socialist country that

aspired to democracy and the fact that this is the desire not only of the ruling elite but also a large part of the country's population.

Keywords: Hungary, European Union, the problem of migrants and Hungary, national values and Western values

Son zamanlar Avropa Birliyi daxilində baş vermiş təlatümlər təşkilatın ciddi sınaqlardan keçdiyinin göstəricisi hesab oluna bilər. Belə ki, "Brexit" kimi çətin bir prosesin AB-nin statusuna, onun dayanıqlığına nə qədər ağır zərbə vurduğunu görməmək mümkün deyil. Hətta Ümumavropa ailəsi ideyasının məqsədəuyğunluğunun şübhə altına alınması, bu birliyini nə qədər uzunömürlü olması ilə bağlı müzakirələrin aparılmasının da şahidi ola bilirik. Bu baxımdan ənənəvi qərbi Avropa ölkələri ilə müqayisədə ittifaqa yaxın keçmişdə qoşulmuş və ya qəbul edilmiş Şərqi Avropa ölkələrində bu məsələ daha diqqəti cəlb edəcək şəkildə müzakirə edilir. Belə ki, uzun müddət sosializmin mövcud olduğu bu coğrafi məkan keçən əsrin son rübündə Qərbə doğru can atdığı və Avropa ailəsinə qoşulmaq istədiyi qədər indi AB-nin bir üzvü kimi təşkilatın heç də bütün tələblərini gözüyumulu yetirə yetirmək istəmir. Bu baxımdan Macarıstanın siyasi kursunda baş verən dəyişikliklər diqqəti cəlb edir.

XX əsrin 80-ci illərində sosialist cəbhəsində olan siyasi çaxnaşmalar Macarıstanda Qərbə doğru meyli xeyli dərəcədə gücləndirir. Artıq 1989-cu ildə ölkədə baş verən hakimiyyət dəyişikliyi, siyasi islahatlar Qərbi Avropa tərəfində böyük maraqla qarşılanmışdı. Macarıstan kommunist hakimiyyəti içində təkamülün baş verməsi ilə məhz elə kommunist partiyası sıralarından Avropaya inteqrasiya etmək istəyən yeni siyasi liderlər üzə çıxdı. Macarıstanın Sosialist fəhlə və kəndli partiyası (USAP) artıq qərbdə Avropa inteqrasiyasına can atan liderlərin partiyası kimi görülürdü. Artıq 1988-ci ildə ticarət və iqtisadi əməkdaşlıq haqqında müqavilənin imzalanması ilə bu əməkdaşlığın əsası qoyulmuş oldu. Bunun davamı kimi 1994-cü ildə Macarıstan Avropa Birliyi ilə assosiasiya haqqında razılaşmanı imzalayır. Bütün bunların sonu kimi 2004-cü ildə Macarıstan Avropa Birliyinin üzvü oldu. 2007-ci ildə isə Şengen sazişi ölkələri sıralarında qatıldı [3]. Bundan da əvvəl ölkənin siyasi partiyalarının həm sağ, həm də sol nümayəndələrinin razılığı ilə Macarıstan NATO-ya qoşuldu. Artıq 1999-cu ildə o təşkilatın üzvü oldu.

Həmin dönəmdən başlayaraq Macarıstan nizamlı şəkildə xaricdən investisiya alan, stabil siyasi hakimiyyəti olan və postsosialist məkanında demokratikləşməyə ən çox can atan bir ölkə kimi görülürdü. Macarların da AB-yə rəğbət göstərdiyini 2003-cü ildə ölkənin üzvlüyünə dair səsvermənin nəticələri də sübut edirdi. Belə ki səsvermənin nəticələrinə görə 83% AB-yə üzvlüyə müsbət cavab vermişdi. Belə nəticələr avropa cəmiyyətində sosializmdən liberal bazar iqtisadiyyatına keçidin daha rahat olacağı haqqında düşüncə yaratmışdı. O za-

man liberalizmin sonralar ölkədə ziddiyyətlərlə qarşılaşacağı ehtimalı müvəqqəti çətinlik kimi görülürdü.

Son illər ölkə daxilində baş vermiş hadisələr cəmiyyətin düşüncəsində və siyasi elitanın AB ilə başlı fikirlərində əks istiqamətdə dəyişikliyin olduğunu göstərir. Əgər 1990-cı ildə AB-yə inteqrasiyanı təbliğ edən siyasi partiyalar çox populyar idisə, həmin dövrdən bu tərəfə bu partiyaların və siyasi xadimlərin əhali arasında populyarlığı tədricən aşağı düşməkdədir. Bunu hər dəfə ölkədə keçirilən parlament seçkilərində səsvermələrin nəticələri də göstərir. 2010-cu ildən isə bu partiyalar ümumiyyətlə parlamentdə təmsil olunmur. Əksinə macar cəmiyyətində sağçı partıyaların təsir gücü və elektoratının sayı artmaqdadır. Bu sırada Jobbik adlı sağçı partiyanı xüsusi qeyd etmək olar. Onun əsas tələbləri arasında ölkəniin AB-ni tərk etməsi xüsusi yer tutur. Eyni zamanda hakim partiyanın (FİDESZ) əsas siması olan baş nazir Viktor Orban da AB-nin institutlarının kəskin tənqidi ilə diqqəti cəlb edir. Əgər keçən əsrin 90-cı illərində Viktor Orban ölkənin NATO və AB-yə üzvlüyünün əsas ideoloqlarından biri idisə indi o daha çox AB rəhbər dairələrini nümayəndələri tərəfindən tənqid edilən hətta "diktator" deyə söz atılan bir siyasi liderdir. Çıxışlarından birində V. Orbanın "liberal dövlət prinsiplərinə son qoymaq vaxti gəlib çatıb" kimi fikirlər səsləndirməsi onun daha çox tənqidə məruz qalmasına səbəb oldu [1].

Bəs bu ciddi dəyişikliklərin baş verməsi nə ilə əlaqədardır? Nə üçün uzun müddət sovet "himayəsindən" əziyyət çəkən və bundan qurtulmaq naminə böyük mübarizəyə can atan, avrointeqrasiyanı əsas prioritet kimi görən Mərkəzi Avropa ölkələrində liberalizm ideyası bu qədər mənfi emosiya doğurmağa başlayıb?

Qeyd etdiyimiz kimi 2004-cü ildən başlayaraq Macarıstan və digər yeni AB üzvlərinə xarici investisiya qoyuluşları hissolunacaq dərəcədə artmışdı. Lakin bütün bunlarla bərabər AB-nin yeni üzvlərdən gözləntiləri və tələbləri də artmaqda idi. Tədricən aydın olmağa başladı ki, AB ölkənin iqtisadi inkişafına yeni nəfəs verməklə yanaşı eyni zamanda onu öyrəşdiyi bir çox şeylərdən məhrum da edə bilər. 2004-cü ildən sonra tədricən bu ənənəviliyi, özünəməxsusluğu itirmək qorxusu yenilik və liberalıq kimi dəyərləri üstələməyə başladı.

AB-nə daxill olan yeni üzvlərdən çoxu zaman milli istiqamətli iqtisadiyyatdan, ticari və xarici siyasət müstəqilliyindən, milli-mədəni dəyərlərdən müəyyən mənada imtina etmək tələb olunur. Dünya iqtisadi böhranlar zamanı isə sərt iqtisadiyyat qaydalarına əməl olunması bir tələb kimi qarşıya qoyulur. Belə böhranlar zamanı AB-nin güclü iqtisadiyyatları nəfinə qurbana çevrilmək qorxusu da özünü hiss etdirirdi. Brüssel hökümətinin ölkənin daxili işlərinə qarışmaq cəhdləri də mənfi münasibət doğururdu.

İqtisadi cəhətdən avrointeqrasiya Macarıstan üçün fərqli nəticələri önə çıxardır. Məsələn son on il ərzində ÜDM-da dövlətin sektorunun payı 80%-dən

30%-ə enmişdi. 1998-ci ildə ÜDM-un 70%-i xüsusi sektorun payında idi ki, bunun da 49%-i daxili nəzarətdə idi, 21 %-i isə xarici mülkiyyətdə idi. Kapitala xarici investisiyaların qoyuluşuna görə Macarıstanı yalnız Polşa qabaqlayırdı. Digər bir tərəfədən isə ölkənin bütün bölgələri bu inteqrasiyadan bərabər şəkildə faydalana bilmirdilər. Belə ki, paytaxt, onun ətrafı, şiml-qərb bölgələri iqtisadi yüksəlşindən faydalanaraq Qərbi Avropa ilə sıx iqtisadi təmaslar qura bildi. Cənubi Transdanubis, Cənub və Şimal Böyük Düzləri kimi bölgələri isə indi də AB-nin ən yoxsul hissələri hesab edilir. Beş il ərzində sənaye istehsalı 32%, kənd təsərrüfatında istehsal 35% aşağı düşmüşdü. İşsizliyin səviyyəsi xeyli artmışdı [8].

2010-cu ildə FİDESZ partiyası böyük fərqlə seçkilərdə qalib gələndə partiya lideri V.Orban Avropa Birliyi çərçivəsində macar milli suverenliyini bərpa etməyi, Beynəlxalq Valyuta Fondundan müstəqil olmağı irəli sürdü. Bu siyasi kurs faktiki olaraq Avropa demokratik dəyərlərindən imtina və macar milli bankının dünya bankından asılılığının sonu demək idi. Deyilmiş sözlərin əməli tətbiqi kimi 2012-ci ildə Macarıstan Avropa Maliyyə Paktını imzalamaqdan imtina etdi. Belə ki, bu pakt ölkədən sərt qənaət tədbirləri, vergilərin artırılmasını tələb edirdi. Elə həmin ildə qəbul edilmiş yeni macar konstitusiyasını müddəaları Avropa Birliyinin öz məkanı daxilində hər kəsə qəbul etdirmək istədiyi yeni mənəvi dəyərlərə qarşı bir üsyan kimi görünürdü. Konstitusiyanın preambulasında deyilirdi: "Biz millətin saxlanmasında xristianlığın rolunu qəbul edirik... Macarıstanı Allah və xristianlıq qoruyur". [4] Ənənəvi ailə dəyərləri, "ana bətnindən hər bir uşağın hüquqlara malik olması" kimi müddəalar qərbi Avropada əsas götürülən bir çox yeni dəyərlərlə ziddiyət təşkil edirdi. Konstitusiyada ənənəvi ailə modelinin və xristianlığın cəmiyyətin təməli prinsipləri kimi qorunması AB tərəfindən eynicinsli nikahlara icazə və onların təbliği kimi təkidləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Eyni zamanda konstitusiyada macar milli valyutası kimi forintin göstərilməsi dövlətin BVF-dan asılı olmamaq niyyətini açıq şəkildə qarşıya qoyurdu. İqtisadi və mədəni müstəqillik heç də qərb tərəfindən bağışlanılan bir şiltaqlıq deyildir.

AB-nin bir çox yeni üzvləri kimi Macarıstanda da torpaqları itirmək qorxusu yaranmışdı. Yəni xarici investorların ölkəyə axını sahələrin xaricilər tərəfindən alınması ilə nəticələnəcək. Sağ meylli partiyaların da qabartdığı bu məsələ macar kənd təsərrüfatının rəqabətə dözməyəcəyi fikri ilə birləşərək əsl kabusa çevrilmişdi. Nəticədə ilk zamanlar xaricilərə torpaq satışını qadağan edən qanun verilmişdi. Fiziki şəxslər- 300 ha malik ola bilərdi, 1200-1800 hha isə icarəyə götürə bilərdilər. Torpağın əsas fondu dövlətin ixtiyarında olduğu üçün kənd təsərrüfatı bəzən hakimiyyətin torpaq bölgüsünü necə keçirməsindən çox asılı idi.

AB-yə üzvlük Macarıstan kimi dövlətlərdən hissolunacaq qurbanlar tələb edirdi. Tədricən bir çox istehsal sahələri Qərbi Avropanın tələblərinə uyğun olaraq azaldılır və ya sonda tamamilə yoxa çıxırdı. Bu baxımdan Macar şəkər istehsalı nümunə ola bilər. Əgər əvvəl ölkədə 12 şəkər istehsalı ilə məşğul olan zavod var idisə, 2008-ci ilə cəmi bir zavod fəaliyyətini davam etdirirdi. AB şəkərin istehsalını azaltmaq məqsəd ilə öz kvotalarından imtina edən istehsalçılara kompensasiya təklif edəndə bir çoxları buna razılıq verdi. Nəticədə minlərə insan işsiz qaldı. Yerli hakimiyyət strukturları bu zavodların verdiyi vergilərdən məhrum oldu, ölkə isə şəkərə olan ehtiyacının yalnız 30%-ni təmin edə bilməsi faktı ilə üz-üzə qaldı. Yekunda ölkə daxilində qiymətlər qalxdı, tələbatı ödəmək üçün xaricdən şəkər alınmağa başladı. Belə nümunələr adi macar vətəndaşlarında Qərb liberallığı ilə bağlı belə bir fikir formalaşdırırdı ki, bu yalnız güclülərə zəifləri əzmək imkanı verən bir siyasi quruluşdur.

2015-ci ilin sentyabrın 22-də Yaxın Şərqdən Avropaya axışan qaçqın kütləsi ilə bağlı məsələ ciddi şəkil aldığı zaman V.Orban Macarıstana qaçqınların göndərilməsinə qarşı çıxdı. Belə ki, qaçqınların AB-nin bəzi ölkələrində yerləşdirilməsi ilə bağlı kvotalar müəyyən edilən zaman Macarıstan, Slovakiya, Polşa kimi ölkələr etiraz etmişdi, Rumıniya isə onları dəstəkləmişdi. Bundan əlavə Orban hətta 175 km-lik bir səddin də tikilməsi göstərişini vermişdi. Bunun ardından 2016-cı ilin əvvəlində V.Orban bəyan etdi ki, qaçqınların qəbul edilməsi ilə bağlı kvotalar haqqında məsələni həll etmək üçün ölkədə referendum keçiriləcək. Baş nazir bunu onunla əsaslandırdı ki, "belə kvotaların müəyyən edilməsi macar, Avropa milli, mədəni, dini eyniliyini dəyişdirə bilər və AB orqanları bunu etmək hüququna malik deyil". Beləliklə FİDES partiyasının təklifi ilə 2016-cı ilin oktyabrında referendum keciriIdi. Düzdü səsvermədə lazım olan 50%-dən də az seçici iştirak etmişdi. Buna baxmayaraq iştirak edənlərin 85% kvotaların əleyhinə səs vermişdi. Bu macar cəmiyyətinin sanki ikiyə bölünməsinin göstərici kimi də dəyərləndirilə bilərdi: Avrointeqrasiyanı bütün tərəfləri ilə qəbul edənlər və avrointeqrasiya naminə özünü dərki və milli dəyərləri qurban vermək istəməyənlər.

Bir daha xatirlatmaq gərəkli olardı ki, iqtisadi amil də bu göstəricilərin meydana çıxmasına səbəb olan amillərdəndir. 1990-cı ildə yaradılmış TARKİ-sosial tədqiqatlar İnstitutu macar cəmiyyətində iqtisadi və mədəni münasibətlərlə bağlı bir sıra maraqlı tədqiqatlar aparmışdı. Nəticələr çox təəcüblü və həyəcan doğuran idi. Belə ki, bu nəticələr bir daha macarları düşüncə baxımından Qərbi Avropa vətəndaşı ilə deyil daha çox ukraynalı, rumın və ya rus ilə eyni müstəvidə idi. AB çərçivəsində müxtəlif ölkələrdə keçirilən bu sorğular zamanı macarların cavabları xüsusi seçilirdi. Məsələn onların 42%-i vergidən yayınmağı normal hal hesab edirdilər və ya böyük bir qisim kommunizmin onlara daha çox sərf etdiyini söyləmişdi. Güclü iqtisadiyyat yaxşıdır yoxsa yaxşı fəaliyyət

göstərən demokratiya sualında isə macarların 73%-dən çoxu güclü iqtisadiyyatı seçmişdi. Bu cavabla onlar Rusiya, Ukrayna, Litva kimi ölkələrlə bir tərəfə qoyurdu. Məhz bu səbəbdən ölkə hakimiyyəti liberalizə son qoyaraq qeyri liberal dövlətçiliyə keçmək haqqında danışanda bu cəmiyyətdə normal qarşılanmışdı. Əslində FİDES və onun rəhbərliyi cəmiyyətdə hökm sürən abu-havanı düzgün duyaraq adamların eşitmək istədiklərini səsləndirmiş və bununla da siyasi populyarlığı daha da yüksəltmişdilər.

Digər bir məqam V.Orban hökümətinin ABŞ və AB-nin yüksək dairələrinə qarşı etiraz etmək kimi cəsarəti nümayiş etdirməsidir. Belə ki, Corc Sorosun və onun Soros fondunun adı burada birmənalı çəkilmir. Macar mənşəli bu amerikalı milyarderin fondu macar höküməti tərəfindən dövlətin daxili işlərinə qarışmaqda günahlandırılırdı. QHT vasitəsilə hakimiyyətə təsir etmə ehtimalını heçə endirmək üçün artıq 2011-ci ildə V. Orban hakimiyyəti QHT-lərlə bağlı qanunda düzəliş təklifi ilə çıxış etmişdi. Bütün qeyri-hökümət təşkilatları öz aktivləri haqqında məlumat verməli idilər. Bunun davamı olaraq müxalifəti təmsil edən QHT-lərin ləğvi ilə bağlı fikirlər səsləndirlməyə başlandı. V.Orbanın fikrincə kənardan maaliyyələşən təşkilatlar nəzarət altında saxlanmalıdır, çünki, onların xarici dövlətlərin casusları kimi çıxış etmə ehtimalı böyükdür. Bu mübarizə vətəndaş cəmiyyətinə qarşı deyil, xarici maraqları təmsil edən siyasi fəallara qarşıdır.

V. Orbanın Putinə olan simpatiyası Rusiyanın daimi rəqibi olan ABŞ-da sakit qarşılana bilməzdi. AB rəsmilərinin ardından okean arxasından da macar liderinə tənqidlər gəlməyə başlamışdı. Onu hətta neofaşizmdə belə günahlandırırdılar. Ölkədaxilində macarların özünü dərk prosesində yeni dalğanın meydana gəlməsi, türk kökənli qüdrətli koçəri xalqın davamçıları kimi turanizm ideyalarının yayılması, II Dünya müharibəsi zamanı macar nasist dəstələrinin də istifadə etdiyi simvolların və bayraqların yenidən istifadə olunması bu ittihamları səsləndirənlərin əlində bir vasitə olur [8].

V. Orbanın Rusiya, Türkiyə idarəetmə modellərinin nümunə gətirməsi, hakim partiya olan FİDES-in hakimiyyət strukturlarında və cəmiyyətdə daha çox təmsil olunması, milli valyutanın və milli dəyərlərin ciddi qorunması və s. məqamlar AB üzvü olmağına baxmayaraq Brüsselin gözündə Macarıstanı avtoritar rejimə məxsus cəhətlərin olduğu bir dövlət kimi görünməsinə səbəb olur [2].

Eyni zamanda Macar hökümətinin Rusiya ilə münasibətlərində yeni mərhələni aşmaq istəyi və onun enerji resursları ilə bağlı layihələrdə əməkdaşlıq istəyi də qısqanclıqla qarşılanır.

AB və Macar höküməti arasında vəziyyəti daha da gərginləşdirən bir amil qaçqın və ya miqrant məsələsidir. Məsələ bundandır ki, Vışerqrad qrupu adlanan ölkələr (Polşa, Çexiya və Slovakiya, Macarıstan) miqrantların AB ölkələri

arasında məcburi şəkildə paylanmasının istənilən sxeminin əleyhinədir 2017-ci ilin mayında Avropa Parlamentini deputatları macar hökümətinə ünvanlanmış qətnamə qəbul etmişdilər və tələb etmişdilər ki, qaçqınların ölkəyə daxil olmasına mane olan qanunları ləğv etsin. Sənəddə eyni zamanda qeyd olunurdu ki, Macar dövləti bu şərtləri yerinə yetirməsə ona qarşı Avropa İttifaqı haqqında müqavilənin 7 bəndi tətbiq olun bilər. Lissabon müqaviləsinin 7 maddəsində qeyd olunurdu ki, əgər birlik üzvləri fundamental Avropa vətəndaş hüquqlarını pozsalar onlara qarşı daxili sanksiyalar tətbiq edilə bilər. Cəza səsvermə hüququnun müvəqqəti dondurulmasından ibarət idi.

Buna cavab olaraq macar hökümətinin baş nazirinin icra aparatının rəhbəri Yanoş Lazar bəyan etdi ki, Budapeşt qaçqınlara qarşı sərt siyasəti davam edəcək. Hətta tələb etdi ki, macarların qeyri-qanuni miqrantlara qarşı tikdiyi hasara sərf olunan pulun yarısını Avropa kommisiyası ödəsin. Söhbət 400 mln Avrodan gedirdi. İlk dəfə bu maddəni Polşaya qarşı istifadə etmək kimi bir təklif olmuşdu, lakin reallaşmamışdı. Maddə birliyin əsas təzyiq alətlərindən hesab olunsa da üzv ölkənin AB-dən çıxarılmasını nəzərdə tutmur. Macar baş naziri bu hədəni miqrantlarla bağlı məsələdə öz hökümətinin sərt siyasətinə əvəz kimi dəyərləndirir və belə görünür ki o qədər də bundan qorxmur. Çunki hətta birlik daxilində belə onu bu mövqeyini müdafiə edən qüvvələr var.

Beləliklə demək olar ki, macarlar Avropa ailəsinə tam inteqrasiya etmək və ya milli-mənəvi mövcudluğunu, özünəməxsusluğunu qorumaq kimi iki yoldan daha çox ikincini seçmək əzmindədirlər. Bu yolda baş verəcək çətinlikləri adi bir hal kimi qarşılamağa hazırdırlar.

Ədəbiyyat:

1. Мусина Р.И. Трансформация внешней политики Венгрии: национализм или рационализм? // Международный научно-исследовательский журнал. 2015, №6-4 (37), С. 68-69.
2. Ленделл Л. Вестернизация Востока или ориентализация Запада? Внешняя политика Венгрии и Центральной Европы: на распутье? (Пер. Ю. Гусев) //Холодная гражданская война. Раскол венгерского общества. М.: Новое литературное обозрение, 2009, С. 171 -216
3. Связи между Венгрией и Европейским Союзом. Факты о Венгрии. Будапешт: МИД, 2000.
4. 2012-ci il Macar konstitusiyası г. [elektron resurs]. Macar dövlət saytı

5. Abouthungary.hu: PM Orbán: 'Liberalism No Longer Stands Up for Freedom, but for Political Correctness'

6. Orban Says He Seeks to End Liberal Democracy in Hungary. (28.07.2014)
[Электронный ресурс].
Bloomberg. https://www.bloomberg.com/news/articles/2014-07-28/orban-says-he-seeks-to-end-liberal-democracy-in-hungary

7. О.Г. Волотов, С.О. Волотов Членство Венгрии В Евросоюзе: Утраченные Иллюзии*

8. Hungary and the European Union 1989-2014 – a Success Story? By Krisztián Ungváry

9. Reporting democrac Austin Doehler**.** Washington DC BIRN February 17, 202008:11 A move to give Hungarian couples free IVF treatment says as much about Budapest's desire to keep out immigrants as halting the country's demographic slide.

UOT 32

ДИНАМИКА И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Айтен Шахиновна РАМАЗАНОВА

Преподаватель кафедры Международных отношений
Азербайджанского Университета Языков
master.class@live.ru

РЕЗЮМЕ

Азербайджан занимает важное геополитическое и геоэкономическое положение на Южном Кавказе. В статье речь идет о геополитических приоритетах и интересах Азербайджана на Южном Кавказе. Главное внимание уделено приоритетным направлениям внешней политики Азербайджанской Республики в региональном измерении (контексте). Анализируются ключевые моменты двусторонних отношений АР с государствами региона, выявляются основные тренды их развития, оценивается степень конфронтации по ключевым региональным вопросам. Также автором впервые сделана попытка графически показать и иллюстрировать динамику двусторонних отношений с государствами региона в исторической ретроспективе, показаны периоды потепления и похолодания во взаимоотношениях с основными государствами региона, особое внимание уделяется отношениям Азербайджана с Ираном, Турцией, Россией, Грузией, Туркменистаном и Казахстаном. В процессе исследования были использованы научно-исследовательские методы, такие как анализ ситуации, индукция, дедукция и системный подход.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Азербайджан, Россия, Турция, Грузия, Армения, Казахстан, Туркменистан, БТД, БТЭ, TANAP, TAP, геополитика, национальные интересы, стратегическое партнерство, умная дипломатия, гибкая политика.

ABSTRACT

DYNAMİCS AND MAİN DİRECTİONS OF THE FOREİGN POLİCY OF THE REPUBLİC OF AZERBAİJAN İN THE SOUTH CAUCASUS

Azerbaijan occupies an important geopolitical and geo-economic position in the South Caucasus. The article is about geopolitical priorities and interests of Azerbaijan in the South Caucasus. The main attention is paid to the priority directions of the foreign policy of the Republic of Azerbaijan in the regional context. The key points of the bilateral relations of the Republic of Azerbaijan with the states of the region are analyzed, the main trends of their development are identified, the degree of confrontation on key regional issues is assessed. The author also made an attempt to graphically illustrate and show the dynamics of bilateral relations with regional states in a historical perspective, showing periods of warming and cooling in relations with the main countries of the region, special attention being paid to relations between Azerbaijan and Iran, Turkey, Russia, Georgia, Turkmenistan and Kazakhstan. In the research process, there have been used methods such as analysis of the situation, induction, deduction, systematic approach and so on.

Keywords: South Caucasus, Azerbaijan, Russia, Turkey, Georgia, Armenia, Kazakhstan, Turkmenistan, BTC, BTE, TANAP, TAP, geopolitics, national interests, strategic partnership, smart diplomacy, flexible policy

XÜLASƏ

CƏNUBİ QAFQAZDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏTİNİN DİNAMİKASI VƏ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycan Cənubi Qafqazda mühüm geosiyasi və geoiqtisadi mövqeyə malikdir. Məqalədə Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycanın geosiyasi prioritetləri və maraqlarından bəhs edilir. Əsas diqqət regional kontekstə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin istiqamətlərinə yönəldilmişdir. AR-nın region dövlətləri ilə ikitərəfli əlaqələrinin prioritet məqamları təhlil edilir, inkişafın əsas tendensiyaları müəyyən edilir, vacib regional məsələlər üzrə qarşıdurma dərəcəsi öyrənilir. Müəllif eyni zamanda region dövlətləri ilə ikitərəfli əlaqələrin, münasibətlərin dinamikasını tarixi bir perspektivdə qrafik şəkildə göstərərək, regionun əsas ölkələri ilə münasibətlərdə soyuq və istiləşmə dövrünü təhlil etməyə cəhd göstərmişdir, xüsusi diqqət isə Azərbaycan-İran, Azərbaycan - Türkiyə, Azərbaycan-Rusiya, Azərbaycan-Gürcüstan, Azərbaycan-Türkmənis-

tan və Azərbaycan-Qazaxıstan arasında ikili münasibətlərə verilmişdir. Tədqiqat prosesində situasiyanın təhlili, induksiya, deduksiya, sistemli yanaşma və s. kimi elmi-tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan, geosiyasət, milli maraqlar, BTC, BTƏ, TANAP, TAP, strateji tərəfdaşlıq, smart diplomacy, flexible policy

Введение

Основное направление во внешней политике Азербайджанской Республики после восстановления независимости и укрепления государственности стало, используя выгодное геополитического положения, геоэкономические и энергетические возможности, реализовать и осуществить собственные национальные интересы, а также укрепить позиции как в регионе Южного Кавказа, так и в во всем мире. Будучи одним из ведущих игроков Южного Кавказа, озабоченный обеспечением региональной и национальной безопасности, Азербайджанская Республика, строит свои отношения с государствами мира и региона на основе продуманной, взаимовыгодной, прагматичной политики. Исходя из этого, особую значимость, достаточ-ную востребованность и актуальность представляет изучение места и роли Азербайджана в геополитической структуре региона, необходимость детального и системного анализа и исследования внешнеполитических особенностей и факторов в процессе формирования приоритетов внешней политики, основных векторов внешней политики Азербайджанской Республики на Южном Кавказе**,** динамику внешнеполитической активности и двусторонней дипломатии как приоритета внешней политики с региональными акторами Южно-Кавказского региона.

Основные векторы внешней политики Азербайджанской Республики на Южном Кавказе

При обозначении приоритетов внешней политики АР нужно исходить из уникального сочетания геополитических факторов, определяющих характер развития региона и требующих повышенного внимания к развитию всесторонних отношений с соседними странами. Учет этих факторов требует проведение продуманной, взаимовыгодной, равноправной и дружественной внешней политики на региональном уровне с непосредственными соседями, а также с ведущими мировыми державами, которая стало крайне важной и приоритетной задачей азербайджанской дипломатии, проходящая сложные трансформации после восстановления суверенитета 18 октября 1991 года. [4] Следует отметить, что именно благодаря политическому курсу Г. Алиева были сформулированы основные векторы внешней политики, нацеленные на построение продуманной сба-

лансированной дипломатии и внешнеполитической деятельности. Придя к власти, Гейдар Алиев за короткий промежуток времени сумел сформулировать концепцию внешней политики Азербайджана, полностью отвечающую ее национальным интересам, [98] превратить Азербайджан из зоны противоречия и противоборства геополитических интересов региональных и глобальных акторов в зону баланса, посредством выстраивания равноправных и взаимовыгодных отношений с различными центрами силы, способствующими усилению международных позиций Азербайджана, а также обеспечивающими внутриполитическую стабильность.[20] Многовекторная, сбалансированная внешнеполитическая деятельность Азербайджана нашла свое отражение и в «нефтяной стратегии».

Концептуальные основы, цели, принципы и главные особенности внешней политики независимого азербайджанского государства также отражены в принятой 12 ноября 1995 года Конституции, в статье 10 которой указывается, что Азербайджан строит свои отношения с другими государствами и внешним миром на основе принципов, учитывающих международные правовые нормы и интересы страны.

Среди важнейших приоритетных направлений внешней политики Азербайджанской Республики в регионе является обеспечение достойного положения в регионе, отвечающая ее интересам, урегулирование Нагорно-Карабахского конфликта, обеспечение региональной, энергетической безопасности, борьба с транснациональными угрозами и т.д.

Современная внешняя политика Азербайджана построена на открытых и демократических принципах, которую сегодня продолжает руководство Президента АР Ильхама Алиева, продолжая внешнеполитическую стратегию общенационального лидера Гейдара Алиева. Считая региональное сотрудничество важным фактором для обеспечения региональной стабильности и безопасности, углубив участие в интеграционных процессах, путем создания транспортно-энергетических, коммуникационно-логистических проектов, Ильхам Алиев тем самым, добился превращения Азербайджана в регионального лидера Южного Кавказа. Путем проведения гибкой, прагматичной и взвешенной политики, которую сегодня можно охарактеризовать как «smart diplomacy» и «flexible policy» в вопросах обеспечения стабильности и безопасности, Правительство Президента И. Алиева сумело добиться консенсуса относительно проблемных вопросов, создав двусторонние, многосторонние взаимовыгодные и союзнические отношения со всеми региональными и внерегиональными акторами Южного Кавказа, [19, с.252-259] исключением которой является Республики Армения в силу армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта, оккупировавшая азербайджанские земли и являющаяся

главным агрессором и дестабилизатором региона. В целях сохранения силового баланса в регионе Азербайджан также подключился в ряды «Движения неприсоединения».

Двусторонняя дипломатия как приоритет внешней политики Азербайджанской Республики: ретроспективный анализ

Приоритетами внешнеполитического партнерства и взаимовыгодного сотрудничества Азербайджанской Республики с основными государствами Южно-Кавказского региона являются:

1. Стратегическое партнёрство - Россия, Турция, Грузия, Казахстан.
2. Партнерство – Иран, Туркменистан.
3. Не сотрудничает - Армения [38].

Азербайджано-российские отношения.

Российская Федерация традиционно занимала и продолжает занимать особую роль на Южном Кавказе, в результате чего для Азербайджанской Республики всегда было значимо выстраивание взаимовыгодных отношений с северным соседом. Дипотношения между государствами были утверждены 4 апреля 1992 г., когда министры иностранных дел АР Гусейнага Садыхов и РФ Андрей Козырев подписали «Протокол об установлении дипломатических отношений между двумя странами». [1] Однако первые годы суверенитета взаимоотношения между странами были крайне сложными. Камнем преткновения в урегулировании отношений была политика тогдашнего руководства АР в лице НФА по отношению к РФ и в определенной степени военно-союзнические отношения Москвы с Ереваном. Улучшение отношений же началось благодаря дальновидной политики Гейдара Алиева, который придя к власти, сумел стабилизировать отношения с РФ, после чего Азербайджан вошел также в ряды СНГ.

Однако в связи с началом военных действий в Чечне в декабре 1994 года РФ закрыла границу с Азербайджаном, а также с Грузией, обвинив Баку в оказании помощи Чечне, в ответ, на что Г. Алиев в ходе официального визита в Москву в январе 1996 года договорился об отправлении в Азербайджан делегации для проверки фактов оказания помощи Чечне, которая в результате не нашла никаких доказательств. Итогом стало подписание 3 июля 1997 г. Договора о дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой, являющимся главным документом договорно-правовой базы двусторонних отношений [22].

В январе 2001 года после первого государственного визита Президента России В. Путина в Азербайджан начинается качественно новый этап во взаимоотношениях между государствами, в результате которого была подписана «Бакинская Декларация», усилившая двусторонние отно-

шения и поднявшая на уровень стратегического партнёрства. [15] Еще одним важным направлением в ходе переговоров в 2003 году стало установление согласия между РФ, АР, а также Казахстаном по разделу северного Каспия по срединной линии на национальные сектора. Важнейший импульс углублению дружественных связей придала Московская декларация 2004 г., а также совместная «Декларация о дружбе и стратегическом партнёрстве», подписанная в ходе первого официального визита Д. Медведева в Азербайджанскую Республику в июле 2008 г. Следует особо отметить инициативу Президента России Медведева Д. в выполнении посреднической роли в разрешении Нагорно-Карабахского конфликта, благодаря которому прошла встреча президентов Армении С.А. Саркисяна и Азербайджана И.Г. Алиева, итогом которого стало подписание Майендорфской декларации, первого документа после подписания документа о режиме прекращения огня в 1994 году в Бишкеке, на котором сторонами конфликта выступают Республика Армения и Азербайджанская Республика и их позиции совпадают. [1]

Азербайджан и Россия активно развивают сотрудничество на высшем уровне. Заметным событием в отношениях двух стран стал рабочий визит Владимира Путина в Азербайджан 8 августа 2016 года, в ходе которого прошла первая трехсторонняя встреча глав государств России, Азербайджана и Ирана, по итогом которого была принята совместная декларация касательно международной повестки дня и конкретных проектов сотрудничества [29].

Однако следует отметить, что не всегда отношения между Россией и Азербайджаном идут гладко, имеются определенные трения и напряженность. Закрытие же Габалинской РЛС в Азербайджане в декабре 2012 г. также неоднозначно было воспринято сторонами и общественными кругами. Несмотря на это, между двумя государствами заключено свыше 166 межгосударственных и межправительственных соглашений, [1] регулирующих связи в различных областях.[28, с.54] Сегодня Азербайджан и Россия успешно разделяют схожие позиции в таких структурах как ООН, ОБСЕ, ПАСЕ, [32] развивают двустороннее региональное, международное, энергетическое, торгово-экономическое сотрудничество и военное партнерство, гуманитарно-диаспоральные связи,[23] среди которых наиболее важную роль играют "АМОР", Всероссийский Азербайджанский Конгресс и т.д. Азербайджан является основным торговым партнером России среди стран СНГ — не членов Евразийского экономического союза (ЕАЭС). [29]

Динамику внешнеполитической деятельности Азербайджанской Республики с Российской Федерацией можно представить так:

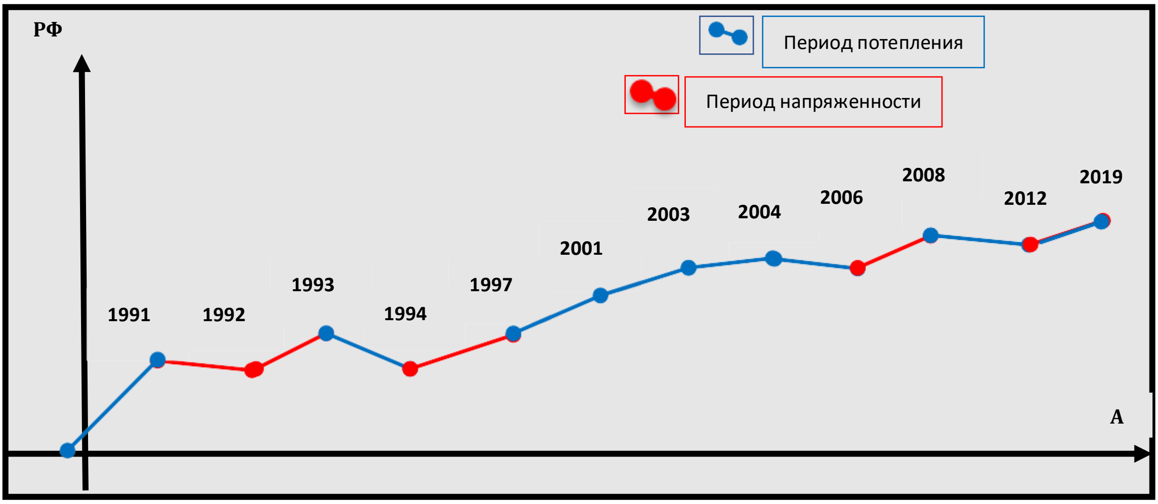

Отношения Азербайджанской Республики с Турецкой Республикой основаны на принципах международного права и взаимоуважения. Часто в СМИ используются слова президента Г. Алиева: "Одна нация – два государства", принимая во внимание исторические, этнолингвистические и культурные связи между государствами [19, с.683]. 9 ноября 1991 года Турция стала первой страной, признавшая суверенитет Азербайджана. Дипотношения же были установлены 14 января 1992 года [6].

Двусторонние связи между государствами были углублены после первого государственного визита Президента АР Г. Алиева в Турцию в феврале 1994 г. В итоге второго государственного визита в мае 1997 г. Отношения между Турцией и Азербайджаном вступили на уровень стратегического партнерства, в результате подписания «Договора об углублении стратегического сотрудничества». Руководство Президента И. Алиева также уделяет важное внимание выстраиванию дружественных связей с Турцией. [34] Именно при И. Алиеве были осуществлены крупномасштабные энергетические (Баку — Тбилиси — Джейхан (БТД)), (Баку — Тбилиси — Эрзерум (БТЭ), [25] «Южный газовый коридор», TANAP, TAP, [35] (находящиеся на стадии осуществления)), коммуникационные («Железная дорога Баку — Тбилиси — Карс») [5] проекты между Азербайджанской Республикой и Турецкой Республикой.

Турция также является главным стратегическим союзником Азербайджана в регионе, а также единственным региональным государством, заблокировавшим и в одностороннем порядке закрывшим армяно-турецкую границу после оккупации азербайджанских территорий в 1993 году. Однако следует отметить, что встреча президентов Армении и Турции в сентябре 2008 года, получившее название «футбольной дипломатии» и

визит Абдулла Гюля в Ереван, были неоднозначно восприняты Азербайджаном особенно после подписания «Цюрихских протоколов об установлении дипотношений» и развитии двусторонних отношений в октябре 2009 года главами МИД Турции и Армении. [7] Однако в последствии кризис был решен, так как протоколы не были ратифицированы парламентами обеих государств, а выступление премьер-министра Р.Т. Ердогана в Милли Меджлисе во время официального визита относительно не возможности открытия армяно-турецкой границы до тех пор, пока не будет справедливо решен Нагорно-Карабахский конфликт, усилили сотрудничество и позиции обеих сторон.

Главы государств в 2010 году заключили «Договор о стратегическом партнерстве и взаимопомощи между Азербайджаном и Турцией», [34] а в 2012 году дали старт проекту TANAP. Азербайджан и Турция имеют «особые отношения», продолжают активное партнерство в политической сфере, энергетической сфере, предусмотрены также совместные действия по устранению угроз и вызовов национальной безо—пасности. [21] После официального открытия железной дороги Баку-Тбилиси-Карс (БТК) 30 октября 2017 года, [14] а 12 июня 2018 года же открытие Трансанатолийского газопровода (TANAP) в турецкой провинции Эскишехир, церемония открытия которого состоялась 30 ноября 2019 года в Эдирне, соединяющего газопровод с Европой, который называют еще «энергетическим шелковым путём», экономическое, политическое и стратегическое сотрудничество Азербайджана и Турции переходит на новый уровень развития. [17]

Графически динамику внешнеполитической деятельности Азербайджанской Республики с Турецкой Республикой можно представить так:

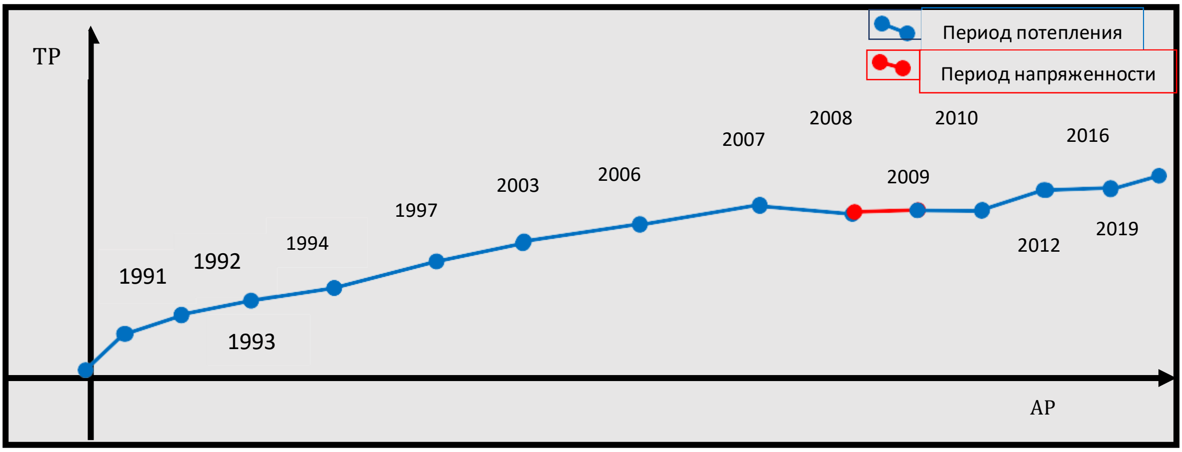

Азербайджано-иранские отношения.

Двусторонние связи Азербайджанской Республики с Исламской Республикой Иран имеют культурное и религиозное сходство и единую историческую общность. Среди первых государств, признавших суверенитет Азербайджанской Республики 25 декабря 1991 года был также Иран, 12 марта 1992 года же были установлены дипотношения. [3]

В этот период, желая укрепления связей с Азербайджаном, Иран поддерживает АР в Нагорно-Карабахском конфликте, выступая в качестве посредника, пригласив в Тегеран на переговоры представителей Азербайджана и Армении 15 марта 1992 года для подписания декларации по разрешению конфликта. Однако взятие Шуши, а затем и Лачинского коридора и смена правительства, приход к власти НФА, выступавшие с антииранскими лозунгами и призывами объединения «разделенного народа» оказали негативное воздействие на взаимоотношения между государствами. Положение немного меняется с приходом к власти Г. Алиева, который сумел урегулировать отношения между АР и ИРИ. [11] В октябре 1993 года был совершен государственный визит президента ИРИ Рафсанджани в Баку. [3] Впоследствии визита в Азербайджане впервые были установлены палаточные лагеря для беженцев на юге страны, которые обустраивали иранские власти. Однако перемирие продлилось не долго. В 1994 году подписание «Контракта века», в котором Иран отказался участвовать, ослабили отношения между государствами, которые еще более ухудшились в 2001 г., когда произошел инцидент, связанный с иранскими самолетами, вторгшиеся и нарушившее азербайджанское воздушное пространство. В результате жестких заявлений со стороны Азербайджана и демонстраций турецких военных ВВС в Баку и над Каспийском море инцидент был налажен [8] и стороны вернулись к исходным отношениям.

В 2003 году, выдвинутая программа США с целью оказании помощи Азербайджану о создании в Каспийском море морских сил, обеспечивающих безопасность и защиту важнейших инфраструктур и предотвращения незаконной контрабанды и трафика, получившее название «Каспийский страж», также раздражительно была воспринята Тегераном [18]. В итоге, с целью снизить накал напряженности во взаимоотношениях между государствами, 16 мая 2005 года был подписан договор о ненападении, запрещающий, в частности, государствам располагать на своей территории военные силы враждебных друг другу стран. [3]

В этот период отношения Азербайджана с Ираном можно охарактеризовать как «вызов-ответ», примером которого можно назвать строительство и сдачу в эксплуатацию энергетических проектов БТД в 2006 г., БТЭ в 2007 г., ревностно воспринимаемые Ираном и способствовавшее сближению с Арменией и решением о строительстве газопровода Иран

— Армения, первая очередь которого, была открыта 19 марта 2007 г., на котором присутствовал президент Армении Роберт Кочарян и президент Ирана Махмуд Ахмадинежад. [36]

Сложность отношений двух государств связана несколькими причинами. В первую очередь, проживание в Иране 30 миллионного азербайджанского народа, являющегося наиболее крупным меньшинством в стране, обладающим сильными позициями. Другим фактором, является светский характер азербайджанского государства, особенно азербайджанская «мягкая сила» (культура, образ жизни, музыка) [16]. Другим фактором является неоднозначная позиция Ирана по статусу Каспийского моря, а также военно-политическое сотрудничество Азербайджана с Израилем. Баку, в свою очередь, недоволен позицией Ирана к Нагорно-Карабахскому конфликту, в оказании и установлении экономических связей с Армений, в реализации совместных энергетических проектов [26]. Вместе с тем, учитывая долгие «холодные отношения» между государствами, следует, однако отметить и позитивные аспекты во взаимоотношениях между государствами особенно на современном этапе, такие как развитие торгово-экономических и транспортно-коммуникативных проектов, на примере, осуществление совместного транспортного проекта «Север-Юг». На встрече министров иностранных дел Азербайджана, Ирана и Турции в Нахичевани в марте 2012 г., а также в ходе государственного визита Президента ИРИ Хасана Рухани в Азербайджан сторонами выражалась удовлетворенность развитием партнерских отношений в экономической, политической, торговой, культурной, гуманитарной и других областях, а также в сфере борьбы с терроризмом. Заметным событием в развитии двусторонних отношений стало подписание азербайджано-иранских документов с участием президентов Азербайджана и Ирана Ильхама Алиева и Хасана Роухани 28 марта 2018 года о финансировании строительства участка железной дороги Астара-Решт, который позволит соединить российские и азербайджанские железные дороги с иранской, и будет ключевым звеном в транзите грузов в рамках международного транспортного коридора "Север-Юг" [27]. На сегодняшний день между государствами подписано свыше 103 межправительственных соглашений о сотрудничестве [3].

Графически динамику внешнеполитической деятельности Азербайджанской Республики с Исламской Республикой Иран можно представить так:

7

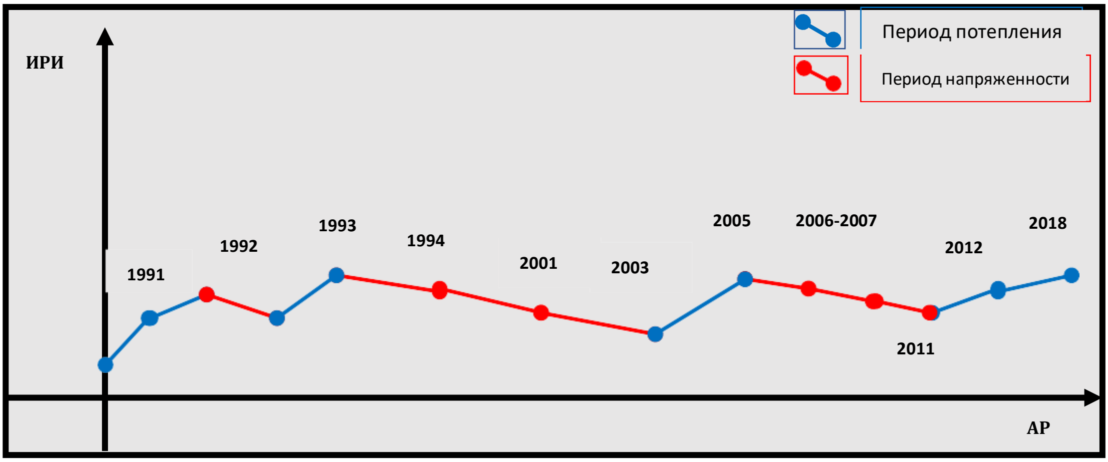

Отношения Азербайджанской Республики с Грузией.

Говоря об азербайджано-грузинских отношениях следует упомянуть, в первую очередь, историческую общность и географическую близость, связывающих два государства, а также геополитическое, транзитное положение Грузии, позволяющая Азербайджану получить доступ к мировому океану. Дипотношения между государствами были утверждены 18 ноября 1992 года. Залогом двусторонних отношений стали совместные усилия глав государств Эдуарда Шеварднадзе и Гейдара Алиева, которая затем была подкреплена в ходе первого официального визита Г. Алиева в Тбилиси в 1996 году, в рамках которого были подписаны декларации «О дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности» и «О мире, безопасности и сотрудничестве в Кавказском регионе», ставшие фундаментом дальнейших дружественных связей. [9] Важную роль в этом направлении сыграли также совместные энергетические проекты, заключение в 1998 году соглашений о строительстве нефтепровода Баку — Тбилиси — Джейхан, газопровода Баку-Тбилиси-Эрзурум, а в 1999 г. нефтепровода Баку-Супса. [8,с.181] А во время визита Президента Грузии Э. Шеварднадзе в Баку 29 сентября 2001 года, было подписано «Соглашение между Азербайджанской Республикой и Грузией о транзите, транспортировке и продаже природного газа на и за пределами территории Азербайджанской Республики и Грузии посредством системы Южно-Кавказского трубопровода» (Баку-Супса, ТРАСЕКА, газопровод TANAP, железнодорожный коридор Баку-Тбилиси-Карс) [37, p.119].

Азербайджано-грузинские взаимоотношения продолжались также после смен руководства в обеих государствах, при М. Саакашвили и И. Алиеве в 2003 году и достигли наивысшего уровня сотрудничества. В результате первого официального государственного визита М. Саакашвили в Азербайджан подчеркиваются экономические и культурные связи меж-

ду государствами. Однако главным достижением двусторонних отношений становится именно реализация главных энергетических проектов Баку-Тбилиси-Джейхан в 2006 г. и Баку-Тбилиси-Эрзурум в 2007 г., в том же 2007 году начинается реализация проекта строительства транспортного коридора, впоследствии соединяющий железнодорожные сети Азербайджана, Грузии и Турции. Также 7 февраля 2007 происходит встреча глав трех государств, Азербайджана, Грузии и Турции, в рамках которого подписывается соглашение по трехстороннему региональному сотрудничеству между государствами, заложившими переход от двусторонних азербайджано-грузинских отношений в трехстороннее азербайджано-грузино-турецкое политическое сотрудничество [30].

Тем не менее, война в августе 2008 года стала серьезным испытанием для государств, оба государства, испытали и пережили последствия территориальных конфликтов на своих территориях, поддерживают территориальную целостность друг друга и выступают с совместными позициями в глобальных и региональных вопросах [19, с.786].

Начиная с 2012 года азербайджано-грузинское сотрудничество приобретает новый формат и развитие [30]. Данный курс успешно развивает также избранный в октябре 2013 г. президент Грузии Г. Маргвелашвили.

Сегодня, несмотря на наличие определенных проблем, связанных с положением азербайджанского населения, являющимся наиболее крупным меньшинством в Грузии, проблема делимитации границ и споры относительно принадлежности территорий вокруг комплекса Давид Гареджи и села Эрисимеди, возникшие в 2007 г. и в 2012 г., Азербайджан и Грузия являются стратегическими партнерами, осуществляют совместные энергетические и коммуникационные проекты, выступают совместно в международных и региональных структура, типа ООН, ОБСЕ, Совета Европы, ГУАМ и ОЧЭС, [19, с.782] между государствами заключено свыше 100 межгосударственных и межправительственных соглашений, регулирующих связи и отношения в различных областях и сферах. [9] Графическое исследование динамики внешнеполитической деятельности Азербайджанской Республики с Грузией можно представить так:

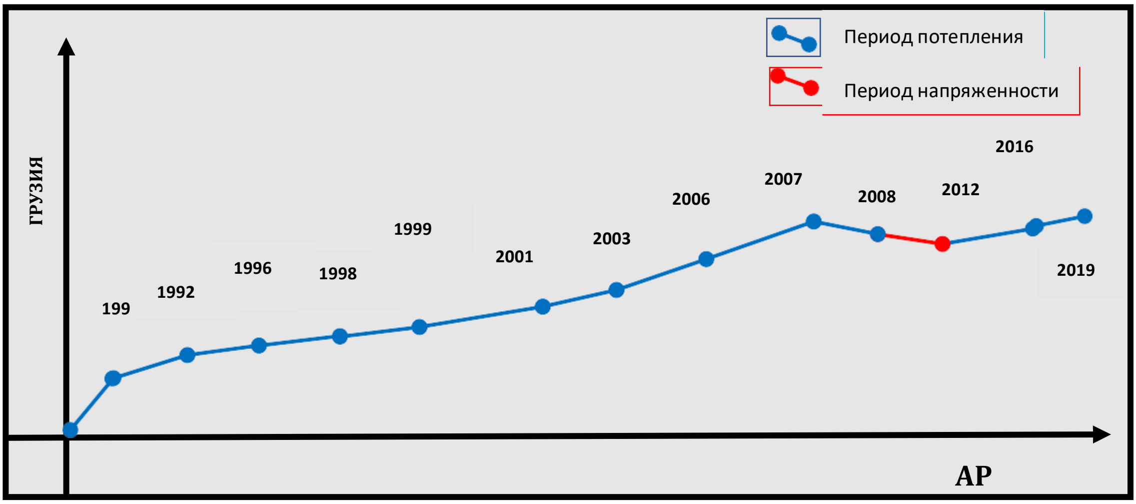

Отношения Азербайджанской Республики с Республикой Казахстан.

Будучи тюркским государством, разделяя общие культурные, исторические, этнические и религиозные взгляды, Республика Казахстан занимает заметное положение во внешней политике Азербайджанской Республики в Кавказско-Каспийском регионе. Дипотношения между государствами были установлены 27 августа 1992 г, впоследствии открыто посольство РК в Азербайджанской Республике 16 декабря 1994 г., а посольство Азербайджана в Казахстане 1 марта 2004 года.

Азербайджан и Казахстан развивают конструктивный диалог и партнерство по различным направлениям. Между государствами заключены свыше 100 двусторонних межправительственных политических, экономических, культурных связей [12]. В итоге первого официального государственного визита Президента Казахстана Нурсултана Назарбаева в Азербайджан 16 сентября 1996 г были подписаны «Договор об основах отношений между Азербайджанской Республикой и Республикой Казахстан», а также множество различных соглашений о сотрудничестве в нефтегазовой промышленности, по вопросам Каспийского моря и т.д., составляющие нормативно-правовую базу взаимоотношений между государствами. Азербайджан и Казахстан решили между собой также проблему правового статуса Каспийского моря, подписав 29 ноября 2001 года и в 2003 году в Москве "Соглашение о разделение дна Каспия", имеющее большое значение в регионе. [19, с.794-803] Отношения между двумя государствами достигли нового уровня при Президенте Ильхаме Алиеве. В ходе официальных визитов, состоявшихся в 2004 г. и 2005 г. между Азербайджаном и Казахстаном, было подписано ряд двусторонних документов, в том

числе «Договор о стратегическом партнерстве и союзнических отношениях», а также «Бакинская декларация о развитии и расширении энергетического транспортного коридора Восток-Запад», еще более углубивших двусторонние отношения. Примечательным является официальный визит Президента РК Н. Назарбаева в Азербайджанскую Республику 2-3 апреля 2017 г., в ходе которого И. Алиев наградил Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева высшим знаком отличия Азербайджана – орденом «Гейдара Алиева». Государства сотрудничают также в многостороннем формате в рамках СНГ, ОЭС, ОИС, ООН, ОБСЕ, ТЮРКСОЙ, развивают совместные проекты в энергетических, транспортно-коммуникационных, гуманитарных и культурных сферах. [13] Особо следует отметить, усилия Казахстана по разрешению Нагорно-Карабахского конфликта мирными методами и позиция Казахстана касательно территориальной неделимости АР. Динамику внешнеполитической деятельности Азербайджанской Республики с Республикой Казахстан графически можно представить так:

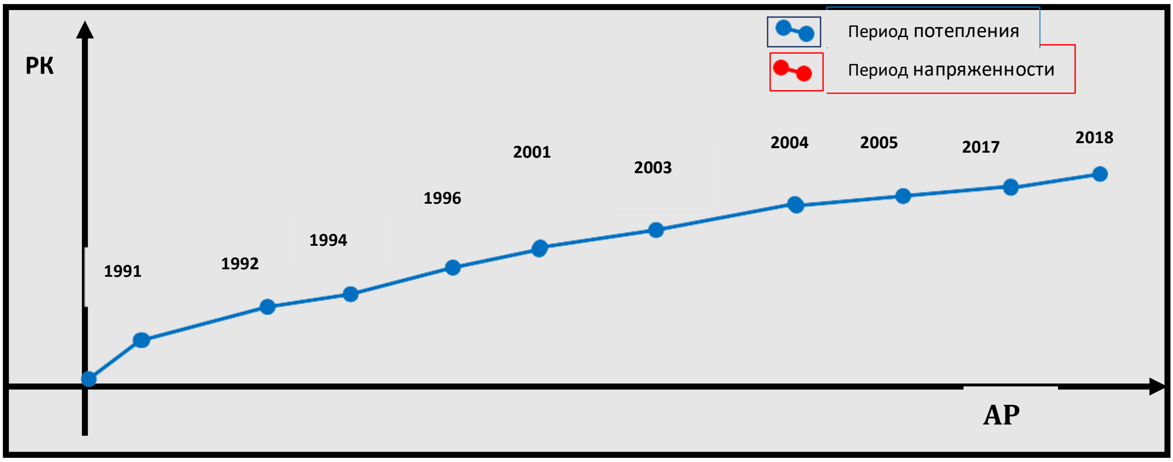

Отношения Азербайджанской Республики с Туркменистаном.

Туркменистан также занимает заметное положение во внешнеполитической деятельности АР. Азербайджано-туркменские дипотношения были утверждены 9 июня 1992 года, а 8 июня 1999 года было открыто посольство Туркменистана в Азербайджане, [2] однако впоследствии Туркменская сторона, сославшись на финансовые проблемы, 4 июня 2001 года временно приостановила деятельность посольства в Азербайджане, которое начала работу лишь в 2008. В августе же 2002 года начало функционировать посольство Азербайджана в Ашхабаде [19, с.811].

Азербайджано-туркменские отношения, в целом, можно назвать довольно сложными, особенно при руководстве Президента Сапармурата Ниязова, связанные в первую очередь, территориальными спорами вокруг нефтяных месторождений «Чираг» («Осман»), «Азери» («Хазар» (или «Омар»)) и «Шарг» («Алтын Асыр»)», разрабатываемые сегодня азербайджанской стороной, неоднозначной позицией Туркменистана в вопросе решения правового статуса Каспийского моря. [8, с.129-133] Тем не менее, в итоге государственного визита Президента Туркменистана Сапармурата Ниязова в Азербайджан 18-19 марта 1996 года было подписано ряд документов, «Договор о дружбе и сотрудничестве» между Азербайджанской Республикой и Туркменистаном, «Бакинская декларация» и ряд других документов [19, с.811]. Однако в конце 90-х годов опять начинается похолодание во взаимоотношениях двух стран, которые в 2001 году достигают серьёзных демаршей, которые постепенно начинают налаживаться с приходом к власти Гурбангулы Бердымухамедова, особенно после официального визита Президента Туркменистана в Азербайджан 19 мая 2008 года, [10] в результате, которого было расширено сотрудничество в торгово-экономической, транспортной, коммуникационной, энергетической, экологической и гуманитарных сферах. Важным моментом в этот период является достижение согласия относительно еще одного, оспариваемого государствами нефтегазового месторождения «Кяпаз» («Сердар»), и подписания президентами договора о не проведении никаких разведывательных и геологических работ до определения и разграничения морских границ и дна Каспийского моря. Несмотря на это, в июле 2009 года начинается кризис в отношениях двух стран из-за спорных нефте-газовых месторождений на Каспии, которая обостряется в июне 2012 г., когда Туркменистан начинает работы на месторождении «Кяпаз» («Сердар»).

Тем не менее, несмотря на трения между государствами, стороны прилагают усилия по мирному разрешению имеющихся споров и сохранению дружественных связей, между Азербайджаном и Туркменистаном подписано свыше 40 межправительственных соглашений, охватывающих различные сферы сотрудничества. [2] Важнейшим событием в развитии двусторонних отношений стал саммит "каспийской пятерки" 12 августа 2018 г. в Актау (Казахстан), в котором главами стран "каспийской пятерки" (Россия, Азербайджан, Иран, Туркменистан, Казахстан) была подписана конвенция о правовом статусе Каспийского моря, называемой экспертами "конституцией" Каспийского моря, являющаяся камнем преткновения в двусторонних отношениях [33]. Графически динамику внешнепо-

литической деятельности Азербайджанской Республики с Туркменистаном можно представить так:

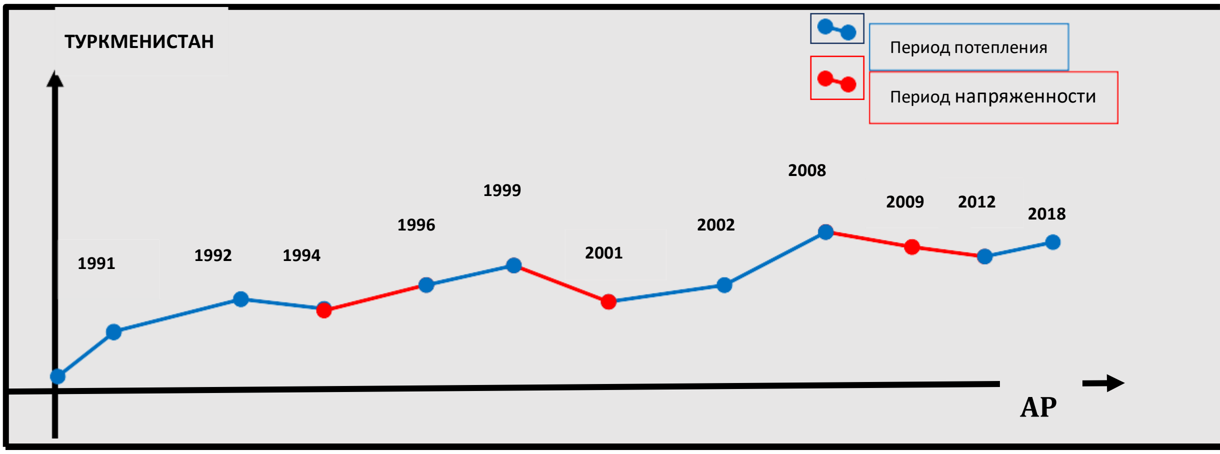

Заключение

Трехстороннее региональное сотрудничество и стратегическое партнерство между Азербайджаном, Турцией и Грузией способствовали относительной стабильности на Южном Кавказе и развитию региона в целом. Азербайджан расширил и углубил отношения с северным соседом, Россией до уровня стратегического партнерства, наряду с этим ведет интенсивный диалог и сотрудничество с Ираном, а также в целях наведения моста между Каспийским морем и европейским регионом сумел установить взаимовыгодные дипломатические отношения с прикаспийскими соседями, такими как Казахстан и Туркменистан.

В целом, есть основания полагать, что благодаря осуществлению принципов «smart diplomacy» и «flexible policy», в основе которой лежит продуманная прагматичная, мягкая и взвешенная внешняя политика, предполагающий набор дипломатических, политических, военных, экономических, культурных инструментов, Азербайджанская Республика сумела создать равноправные, двусторонние, партнерские отношения со всеми региональными и глобальными акторами Кавказско-Каспийского региона, поддержав баланс и тем самым добиться лидирующих позиций в регионе и обеспечить стабильное и безопасное развитие государства.

Литература:

1. Azərbaycan – Rusiya münasibətləri. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin Rəsmi Saytı http://mfa.gov.az/files/file/Az%C9%99rbaycan%20-%20Rusiya.pdf
2. Azərbaycan-Türkmənistan münasibətləri. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin Rəsmi Saytı. http://www.mfa.gov.az/files/file/Azerbaycan_-_Turkmenistan_munasibetleri_18.09.2014.pdf
3. Azərbaycan–İran münasibətləri. Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin Rəsmi Saytı. http://www.mfa.gov.az/files/file/Azerbaycan_-_Iran_munasibetleri_18.09.2014.pdf
4. Babaoğlu H. Azərbaycan Respublikasinin müasir dunya siyasətində yeri ve rolu. Baki: 2009, 328 s.
5. Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Projesi bölge için hayati öneme sahip. 12/02/2016. http://www.udhb.gov.tr/haber-204-%60baku-tiflis-kars-demiryolu-projesi-bolge-icin-hayati-oneme-sahip%60.html
6. Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri / Türkiye Cumhuriyeti Dış işleri Bakanlığı.http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa
7. Reha Yilmaz. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde son dönem // Bilgesam http://www.bilgesam.org/tr/images/stories/makaleler/Turkiye-Azerbaycan%20Iliskilerinde%20 Son%20Donem.pdf
8. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, с. 411
9. Азербайджано-грузинские отношения. Электронная библиотека «Наследие Гейдара Алиева». http://lib.aliyevheritage.org/ru/1407885.html
10. Азербайджано-туркменские отношения. Электронная библиотека «Наследие Гейдара Алиева». http://lib.aliyev-heritage.org/ru/3639411.html
11. Азербайджано-иранские отношения. Электронная библиотека «Наследие Гейдара Алиева». http://lib.aliyev-heritage.org/ru/7586806.html
12. Азербайджано-казахстанские отношения. Электронная библиотека «Наследие Гейдара Алиева» http://lib.aliyev-heritage.org/ru/549420.html

13. Азербайджан и Казахстан отмечают 25-летие установления дипломатических отношений. АЗЕРТАДЖ. 25.08.2017 https://azertag.az/ru/xeber/1088613
14. Баку-Тбилиси-Карс обеспечит экономический рост всего региона. ИА- day.az. 21.05.18. https://news.day.az/politics/1006831.html
15. Бакинская Декларация. Официальный визит в Азербайджан / По итогам российско-азербайджанских переговоров подписан пакет межгосударственных соглашений/9 января 2001 года. Официальный сайт Президента Российской Федерации/http://kremlin.ru/events/president/news/40282
16. Велиев А. Азербайджано-иранские отношения: Quo vadis, Баку? //Аналитическая записка №244. Аналитическая записка № 244, ПОНАРС Евразия, Сентябрь 2012. http://www.ponarseurasia.org/sites/default/files/policy-memospdf/pepm244russvalievsept2012.
17. В Турции прошла церемония открытия газопровода TANAP. Известия, 12.06.2018. https://iz.ru/754676/2018-06-12/aliev-i-erdogan-zapustili-gazoprovod-tanap
18. Гарашова С. Тренды геополитики США в Прикаспийском регионе. «Кавказ & Глобализация», Том 8, Выпуск 3—4, 2014.
19. Гасанов А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана (Второе издание, дополненное), Баку: “Zərdabi LTD” MMC, 2013, с. 1008
20. Гусейнова И. Гейдар Алиев - от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку: «Тахсил», 2005, 504 стр.+40 прик. илл.(513)
21. *Дадашев Г.* Азербайджано-турецкие отношения в военной сфере продолжатся–Алиев. РИА Новости. 02.11.2009 https://ria.ru/world/20091102/191689712.html
22. Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной безопасности между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой от 3 июля 1997 года / Официальный сайт МИД Российской Федерации. http://www.mid.ru/spd_md.nsf/twowebcantr?openview&RestrictToCategory=%D0%90%D0%97%D0%95%D0%A0%D0%91%D0%90%D0%99%D0%94%D0%96%D0%90%D0%9D
23. Документы, подписанные в ходе рабочего визита Президента Российской Федерации Владимира Путина в Азербайджанскую Республику / Официальный сайт Президента Российской Федерации, 13 августа 2013 года/ http://news.kremlin.ru/ref_notes/1508

24. Жильцов С., Зонн И., Ушков А. Геополитика Каспийского региона. М., 2003, с. 280
25. Жильцов С., Зонн И. С. Каспийская трубопроводная геополитика. Состояние и реализация. Москва: Восток-Запад, 2011, с. 317
26. Иран и Армения строят гидроэлектростанции на оккупированных территориях Азербайджана. ИА Day.az. http://news.day.az/politics/144094.html
27. Исазаде Ф. Азербайджан и Иран договорились о совместной разработке месторождений на Каспии. 28.03.2018. http://interfax.az/view/729240
28. Мамедзаде Н.С. Взаимоотношения Азербайджанской Республики со славянскими странами СНГ и Восточной Европы. Баку: Ганун, 2006, с. 200
29. Межгосударственные отношения России и Азербайджана. РИА Новости. 13.06.2018. https://ria.ru/spravka/20180613/1522611682.html
30. Отношения между Грузией и Азербайджанской Республикой. // Официальный сайт МИД Грузии. http://www.mfa.gov.ge
31. Пашаев Х. «Манифест одного посла. О том, как начиналась дипломатическая миссия Азербайджана в Америке». Баку: Развитие регионов, 2009, с. 356
32. Пивовар Е.И. Российско-азербайджанские отношения (90-е годы XX – начало XXI вв.). М.: Kremlin Multimedia, 2012, с. 448
33. Подписана "конституция" Каспийского моря. ИА-Sputnik,12.08.2018 https://ru.sputnik.az/politics/20180812/416598611/podpisana-konvencija-pravovogo-statusa-kaspija.html
34. Ратифицирован турецко-азербайджанский договор о стратегическом партнерстве и взаимопомощи. Кавказский узел. http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/178715/
35. Ровнаг Абдуллаев: "TANAP составляет основу газовой стратегии Азербайджана"/ ИА Day.az. 27.06.2012/http://news.day.az/economy/340849.html
36. Сажин В. Иран и Южный Кавказ. 20/12/2012 - 00:14 http://www.geopolitica.ru/article/iran-i-yuzhnyykavkaz#.VjjbQLfhDDc
37. Shiriyev Zaur & Kornely Kakachia Azerbaijani - Georgian relations: the foundations and challenges of the strategic alliance, SAM RevIEw, july 2013. P.110
38. National Security Concept of the Republic of Azerbaijan 23 May 2007 http://merln.ndu.edu/whitepapers/Azerbaijan2007.pdf

DİLÇİLİK

UOT 81

SOURCES AND WAYS OF DEVELOPMENT OF ENGLISH ONOMASTİCS

Billure Ilqar TAHIRZADEH

Western Caspian University
tahirzade96@inbox.ru

ABSTRACT

English onomastics is a rich and important source not only for geographers but also for linguists. Linguists have studied the onomastic material in terms of language, based on which peoples have lived in their country since ancient times, what type of economy they belong to, and the country's ancient times. Since toponyms, ethno-names and anthroponyms reflect all this information. From this point of view, English onomastics has a wide place in linguistics and many works have appeared in this field.

Keywords: onomasticon, English, toponym, ethonym, lexicon.

XÜLASƏ

İNGİLİS ONOMASTİKASININ MƏNBƏLƏRİ VƏ İNKİŞAFI YOLLARI

İngilis onomastikası yalnız coğrafiyaçılar üçün deyil, həm də dilçilər üçün zəngin və əhəmiyyətli bir mənbədir. Dilçilər onomastik materialı dil baxımından araşdırmış, onlar əsasında ölkələrində qədimdən bəri hansı xalqların yaşadıqlarını, onların təsərrüfatın hansı növü ilə bağlı olduqlarını, eləcə də ölkənin qədim çağlardan bəri hansı təbii xüsusiyyətlərə malik olduğunu müəyyənləşdirə bilmişlər. Çünki toponimlər, etnonimlər və antroponimlərdə bütün bu informasiyalar əks olunmuşdur. Bu baxımdan ingilis onomastikası dilçilikdə özünə geniş yer etmiş və bu sahəni öyrənən xeyli sayda əsərlər meydana çıxmışdır.

Açar sözlər: onomastika, ingilis, toponim, etnonim, leksika, onomalogiya

РЕЗЮМЕ

ИСТОЧНИКИ АНГЛИЙСКОЙ ОНОМАСТИКИ И ПУТИ ЕЕ РАЗВИТИЯ

Английская ономастика является богатым и важным источником не только для географов, и для языковедов. Языковеды изучили ономастику в отношении с языком и на этой основе они определили, какие народы жили с древности в их стране, с какими отраслями экономики они были заняты, он и также с могли определить типы естественных ресурсов в стране с давних пор. Топоними, этнонимы, антропонимы отражают все эти информации в себя. С этой важную место в языкознании и в работах многих исследователей.

Ключевые слова: Ономастика, английский, торонии, этноним, лексикон, ономалогия

Each scientific research has its own goals and objectives. In this regard, the investigation of onomastic materials is conducted in different directions. Some researchers have described the modern development and use of onomastic units, others examine their formation, provide comparison in other languages, etc. Like all other areas of linguistics, three principles (historical, descriptive and comparative) are studied in onomalogy.

Descriptive onomology is a type of linguistic department that deals with the study and analysis of modern onomastic units.

The main characteristic of descriptive onomology is generalization than any other type of generalization. The main problem of descriptive onomology is to record, systematize and describe the onomastic lexicon. Here the modern development of onomastic vocabulary, semantic style, grammatical features, groups, their signs are described.

First of all, descriptive onomology is interested in learning the units that make up the onomastic lexicon as a system.

Historical onomology studies the historical aspects of modern onomastic material, it means historical onomology deals with that the investigation of the problem of onomology in the historical aspect. Numerous onomastic units have been incorporated in various historical periods both in Azerbaijani and English languages and they are of particular interest in modern linguistics as carriers of information about the historical conditions of that time. Historical onomology seeks the origin of a particular name at various stages in the history of the people. So historism, that means reflection of real history is main sign of this kind of onomology. Historical onomology not only demonstrates distinct chronolo-

gical situations, but also reveals and investigates relationship and causes of these situations. Based on the study of this type of onomology, it is possible to make valid insights into the disclosure of historical facts concerning the origin of the people. Historical onomology is closely related to language history.

There are so many onomastic problems that can only be clarified by comparison. Such factors are present in every language, including English and Azerbaijani. They create opportunities or the development of one another, and undergo mutual influence. Onomology, a special section of linguistics, has connection with other linguistics sections as well as with other sciences.

One of the main sources of onomastic vocabulary is fiction. It includes folklore and examples of written literature. In general, the stylistic device called ontonomasia, based on anthroponymy, a branch of onomastics, has a great role in Belles-Letters style. If we study anthroponyms on the basis of fiction, the toponyms find itself in the scientific literature as well. Most of the toponyms are registered on the map. Therefore, the role of the maps in the study of toponyms is particularly important. Historical documents and archival materials are of particular importance as an onomastic source.

As toponyms consists of the words belonging to the languages of peoples and ethnical groups that the names of these peoples and groups, they are closely interconnected with history, linguistics, and geography. According to A.B. Superanskaya the main purpose of topographic research is to identify their properties, to investigate their phonetic regularities, morphological transformations and structural types (1)

Systematic scientific research in toponymy is connected with the name of historian and linguist Mower in England. In 1923 the English toponymic center was establish on his initiative. The society had worked for many years on the collection and systematization of language material relating to geographic names.

Researcher A.Smit had been involved in ethnological research, working on the initial forms and semantics of toponyms, as well as their grammatical and phonetic variations. (2)

Sweden linguist E.Ekval has devoted a considerable amount of work to the study of English toponymy. He deeply studied the geographical map of Britain, trying to find a connection between the toporagphy of each area and the natural and historical features of that area. First of all, he tried to obtain geographical facts. His toponymy dictionary contains rich material on English toponymy. It also provides information on the development of toponyms.

Beside it, E.Ekval wrote “The names of English rivers”. Here he also clarified the ethnic origins of hydronymes, namely the names of rivers, lakes, ponds, springs and investigated in their formation – prepositions and suffixes.

In addition to A.Smit and E.Ekval well-known toponymists worked on this question. For instance, English historian and philologist P.H.Rin has made progress in this area. In his scientific works, the etymological aspect is widely covered. (2,3)

"Origin of English geographic names" is one of his most valuable works in toponymy. The main idea in this work is that you need to know languages development laws in order to analyze toponyms. Otherwise, it is possible to come at dilettant and unbiased, surface etymological results. This book, which consists of 4 chapters, highlights the history of the formation of English toponyms. He also throughly investigated the non-English toponyms, and included a map of Celt and Scandinavian toponyms in his work. (4)

There is a strong link between toponymy and dialectology in the field of ethnological researcher Rini also made extensive use of dialects of ancient English in his work. The material of Northumbria, Mercury, West Saxon, Celtic dialects are widely distributed among them. This allowed him to illuminate a range of etymological problems.

One of the well-known English toponymists of the next generation is the C.Cameron. His scientific works are in the regional domain of toponymy. In his work "Derbyshire's toponymy" explores the basic regularities of English toponyms. The Derbyshire's was one of the last Celtic areas occupied by the Anglo-Saxons. At the same time the Scandinavians always penetrated this area at different times, left their sign on the toponymy of this place. Cameron explored the role of Scandinavian dialects in the formation of toponyms in Derbyshire. (5)

So, the following points are of particular interest in the study of English topology.

-Systematic study of toponyms began in 1923.

-Toponymic researches have been studied in the British diachronic aspect, and have been investigated the sources of toponymic origins.

-The study of toponyms is inseparable from the study of dialects.

Toponyms have been highly regarded as a source that reveals the history of the country and its ancient geographical features.

Before the British Isles were invaded by German tribes, the area was inhabited by various ancient tribes. But the earliest tribes whose origins are known were Celts who came to Britain in the first millennium BC. The Celts have came to Britain from different parts of Europe and their traces are being found in various parts of Europe. Later the underwent assimilation by other Indo-European peoples, at present one of these languages called Gael is spoken in mountainous pats of Britain, in separate parts of Ireland and Scotland by small groups of people.

The Norman occupation of the 21st century has had the greatest impact on the development of English culture and language. The Normans laid the foundations of the English-speaking society on the British Isles. The French language has become a criterion that indicates that the speakers of this language belong to the elite. As a result, different languages and cultures have lost their former authority and their languages have become a symbol of backwardness. In a letter to the II Papa Alexandra by the Archbishop of Norman Lanfranc, peoples who spoke local languages were called “Barbaricon peoples”.

The growth of cities facilitated the integration of different ethnic groups and development of different dialects. At the beginning of the 20th century, four-fifths of the population lived in cities. (6)

Thus, the great role was played by Britain’s unique ethnic and historical development in the formation of Britain’s toponymy. Ethnic diversity can also be seen in the country’s later history. In the English toponymy, the Romans, who occupied the country in the I century, left their signs. The superior culture, military structure, and religion brought by the Romans to the country were enriched with words expressing those concepts in English. Roma’s settlements have subsequently been transformed into cities, but have also kept their Latin names. The following city names were formed based on the Latin word “Castra”: Lancaster, Manchester, Chester, Rochester, Leicester and so on.

At the beginning of the 5th, after the Romans left British Isles, Germanic tribes abandoned the country since the middle of the country. There is no written monument since the occupation of these tribes as they had cultural level. After gradually expanding German occupation, great kingdoms were created in the country and as the result of the rise of wessex, the largest and most powerful of them. The united Anglo-Saxon tribes, the notion of understanding began to expand and represent the whole British population. At that time Englelong began to belong to the whole country, which meant that the English people had already began to be formed.

By the end of the 7th century, the full acceptance of Christianity in the country had further strengthened the English statehood and as z result, English became the official language of the country.

Celtic languages in one of the foreign languages that have left a deep influence on English onomasticon. Although there are not many Celtic words in the English vocabulary, there are a lot of Celtic names in the toponymy of the country.

The Celtic names cover every corner of Britain. However, they are most common in the Western part of the country. This is because this part of Britain has not been invaded by the Anglo-Saxons and The Celtic tribes existed here independently until the Middle Ages. Most Anglo-Saxons have occupied the

Eastern part of Britain since ancient times, because of this, most of the toponyms here are of German origin.

These toponyms include names cities, towns, villages and natural objects. They are in ancient Celtic languages and modern Irish, Scottish and Welsh. The geographical names of the Celtic origin remain in the south-west of the country. For example," Cumberland" is of Celtic origin and means "The country of Cymrus".

A considerable number of Celtic words are found in river name is of Celtic origin. The words which mean "river" and "water" can be found in many river and water names, such as "avon, esk, usk, iska'.

For example, a number Celtic words "Cumb", Duncomb, Hallcombe, Winchcombe are used in. The word "Tore" is used in the names Toireross, Torhill. The word "Carr. Caer" are found in the place names, for instance, Cardigan, Carisle, Carmathers and so on. The word "Dun" is used in Duredin, Dunbar, Dumbarton. The word "Lan" is used in Llandovery, Llangollen (1)

The word "Tre" is observed in Tredegar. The word "Lin" is observed in the names of Lincoln. (7)

The actuality of the article. The actuality of subject is that onomastics includes a rich information about the history and geography of the country.

The scientific novelty of th article. Novelty is that the work was realized on the examples belonging to the author.

The practical significance of the article. The results of the article is important for the use of the researchers who learn onomasticon.

Literature:

1. Суперанская А.В. "Общая теория имени собственного"М., Наука,1973
2. Smith L. The English Language. New-York,1922
3. Reaney P.H. The origin of English place-names. London,1951
4. Gills Kristensson. Studies on Middle English topographical terms. Lund,1965
5. Kameron K. The Scandinavians in Derbishire.Cambridge ,1959
6. Lakoff G. and Johnson M. Metaphors we live by. Chicago,1980
7. Tom Mc Arthur.Longman Lexicon of contemporary English. Longman Group Limited,1981

UOT 81

ASPECTS OF COHESION AND COHERENCE

Gulara Eldar GUDRATLE

Western Caspian University (student)
gudratovagulara@gmail.com

ABSTRACT

This theme has been researched within multiform frameworks in the last few decades. And also it has been a study branch that evokes great interest of linguists. As a multi-disciplinary field, it covers both written and spoken materials. About this subject there are several types of books, articles, discussions, discourses, theories, thesauri, approaches and so on.

Studing the language, more precisely, the vocabulary used in these world-known speeches as well as how these lexical factors help to organize the text is of great help for us. The examples on the article intend to figure out what and how cohesion and coherence is used in the discourse. Cohesion and coherence are the most significant elements of a text.

Keywords: discourse analysis, text, cohesion, coherence

XÜLASƏ

KOHEZİYA VƏ KOHERENSİYANIN CƏHƏTLƏRİ

Bu mövzu son bir neçə onillikdə çoxşaxəli çərçivələrdə tədqiq edilmişdir. Həm də dilçilərin böyük marağına səbəb olan bir araşdırma sahəsi olmuşdur. Çoxşaxəli bir sahə olaraq həm yazılı, həm də şifahi materialları əhatə edir. Bu mövzuda bir neçə kitab, məqalə, çıxış, nəzəriyyə, tezis, yanaşma və s. Mövcuddur.

Dili, daha dəqiq desək, dünyaca məşhur nitqlərdə istifadə olunan lüğəti və bu leksik amillərin mətnin təşkil edilməsində necə istifadə olunması bizə çox kömək edir. Məqalədəki nümunələr diskursda koheziya və koherensiyanın necə istifadə olunmasını müəyyənləşdirmək niyyətindədir. Koheziya və koherensiya mətnin ən əhəmiyyətli elementləridir.

Açar sözlər: diskurs təhlili, mətn, koheziya, koherensiya

РЕЗЮМЕ

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ПОВТОРЕНИЯ В БРИТАНСКОМ МЕДИА-ДИСКУРСЕ

Эта тема была исследована в рамках различных форм в последние несколько десятилетий. А также это была учебная отрасль, которая вызывает большой интерес у лингвистов. Как междисциплинарная область, она охватывает как письменные, так и устные материалы. Об этом предмете есть несколько типов книг, статей, дискуссий, дискурсов, теорий, тезаурусов, подходов и так далее.

Изучение языка, точнее, словарный запас, используемый в этих всемирно известных речах, а также то, как эти лексические факторы помогают организовать текст, очень помогают нам. Приведенные в статье примеры предназначены для выяснения того, что и как используется в дискурсе сплоченность и согласованность. Сплоченность и согласован-ность являются наиболее значимыми элементами текста.

Ключевые слова: анализ дискурса, текст, сплоченность, согласованность

Discourse Analysis: Discourse is one of a vague concept. About discourse analysis there exist many definitions. Every linguist has own overview about this topic and they give different definitions for discourse analysis. That`s why, some of them approach this topic according to their multiform theories and analytical aims.

Discourse is the usage of language within spoken and also written language. It cannot be said that discourse is absolutely heterogeneous or absolutely homogenous. As the other words, discourse is one of the linguistic units which contain several sentences that have a single meaning in the spoken or written.

Discourse is regarded a cluster of sentences which coordinate one proposition to the other preposition and generates a coherent unity of the sentences. Harris Z.S. noticed that, discourse is a connected speech [6]. Pike approached it as a production of human reciprocal behavior which is under the social cultural background [9]. Some of the linguists, such as G.Brown and G.Yule think of discourse like a process [1]. Discourse was indicated like it included three dimensions by Van Dijk T.A. [12]. They are; language use in social context, thought transmission in social context, communication in social context.

On addition all of that, he also indicated that the differences between simple and complex discourse. Huang Guowen comprehended discourse in two

angles. One of angles was a structural level. In this level, discourse was considered as a unit of language over the sentence. If it was noticed from this function, it was considered language in use. If we sum up all these sayings, discourse laid on language which is perceived as a meaningful, unified and also purposive notion. Due to *Encyclopedic Dictionary of Applied Linguistics* (1988), the quality of coherence is the main feature for their users in discourse analysis which is the study, how lay on language. The language is used in communication as a suppose meaning, unity and aim. This item is one of the flourishing fields of linguistic study. It also contributes as a valuable item and it must be added that, discourse analysis asses to understand how language works. In the last decades, this item has been studied in the six approaches. They are the following approaches:

1) Halliday & Hasan (1976-1989): cohesion analysis;
2) Lautamatti (1987): topical structure analysis;
3) Swales (1990): genre analysis;
4) Mann & Thompson (1986-1988): relational proposition analysis;
5) Kintsch & Van Dijk (1978): propositional analysis;
6) Kaplan (1966-1987): contrastive rhetoric.

According to this thought underline the diversity among this structure and other types of structures.

Discourse Analysis is regarded the study of language (which is used by members) or discourse. Discourse Analysis stares either language form or function, and involves the study of both of them in the written texts and in the spoken intercommunication. It is primarily a cross-disciplinary branch that develops from social psychology, anthropology, sociolinguistics and sociology. Most of the language teaching and most of the language study are always devoted to sentences.

Cohesion in English was published in London by Halliday and Hasan, in 1976. It established the concept of cohesive theory.

Any meaningful text constitutes a smoothly connected body of ideas that "hangs together as a whole", a property termed ''cohesion''. According to Halliday and Hasan's thoughts "[c]ohesion expresses the continuity that exists between one part of the text and another" [5; p.299]. They and also some other linguistics (such as Van Dijk) denote that the concept of cohesion is not a syntactic, it is a semantic one.

"The concept of cohesion is a semantic one; it refers to relations of meaning that exist within the text, and that define it as a text" [5; p.4], Halliday and Hasan`s opinion is similar to the opinion of M. Hoey, such as "the way certain words or grammatical features of a sentence can connect that sentence to its predecessors (and successors) in a text" [8; p.3]. It "occurs where the

interpretation of some element in the discourse is dependent on that of another" [5; p.4].

Therefore, the point of view which was presented by Halliday, M.A.K. and Hasan, R., in the work of Coherence in English [5], over the years, it has been most strictly criticized. As they want to insist on regarding cohesion as an important property for the making of unity in text. For example; N.E. Enkvist. Coherence, pseudo-coherence, and non-coherence; De Beaugrande, R.A. and W.U. Dressler. Introduction to Text Linguistics; G. Brown and G. Yule. Discourse Analysis; C. Hellman. The notion of coherence in discourse; L. Lundquist. Coherence: from structures to processes; D.G. Ellis. From Language to Communication; A.J. Sanford and L.M. Moxey. Aspects of coherence in written language: A psychological perspective. It is hold that "overt markers of cohesion were not enough to make a text connected" [11; p.16].

The term "cohesion" is referred to the features of connectedness which characterizes a text in contradiction to a pure order of words. "Cohesion" is sometimes contrasted with "coherence", in which the former focuses on characteristics on the surface text and the last one describes highlighted meaning relationships which can be used, but need not it. The features can reflect on the textual surface [5].

As the point of view M. Celce-Marcia and E. Olshtain [13], they denote that "coherence" and "cohesion" are two important peculiarities established in celebrated texts.

Limiting a discussion of cohesion according to the work of Halliday and Hasan [5] and M. Hoey [8] would ignore the many editions that have delivered to research in the sphere. For instance, R. Hasan [7] and J.R. Martin have revised just about laconic account of lexical cohesion in M.A.K. Halliday and R. Hasan [5]. In the main context of language teaching, M. McCarthy gave a very beneficial account of vocabulary within text in own section on "Discourse analysis and vocabulary" [10]. The additional elements to a chapter on lexical cohesion, M. McCarthy dealt with themes like discourse-organizing words [69]. There are some words like *fact, problem, situation and so on* can package text and denote broader text-patterns. Somewhere discourse-organizing words can be regarded in between grammatical and lexical cohesion and these in their turn have similar characteristics to Halliday and Hasan's general nouns [5].

It should have become obvious that cohesion is a complex phenomenon for describing and that we can see cross-relations to a diversity of spheres.

A concept of coherence is still not fully understanding for its complexity. However, it is recognized that this concept has created itself in discourse and text analysis. Linguistic analyses of coherence have been defined by some

researches, as Van Dijk T.A. [12], Halliday and Hasan [5]. R. Hasan [7] denoted it as the peculiarity of "unity", "hanging together".

G.Brown and G.Yule pay attention to the connection between text and cohesion. They indicate that lexical cohesion is not for ever essential for the text to manufacture semantic connections between sentences. Like in the following example which G.Brown and G.Yule give in their work [1; p.196]:

A: There's the doorbell.

B: I'm in the bath.

In these sentences don`t use any kind of lexical cohesion, but people who read the sentences will realize that the order of sentences organizes a text. This thought takes into account that text can be without any type of lexical cohesion, whereas lexical cohesion cannot be without text.

G.Brown and G.Yule account for this circumstance as follows: "[T]he reader may indeed use some of the formal expressions of cohesive relationships present in the sentences, but he is more likely to try to build a coherent picture of the series of events being described and fi t the events together, rather than work with the verbal connections alone" [1; p.197].

In additions all of the sayings, it can be said that an example of the insufficiency of cohesive bonds among sentences has to be regarded. The quotation of G.Brown and G.Yule from N.E. Enkvist is represented here:

"I bought a Ford. A car in which President Wilson rode down the Champs Elysées was black. Black English has been widely discussed. The discussions between the presidents ended last week. A week has seven days. Every day I feed my cat. Cats have hour legs. The cat is on the mat. Mat has three letters" [3; p.197].

Although the given text has the kind of lexical cohesion, we cannot regard it a coherent text. This intends to the mean that a text cannot always emulate coherence, even a text include to lexical cohesion. In this case, the text delivers no message to the reader. As the point of view G.Brown and G.Yule, cohesive bonds do not always conduct person who read it to a coherent explanation.

Cohesion is never essential for creating coherence. Although, most discourse involve cohesion. One of the necessary points is acknowledging, due to the thought of G. Cook that "[c]ohesion is a manifestation of certain aspects of coherence, and a pointer towards it, rather than its cause or necessary result" [2; p.34]. That is, as the thought of Carter and M. McCarthy, cohesive bonds have to be regarded as a "manifestation of how we are making sense of the message in the text" [10; p.204]. This thought intends that one of the necessary points is to understand cohesive bonds both semantically and grammatically. From this thought, it can be regarded that knowledge of lexical cohesion can help people to understand discourse.

When we speak about cohesion and coherence, it would be profitable to determine them and also to highlight the differences and similarities between features of cohesion and coherence. When we search the relation between them, we see that, different linguists have different views for this topic. Some linguists believe that there is certain relation between these two components. But some of them, such as G.Brown and G.Yule, believe that there is no relation between them. We must say that, in discourse analysis both of them are two important terms which has received fabulous attention in both theoretical studies and also empirical investigations. Firstly, compared cohesion with coherence, it must be said these terms did not appear at the same time. Thus cohesion as a proper noun appeared earlier than coherence [1]. M.A.K Halliday and R. Hasan informed that cohesion is necessary component and plays an important role for creating a coherent text [5]. On the whole these phrases are interchangeable, but we must point out that there is also a necessary distinction between them: cohesion is a textual phenomenon, nevertheless coherence is a mental phenomenon. It means, cohesion tends to linguistic devices, here the interpersonal and experiential coherence of the text can be signaled by the speaker. However, coherence cannot be quantified or assigned in the same type of way as cohesion, on a result, it is a mental phenomenon. In many texts these terms are associated, because of that, a language uses cohesive resources. And also, a coherent piece of writing will be created by cohesive resources.

Zhang Delu (2001) developed a figure to illustrate the relation of cohesion and coherence:

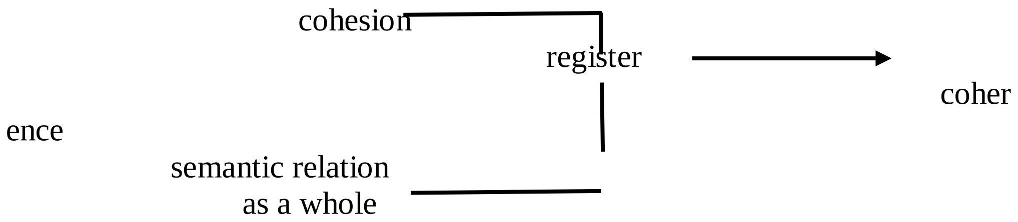

Linguists believe and denote that three interrelated aspects (cohesion, semantic relation as a whole and register) appear coherence. According to their view, it is clear to see the relation between cohesion and coherence.

As a result, frameworks make a general foundation for coherence, but we cannot consider them visual, they are considered conceptual at the surface of text. In their turn, these frames are based on another concept which is named ‘trigger’ and also which creates the connection between notions and these triggers can be noticed in the text. It is usually a revision of the last notion and it may be used for identifying the associations between the notions and its

revision [4]. If there isn`t a connection between the notions and their repetition the conclusion would never be satisfying. Last of all, it can be said, a 'trigger-test' can be some advantages in several elaborative collocations.

Nevertheless, cohesion can be come to the end with the thought of Carter, as "the means by which texts are linguistically connected" [4; p.80].

When discourse has coherence and unity, a language`s stretch becomes discourse. Coherence is attained in discourse by contextual peculiarities outside the language as well as formal bonds through the discourse. Such type of formal bonds through a text which sentences, links, clauses are recognized as cohesive devices. The aim of cohesive devices is to maintain the discourse`s parts together in regulate to achieve a common unity.

The researcher of the text need to appreciate the communicative situation, decide whether the listener will obviously understand the trigger and the associates more than the speaker, so that the association would be able to clarify by the listener. The assessment of this situation has to involve a discussion of the listener's information of the text or the context. If the listener cannot understand the association between the associates and the trigger at that time the collocation will never be seen. At the same time, a passive role cannot be supposed by the receiver; on the contrast to this thought, he has to try to reach an agreement the connection between the associates and the trigger in order to clarify the relation.

The researcher of the text has to assess correctly the listener's skill to clarify the connection between them, and the listener must accept the signals from the researcher of the text. Halliday M.A.K. defines collaborative knowledge which is the collaboration situated between the listener and the producer which helps the communicators, how they can hold the communicative process on [5].

In English language, cohesion plays a significant role, because writers and readers need to be informed about the links which hold parts of text together. And also this based on the creation of the text like a part of meaning. It can be contributed to the legibility of a text which have been an influence on the clarity and comprehensibility of the discussion by cohesion. In addition, the method where links among textual parts are signaled mirrors genre-specific features of texts. Thus, a corresponding usage of cohesive devices is fundamental for language learners to improve a native-as capacity of text production and reception. Nevertheless, the learning of cohesion is not regarded as a straightforward subject.

Thus a capital theoretical interference to cohesion helps to get over the difficulties. On vocabulary and grammar instead of initiating cohesion, cohesion will turn a component of lexical materials in the given text: general cate-

gories to depict cohesive connections are one part of the specification of lexical notions.

Considering that writing is generating discourse and reading is commenting discourse, it is substantial to make the usage of cohesion to generate/comment coherence in a text. As a result, it must be said that in discourse, cohesion is one of the function to establish coherence.

Conclusion

There have the numerous textbooks, more information in this field. There are also quite popular textbooks which were spoken about broad range of topics in the studies of discourse. We can give some examples about it. Some of them are Brown and Yule 1998, Cambridge University Press, Oxford University Press, Johnstone 2002, 2007, Routledge, Wiley-Blackwell, Schiffrin et al 2003, Widdowson 2007, Wiley-Blackwell, Coulthard 2007 and so on.

Analyzing these and many other definitions and views of different authors about cohesion and coherence, we can said as a conclusion that they play a enermous role in constructing sentences, texts and so on, and it also impacts the meaning of the statement, specially, it is one of the most significant means for expressing expressiveness in the text or the sentence.

Consequently, it can be regarded that the knowledge of cohesion assistances people to perceive well the coherence of the text. As a result, the usage of cohesion shows coherent plot and a different vocabulary at the speech of people.

The outcomes of the analysis showed us that the significant effect, the science of cohesion and coherence has on their comprehensions of the text. The essential information, which is hint on the text, can be revealed by taking into consideration to the cohesive bonds among words.

Literature:

1) Brown G., & Yule G. (1983). Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press.
2) Cook G. (1994). Discourse and Literature: the Interplay of Form and Mind. Oxford, Oxford University Press.
3) Enkvist N. E. (1978). Coherence, pseudo-coherence, and non-coherence. In J. O. Östman (Ed.), Cohesion and Semantics (pp. 109 - 128).
4) Jordan M. P., (1998), "Pragmatic, stylistic and grammatical limitations on choice: a study of cause-effect signalling in English." In A. Sanchez-Macarro & R. Carter (Eds.), Linguistic Choice across Genres: Variation in Spoken and Written English Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.

5) Halliday M.A.K. and Hasan R. (1976), Coherence in English, London: Longman
6) Harris, Z. S. (1952) Discourse analysis. Language 28.
7) Hasan, R., (1984) Coherence and cohesive harmony. In J. Flood (Ed.), Understanding Reading Comprehension: Cognition, Language, and the Structure of Prose, Newark, Declaware: International Reading Association.
8) Hoey M. (1991) Patterns of Lexis in Text. Oxford: Oxford University Press.
9) Pike, Kenneth L. (1954) Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behaviour.
10) McCarthy M.J. (1988) Spoken Language and Applied Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
11) Tanskanen S.K. (2006) Collaborating towards Coherence. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
12) Van Dijk T.A. (1977) Text and Context. London: Longman.

UOT 81

EQUİVALENT İSSUES İN THE TRANSLATİON OF İDİOMATİC EXPRESSİONS

Samıra Elbrus JAFARZADEH

Western Caspian University

ABSTRACT

Idiomatic expressions may be regarded as a part of daily speech. They are the basis of any language and they are also considered the most problematic part for handling with.

The purpose of this article is to clarify the main reasons why idiomatic expressions make such a complex issue for the translators. Translation is generally not an easy task, especially when translating idiomatic expressions makes it a more difficult task and also if the translators are not aware of the cultural differences between the target and source languages. They must recognize idiomatic expressions and distinguish them from the non-idiomatic expressions.

Three strategies have been proposed to overcome this problem; it allows the translators to accept what they see best in the text under translation. But, emphasis is given to the cultural substitution where meaning can be given priority over a form in favor of preserving cultural flavor of a target language.

Keywords: translators, idiomatic expressions, language, equivalent issues

XÜLASƏ

İDİOMATİK İFADƏLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ EKVİVALENTLİK MƏSƏLƏLƏRİ

İdiomatik ifadələr gündəlik nitqin bir hissəsi kimi qəbul edilə bilər. Onlar hər hansı bir dilin əsasını təşkil edir və eyni zamanda işlənmənin ən problemli hissəsi hesab olunur.

Bu yazının məqsədi idiomatik ifadələrin tərcüməçilər üçün bu qədər mürəkkəb məsələyə çevrilməsinin əsas səbəblərini aydınlaşdırmaqdır. Tərcümə ümumiyyətlə asan deyil, xüsusən idiomatik ifadələrin tərcüməsi onu çətinləşdirir, hədəf və mənbə dilləri arasındakı mədəni fərqləri bilmirsə, idiomatik ifadələri tanımalı və qeyri-idiomatik ifadələrdən fərqləndirməlidirlər.

Bu problemi aradan qaldırmaq üçün üç strategiya təklif edilmişdir; tərcüməçilərə tərcümə altındakı mətndə ən yaxşı gördüklərini qəbul etməyə imkan verir. Lakin, hədəf dilin mədəni ləzzətini qorumağın lehinə bir forma üzərində məna verilə biləcəyi bir mədəni əvəzetmə mövzusuna diqqət yetirilir.

Açar sözlər: tərcüməçilər, idiomatik ifadələr, dil, ekvivalentlik məsələləri

РЕЗЮМЕ

ЭКВИВАЛЕНТНЫЕ ВОПРОСЫ В ПЕРЕВОДЕ ИДИМАТИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ

Идиоматические выражения могут рассматриваться как часть повседневной речи. Они являются основой любого языка, и считаются наиболее проблемной частью для обработки.

Цель этой статьи - выяснить основные причины, по которым идиоматические выражения делают такую сложную проблему для переводчиков. Перевод, как правило, не простая задача, особенно когда перевод идиоматических выражений делает его более трудным, а также если они не знают культурных различий между целевым и исходным языками. Они должны распознавать идиоматические выражения и отличать их от неидиоматических выражений.

Три стратегии были предложены, чтобы преодолеть эту проблему; это позволяет переводчикам принимать то, что они видят лучше всего в переводимом тексте. Но акцент делается на культурную замену, где значение может быть отдано приоритету над формой в пользу сохранения культурного аромата целевого языка.

Ключевые слова: переводчики, идиоматические выражения, язык, эквивалентные вопросы

Learning a mother language or foreign language is impossible only by learning the grammar rules. When the speaker learns the grammar rules, he or she only enables to combine the right sentences and words structurally. Nevertheless, the idiomatic expressions learned during the language teaching, allow us to learn the culture of target language.

Translation is a complex process, let alone translation of idiomatic expressions which are considered difficult and problematic to learn. Difficult and problematic to learn is not related to the fact that they have non-literal meanings, although this is a major problem by itself. Some factors make them distinctive, and thus are not an easy task to solve. The odd word grouping of the idiomatic

expressions and their unjustifiable and rigid word order characterize some of them.

Larson argues that the idiomatic expressions should be translated very carefully: "The translator must first be sure of the meaning of the idiom and then look for the natural equivalent way to express the meaning of the idiom as a whole" [5; p.143].

He also emphasized that: "The real danger comes in translating an idiom literally, since the result will usually be nonsense in the receptor language" [5; p.20].

When dealing with idiomatic expressions, the translator meets two interrelated difficulties:

1. the ability to correctly interpret and recognize the idiomatic expression
2. to find the most suitable rendition of an idiomatic expression into the target language.

Frequently they are culture-specific, a substance that requires further awareness and care on part of translator. In order to maintain such kind of criterion, the translators must work hard, both to avoid literalisms which they must avoid with almost all idiomatic expressions and to make an attempt to provide their readers, whenever possible, with them where the intended meaning and the cultural specificity flavor are presented.

Idiomatic expressions like the equivalent of the words constitute the sum of dictionary with the idioms and also with the other words in language [4; p.88].

According to differences in the historical backgrounds, in the customs and also in the cultural traditions, coupled with fuzzy nature of the objects classifications of human brain, two ways of stimulus cannot create the identical response. The idiomatic expressions of the cultural products have unique cultural meanings in the English language.

Idioms are regarded important parts and also building materials of the language. The meanings of the idiomatic expressions are not considered just addition to the literal meaning. There are two very important parts in the process of translation: 1) to keep nation culture in the source language, 2) to deal with the differences between cultures and also the connection between the communicative effects.

It is easy to make translation mistakes happen in the same phenomenon as differences between languages, requires the translators to hold and seize firmly the cultural connotation in each kind of translation. For that reason, when we translate idiomatic expressions, we must understand the entire meaning of them and the meaning of culture. With the correct translation method, the target

language and the source language are started to deal with the achievement of the equivalent effect.

Idioms have the sense of integrity and the structural solidification, which show outstanding characteristics of language and contain a rich combination of the national culture. The translation of idiomatic expressions is more difficult, as there is a lack of universal general basis among different languages in their representation mode and internal structure.

Idiomatic expressions are whole. The whole meaning of them cannot be directly identified with the individual lexical meaning. The main attribute is that the whole meaning of them is more important than individual lexical meaning of them.

Therefore, words of an idiom should not be translated in isolation. Rather the translator must follow the real meaning transferred by each idiomatic expression. From this point of view, the translator may face many problems which can be summarized as follows:

1. Sometimes, it can be very difficult for a translator to recognize that he or she encounters an idiom in the given text. This is according to the fact that not all idiomatic expressions are easily recognized. Some of them are easily recognized than others. To overcome such a problem, the translator may refer to the literal rendition like a starting point to see if the meaning is appropriate, and if not, i.e., whether he sees that the literal meaning doesn`t make sense, he should deal with it like an idiomatic expression: "Generally speaking, the more difficult an expression is to understand, the less sense it makes in a given context, the more likely a translator will recognize it as an idiom." [2; p.65].
2. One of another problem is that the translator faces an expression which has two meanings. One of them is the literal meaning and the other one is the idiomatic expression. This takes place most often when they are based on the physical image. This usually happens in idioms in which parts of body are involved. For example, *a slap on the face:* It has two meanings. “Unexpected or sudden rejection” is literal, whereas “disappointment or defeat” is idiomatic. Its equivalent in Azerbaijani is “şillə, təhqir, həqarət, mənəvi zərbə”.
3. After recognizing the presence of the idioms in text under the translation, translator is faced with certain difficulties when trying to show them to the target language. First and foremost, such kind of difficulties involve selecting the most suitable strategy to translate idiomatic expressions. Baker, who discusses idiomatic expressions, mentions strategies for their translation. In this study, where two different languages are involved, it

was suggested that the translator can achieve the best effect on idiomatic expressions by choosing one of the five strategies [2; pp.71-78].

According to the view of Baker, the most ideal and fortunate situation can be that they discover an idiomatic expression with the similar meaning in target language. Nevertheless, if they don`t, then there are other kind of factors for considering; "for example, the significance of the specific lexical items which constitute the idiom, i.e. whether they are manipulated elsewhere in the source text, as well as the appropriateness or inappropriateness of using idiomatic language in a given register in the target language. The acceptability or non-acceptability of using any of the strategies described below will therefore depend on the context in which a given idiom is translated

…Questions of style, register, and rhetorical effect must also be taken into consideration" [2; p.80]

There are several strategies that may be used for translation of idiomatic expressions. The translator must choose the proper strategy for the purpose of translation, however remember that nothing may be eliminated.

Larson investigates the classification of the particular idiom and selects the appropriate strategy for translation. During this time, the translator should pay attention to the text for being natural and readable. He should try his best for finding the equivalence to transfer both the meaning and the form, and to be thoughtful which of not deleting the needs for developing sensitivity to the usage of idiomatic expressions in a receptor language and the usage of translation makes them naturally for making it lively and it keep the style of source language. There will frequently be the words which aren`t idiomatic expressions in the source language, nevertheless are best translated with the idiomatic expression [5; p.116].

The way a fixed expression or an idiomatic expression may be translated into the other language depends on a great deal of factors. It isn`t just a question of whether the idiomatic expression with the similar meaning exists in target language. The other factors include, as an example, the importance of specific lexical items which make up the idiomatic expression, that is, they aren`t processed elsewhere in the source text, like the inappropriateness or appropriateness of the usage of the idiomatic language in target language register. The non-acceptability or acceptability of the usage of the strategies characterized below will therefore rely the context where the given idiomatic expression is translated.

Five various strategies are suggested to help the translator make an effort prepare the most effective equivalent for any idiomatic expression he can encounter in the source of the text. It should be noted, the first two strategies

maybe considered more effective than the last one, which may be chosen as a last resort whether the others prove as inapplicable strategies[2; p.72].

• *Total Equivalence (Form + Meaning):* Due to Baker, “this strategy of finding an idiom of similar meaning and similar form in the target language may seem to offer the ideal solution, but that is not necessarily always the case". Style, register, and rhetorical effect questions have to also be considered [2; p.72].

It should be emphasized that idiomatic expressions are related to culture. A great majority of them have cultural associations that make them unique in all languages. Larson pointed out this aspect like that [5; p.21]: “they are often based on stories or historical incidents. Many times, the origin of the figure is no longer apparent”.

In this strategy, such kind of adaptation can only be achieved in the certain cases, when both languages (the target language and the source language) belong to same language family; that is, having the cultural similarities facilitates translation. For example; *the lion's share* – its meaning in Azerbaijani “böyük pay”. It is used in the meaning “ the largest portion of smth.” (He earns a lot, however the lion`s share goes for taxes)

• *Partial Equivalence (Similarity in meaning not in form):* This strategy is intended to translate idiomatic expressions into an equivalent idiom which has the same meaning, but with a different form. It is many times possible to find idiomatic expressions with a similar meaning to that of idiom, however with the lexical items. In this regard, it is recommended that the translator possesses good cultural background when encountered. A lack of such kind of background may prevent the translator from grasping real image, comprehensive idea and the meaning behind any idiomatic expression which has a cultural specification. It is worthy to note that having good cultural background_on idiomatic expressions is essential to enable the translator not only to get the complete and true meaning behind them, but also “to enable him to find equivalent idioms having the same or similar functions” [8; p.50].

In addition, if translator tries to produce a text in the effective target language, cultural background has been viewed as necessary in the translation of idioms. “The cultural background is the only way out to translating idioms in an equivalent way” [7; p.51]. For example*; to rain cats and dogs* – in Azerbaijani it is “leysan yağması (yağış eləbil vedrədən tökülür)”. It means to rain extremely heavily. (“They were so disappointed because, it rained cats and dogs while their vacation”).

• *Omission.* In some situations, idiomatic expressions can be omitted from target text. Reason for this can be that they can`t be easily paraphrased, these

idiomatic expressions have no close match in target language, on the account of the stylistic considerations.

- *Paraphrasing*

This, as the name indicates, involves giving a short explanation of meaning beyond the idiomatic expression being used. This usually happiness when the translators are faced with them, and there are no appropriate idiomatic expressions; more often when they fail to find the idiomatic expression that best matches the one used. Paraphrasing can be regarded the most common method of translating idiomatic expressions when match cannot be found or when it can seem inappropriate for using the idiomatic language. However, it may be suggested that the translators are recommended to use this strategy only when they are left with no option in paraphrase.

It should be noted that the strategy is better applied to such idiomatic expressions which are less cultural than the others. In a different way, the cultural flavor will be lost. For example; *to walk on air*- in Azerbaijani equivalent is “gözü ayağının altını görməmək, sevincdən uçmaq”. It expresses to be very, extremely happy (Keats John, in his “Isabella” which is a romantic poem, describes the lovers like that; “Parting they seemed to tread upon the air, Twin roses by the zephyr blown apart only to meet again more close”).

- *Strategy of compensation.* This strategy is that Baker doesn`t try for illustrating because of it would take up very much space. “Briefly this means that one may either omit or play down a feature such as idiomaticity at the point where it occurs in the source text and introduce it elsewhere in the target text” [2; p.78].

A strategy that can`t be adequately described is simply a compensation strategy that will surface. In short, this means that at the point in the source text, it may leave out a peculiarity such as idiomatic or otherwise it occurs in the target text. The strategy isn`t limited to fixed or idiomatic expressions and can be used to arrange for meaning or any loss, stylistic effect or emotional force, that cannot be reproduced at a certain point in target text.

The usage of the idiomatic expressions of the target language, own semi-fixed expressions and fixed expressions, its natural collocations, the right stage of idiomatic and so on, will greatly increase the readability of translations. Getting this stage correctly means that the target text is less “foreign” and other factors are equal, not only for them, but also for the original, natural and other linguistic peculiarities.

Due to Schmidt and Richards, an idiom can be defined as [8; p.46]: "an expression which functions as a single unit and whose meaning cannot be worked out from its separate parts." For example, “to have a bee in one's bonnet”. The meaning of this idiom is “obsessed by one idea, thing or to be

continually occupied with”. The meaning has nothing to do with the meanings of separate words of which the idiomatic expression is composed. However, it should be noted that idiomatic expression generally began as a phrase which had a literal meaning, then began to be used figuratively. There must be a relationship between the meaning of the most idioms and meanings of their constituents sometimes in the past and if not, they would not be expressed.

Since the whole meaning of idiomatic expressions is the essential attribute, the conversions of idiomatic expressions are more applicable in the overall translation processing. For that reason, idiomatic expressions cannot be absolutely equivalent in the form. If they are translated due to the literal meaning, they will fail to show their both characteristics and also destroy the true meaning they want to express.

The meaning of idioms is accurate in the translation, nevertheless they may lose their identity in the form. When it is impossible to be equal in the form and true meaning, it can only attain the consistency of the meaning, which can only attain the approaching effect. Because it is impossible, two languages are not exactly the same, there exist differences in the linguistic signs arrangement or the sign meaning [6].

According to the different factors like social establishment, history, culture and so on, there exist some differences among the meanings and the forms of the idiomatic expressions in the different languages. “Since the personality exists in specific idiomatic expression, the translation of each idiomatic expression can only be consistent with the source language in the whole. In order to achieve equivalence of meaning, we must make some choices in terms of form. We propose that the translation of idiomatic expressions can follow the principle of approximation” [9; p.79].

It is an idea or a feeling which we want to express with the idiomatic expressions provided with the specific cultural characteristics of each language. As an example, when people are frightened of something, they use the idiomatic expression in the Azerbaijani language: “tükləri dikən dikən olmaq”. The word “tikan (thorn)” is inspired from the Turkey`s flora structure. That is, when a thorn hits your arm, the skin swells. The meaning of that expression is the swellings occur on your arms, as the result of excitement or sudden fear are connected to the thorn prick.

Consequently, knowing the cultural peculiarities and the specific meanings of idiomatic expressions; reflecting the various and similar uses of idiomatic expressions makes communication in the target language easier.

Aksoy defines idiomatic expressions, which are used to express the subtleties, traces and cultural nuances of the language in an appropriate way. He emphasizes like that [1]:

“clichéd word groups or sentences are comprised of words that express the concepts and situations with a pleasant narrative or a special structure or within a syntax and usually have a meaning other than their literal meanings in linguistics. Idioms, which are a kind of language expression made of two or more words are linguistic structures that look like nouns, adjectives, adverbs or combined verbs that express the feelings and the ideas in an interesting way.”

Conclusion

In the world containing more than 3000 languages, a communication among different nations and different people is possible through translation. Translation is absolutely necessary. As Lörscher says, the information which ever increasing exchange in spheres like science, economy and politics makes completely vital communication among different cultures and languages. As the world becomes more and more internationalized every day, language skills are increasingly emphasized. The phenomenon has resulted in the importance of the translation which has also grown more than ever before. Translation gives an opportunity communication across linguistic/ cultural boundaries and enhances intercultural understanding. In the defining translation, Nida makes a note [6; p.95]:

“Translation is … reproducing in the receptor language (target language) the closest natural equivalent of the source language message, first in terms of meaning and secondly in terms of style” [1; p.123].

As a translator, one of the necessary points is to produce quality translation. It is nearly related to equivalence. Some experts suggest a way to achieve equivalence. Baker looks equivalence from lowest level to highest one. She takes into consideration that the language is formed from smallest unit to the largest one, so finding equivalence in this way seems helpful. Nobody should approach equivalence as the search for sameness in translation, because sameness can never exist between the versions of the same text [3; p.37]. There is not any exact equivalence across the languages. A translator can only look for closest equivalence.

Literature:

13) Armstrong, N.2005. *Translation, Linguistics, Culture: A French-English Hand Book.* USA: Cromwell Press Ltd.

14) Baker, M. (1992). In Other Words: A Course Book on Translation. London and New York: Routledge.

15) Bassnett, Susan., Translation Studies: Revised Edition, London and New York: Routledge, 1991.
16) GU, J. Z., & XU, N. Y. (2002). Language and thinking. In J. Z. GU and S. LU (Eds.), Language and culture. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press.
17) Larson, Mildred (1984). *Meaning- based Translation: A Guide to Cross – Language Equivalence*. Lanham. NewYork. London: University Press of America.
18) Nida, E. A. (1964). Toward a science of translating: With special reference to principle and procedures involved in Bible translating . Leiden: E. J. Brill.
19) Seidle J., Mc. Mordie W. English Idioms and How to use them. Moscow, 1983, 289 p.
20) Venuti, L. (1995). *The translator's invisibility: A history of translation*. London/New York: Routledge.
21) WANG, P. (2001). Contrast and translation of idiomatic expressions: A holistic inquiry. *Shanghai Translation, 1*, 56-60.

UOT 81

NARRATİVE TEXT: A LİNGUİSTİC APPROACH

Nazrın Huseyn BABAYEVA

Western Caspian University (student)
naz.babayeva96@mail.ru

ABSTRACT

This field brings to a focus an area which is among pragmatics, text linguistics, sociolinguistics, semantics and discourse analysis. A number of theories postulate the existence of the various discourse connections which relate the elements in the text for producing a discourse model.

In the central of all literary texts is the concept of time and the events which spread out from the folded position. When we read a text, furthermore to understanding other kind of aspects like the plot, goals, characters, and so on, we can understand order of the events which has already happened. The text may contain several stories; when we can understand such kind of text, we can distinguish these kind of different stories each other.

Keywords: genre of discourse, categories, text types

XÜLASƏ

NARRATOLOJI MƏTN: LİNQVİSTİK YANAŞMA

Bu mövzu praqmatika, mətn dilçiliyi, sosiolinqvistik, semantika və diskurs təhlili arasında olan bir sahəyə diqqət yetirir. Bir sıra nəzəriyyələr mətndəki elementləri bir diskurs modeli hazırlamaq üçün əlaqələndirən müxtəlif diskurs əlaqələrinin mövcudluğunu irəli sürür.

Bütün ədəbi mətnlərin mərkəzində zaman anlayışı və bu mövqedən yayılan hadisələr dayanır. Bir mətni oxuduğumuz zaman süjet, məqsəd, personaj və sair kimi digər cəhətləri anlamaq üçün onsuz da baş verən hadisələrin qaydasını başa düşə bilərik. Mətndə bir neçə hekayə ola bilər; bu cür mətni başa düşə bildiyimiz zaman bu cür fərqli hekayələri bir-birindən ayıra bilərik.

Açar sözlər: diskursun janrları, kateqoriyalar, mətnin növləri

РЕЗЮМЕ

НАРРАТОПОГИЧЕСКИЙ ТЕКСТ: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

В этой области особое внимание уделяется прагматике, лингвистике текста, социолингвистике, семантике и анализу дискурса. Ряд теорий постулирует существование различных дискурсивных связей, которые связывают элементы в тексте для создания дискурсивной модели.

В центре всех литературных текстов находятся концепция времени и событий, которые распространяются из сложенного положения. Когда мы читаем текст, а также понимаем другие аспекты, такие как сюжет, цели, персонажи и т. д., мы можем понять порядок событий, которые уже произошли. Текст может содержать несколько историй, когда мы можем понять такие тексты, мы можем различать подобные истории друг от друга.

Ключевые слова: жанр дискурса, категории, типы текста

Fairclough denotes that: “genre or type may be characterized as socially ratified way of using language in connection with a particular type of social activity” [5]. Due to these, discourses consist of three broad categories: 1) literary; 2) institutional which includes media, legal, political, etc.; 3) scientific or academic.

Narratives are taken into consideration as recounting fictional events or real events. We can give good examples of narrating real events which happened recently. Some of the good examples are oral narratives, they come from daily life. Labov explored the pre-teenagers, adolescents and also adults` oral narrative. He identified all the analyzed narratives like a temporal sequence of incidents [9]. He demonstrates the components (abstract, orientation, complicating, evaluation, result and coda) in the structure of the analyzed narratives [10];

- Abstract: it is the brief summary of the entire story
- Orientation: it is the time, the situation, the place
- Complicating action: it is the content or it is occasion of the narrative
- Evaluation: it is an indication of the narrative
- Result (resolution): it is termination of series of events
- Coda: it summarizes signals which are in the ending of the narrative

Fictions and newspapers are considered written narratives. the sequence of events which fictional story-telling isn`t related to the past experience. When we discuss narrative fictions and newspaper narratives, we must denote that they have common and different patterns. The common pattern between them

according to the fact, both of them is referred to like stories. Newspaper texts, such as the typical informative texts are about any kind of subject of the knowledge and they intended to provide information, whereas literary texts often tend to express themselves as value judgments. At the same time, we must keep in mind that the newspaper texts are read for the informative content of them like newspapers hold more than just the daily news. In the newspaper text, the news is always represented in particular way. Thus, we take into consideration all sayings, as a conclude, we can say that, fictional events or real events create a narrative in newspapers like in fictions.

Consequence of this, the "narrative" type of a text is defined by the posse-ssions change of the state of the concrete matters. The "descriptive" type of the text, in a way that is appropriate to the particular circumstances, by the posses-sions which are about the states of the concrete matters. The "argument" type of the text is found by logical-semantic connections among the abstract notions instead of the temporal-semantic characteristics. There are a lot of other kinds of typologies of the text types which are often including more kinds. However, the next account will be limited to these three for sake of the consistency. One of the requirement notion is that the different types of the text be mutually exclusive.

One of the necessary consequence which is followed from the rule is that as a genre "narrative" is separated from the "narrative" which is used as a text type. The "narrative" as a text type appears from the predominant quality of texts which is considered being prototypical for the "narrative" or "fiction" which is used as genre, contents of which are frequently not pure "narratives" as the usage of text type. When any text which is used as a novel belonging to narrative in the sense of genre, probably any kind of novel consists only the narrative which is used in the sense of text type.

As a usual, novels demonstrate all types of text. Nevertheless, some kinds of experimental literary texts are called a novel which refers to the narrative as a genre, even though it is chiefly characterized by the "description" as a text type. The equivocation occurs in each case. Equivocation problem is that one term denotes various notions. This problem may be avoided when one of the other terms is available. Thus, "ekphrasis" as the term denotes a descriptive genre while description denotes text type. Description is not still by any means limited to this latter usage and the term 'ekphrasis' chiefly belongs to literary imaginations which depicting parts of visual art [8; pp.337–39].

The first point of view in text type exists to have established from the Russian formalism in the twentieth century. In the Pushkin`s article which is called "The Shot", Petrovskij analyzed the narrative dynamics of the story and characterized different chapters of the text due to their descriptive structure (or

static structure) and narrative structures (or temporal structure). Nevertheless, this kind of early examples has had no impact on the latest developments [3; p.67-89].

While the discussion about narratological as a text type, starting with the Genettes`s point of view, it has been devoted to the connection between text types “description” and “narrative”. The sense of Genette is that: “description is naturally … the handmaiden of narration” [11].

It resulted much trouble and difficulty in narratology, for example; Klaus, Peter (1982) “Description and Event in Narrative”; Chatman, Seymour (1990) “Coming to Terms: The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film”; Ronen, Ruth (1997) “Description, Narrative and Representation”.

One of the essential causes was the lack of variety between a generic narrative which is classifying concept to cover sorts of texts and a typological narrative, comparative concept designed for capturing deep functions, structures and so on. Though, he did not mention that it clearly and from time to time blurs the variety himself, Genette thinked the narrative as the sense of generic concept. He concluded what kind of description was in the relation to narrative so, involves as a necessary that description wasn`t on the same stage as narrative in generic point of view. So, description for him is something like text type at the same time narrative is both a kind of literary genre and a text type: “Every narrative includes two types of representation, although they are blended together and always in varying proportions: representations of actions and events, which constitute the narration properly speaking, and representations of objects or people, which make up the act of what we today call description”.

In the given definition, “description” and “narration” obviously express text types. Nevertheless, he didn`t goal at the theory of these typological objects but he looked at if the object of description is convenient for limiting this generic scope of the narrative (he thought that, not at all).

In the wake of article of Genette, narratologists and other literary linguistics started for investigating description and functions, manifestations of it in the literary discourse (for example; Hamon, Philippe, 1982). “What is a Description?” T. Todorov (ed.). *French Literary Theory Today. A Reader*. Cambridge: Cambridge UP, 147–78).

For opinion of Hamon, description is the way for inserting knowledge in the narratives. He is less rousted interest in theory of the text types than in literary devices which implement knowledge in the narratives. The model of Hamon for descriptions is the encyclopedia entry which the literary descriptions enlarge in many ways. Most of publishers are on the subject which is devoted to distinguishing description and the functions of it (for example Lodge, David (1977). “Types of Description.” D. L. *The Modes of Modern Writing. Meta-*

phor, Metonymy, and the Typology of Modern Literature. Ithaca: Cornell UP, 93–103). Some of linguists explored the description role in 19th century prose like Hamon, some of them Scherpe (1996) and Pflugmacher (2007) focus on the description practice in modern writing. And alsosome of them like Ibsch (1982) contradict the examples of the two periods.

One of the essential contributions to the text types theory is made by Chatman (1990). He considers both fiction and film in the terms of text types theory. His first step modifies the term 'text' in the meaning of the premise which narrative is the existing independently of structure of the medium. The text notion of Chatman is not limited to pieces of written or spoken discourse but comprises: "any communication that *temporally* controls its reception by the audience." [3; p.77]. According to Chatman`s thoughts, both of them (literary works and films) are texts. He determines three text types: 1) narrative, 2) description, 3) argument.

Nevertheless, he doesn`t differentiate these types from one another by the usage one and also the same criterion. The "description" as text type is said to render the peculiarities of things with the subject as a kind of criterion while the argument of text type which is defined on the foundation of the communicative purpose that a text producer pursues to persuade the audience. In addition to all these he notes that; "Argument is the text-type that relies on logic, at least in the informal sense" [3].

Consequently, Chatman clearly conceives of the text types as the macro genres to which they are known as the literary genres. Ibid denotes that; "… Westerns are generic subclasses of the Narrative text-type. The ophrastian character is a subclass of Description. A sermon is a subclass of Argument".

He obviously regards that text types are generic categories. Unquestioningly, his conception about text types based on a functional, don`t based on a generic account.

The definition problems aside, the idea of Chatman is like that: "text-types routinely operate *at each other's service*" [3].

The principle highlighted this idea is that a lot of texts play another structure on textual stage than they do on deeper level. So fables are narrative on the surface stage. Nevertheless, it is both a narrative and essentially something more.

One of the obvious point is that, Chatman appears the functional connections among generic ascriptions and ascriptions of highlighted meaning structures which conceived text types. Chatman obviously shows the object of text type in the sense of narratology. One side, text types capture the semantic features of texts due to the lexical distribution (the stage of odd words); from the other side, they are used in the mean to connect the results of the procedure

to overall meaning of text. This is what the thought of Chatman understands to have when he models text types on the two stages. Occasionally, these two stages correspond each other (a result of descriptive wording in a description no other function), and occasionally, they don`t correspond each other (a result of descriptive wording in a narrative).

One of the other approaches, Fludernik puts forward for consideration a threefold system for going to cover neither literary nor oral discourse. She differrentiated three stages [6]:

- Genre
- Macro genre. Texts either refer to one of macro genres or they don`t. As a consequence, she assigns the macro genres: drama, film and novel which are subordinated to narrative as a scientific text, historiography as an argumentative text and philosophy as a reflective macro genre. She also refers a term as text types not being in confusion with the matter of text type like explicated above.
- Discourse mode. It is determined by "the surface structure of texts and the specific functional correlates within specific genres" [6; p.56].

Thus, for example, it is subordinated to genre which, in own turn, is subordinated to macro genre of the instructive texts. It is the discourse mode concept which corresponds to the text type notion. It appears in answer to the need for non-generational category which is more flexible to capture the various typological heterogeneities within both one and the identical text, let lonely within one and the identical macro genre. On the contrary, this notion explains that various macro genres can show one and the identical discourse mode; for example, narrative can understand as a macro genre, they may hold with in evaluative sentences typical for macro genre which are argumentative, while the argumentative texts can hold with in event phrases characteristic for the macro genre like narrative as an argument of illustration. The opinion of Fludernik, the similarity between text types and discourse modes are that both of them are comparative notions.

Also, discourse mode refers to the texts passages instead of the entire texts and to exhibit functional connection. Nevertheless, they are obtained from the heterogeneous textual phenomena and they aren`t exclusive in a mutual relationship.

She says as addition three types and excepts description from the given list: furthermore, to argumentative and narrative, she goes over conversational, instructive and reflective macro genres.

With the increase of narratology in the 20th century, the narratological concepts such as "*fictional world", "plot"* and "*narrator"* which have become increasingly necessary tools for approaching to the literary texts. Nevertheless,

research in the recent decades has raised with the suspicion that great deal of the narratological concepts are incomprehensible.

Thus, it is regarded one of the most needed literary studies for improving the understanding of the narratological notions. The ways of doing such make part of the giving precise definitions, inspecting closely application conditions and investigating the narratological concepts structure by specifying notions which are fundamental and also derivative. In relation to, the interdependencies among the narratological concepts stay to be clarified. The narratological concepts are considered neutral with the respect to interpretation in two ways at least: any school of interpretation can invoke them, applying them isn`t the interpretative move.

It is time to reassess how the narratology is connected to interpretation. All of the above are as a matter of fact a conceptual work, it is natural for seeking the support from the experts in dealing with the concepts. Analytic philosophy appears particularly suitable in the circumstances. Because, it provides to the tools which are powerful and methodological means for guiding and focusing the envisaged research. Moreover, the analytic aesthetics already proposes decades for the research which is relating to the foundations of the literary theory.

Peter Lamarque, on his on “Interpretation and the Opacity of Narrative” points out to the characteristic of the narratives which the represented world is unable to be seperated from the way where it is presented. The thought includes to the referential opacity as well as the representational opacity (i.e., the idea that if a fictional narrative represents an object a, and a is identical. It doesn`t represent).

Referential opacity is regarded such as; the idea which substitutions of the co-extensional terms change the content of narrative. Representational opacity is regarded such as; the idea which if the fictional narrative represents the object and it is identical.

Nevertheless, opacity at least in the sense of former which isn`t an intrinsic peculiarity of the literary narratives. Instead of the questions whether content and form are inseparable which depends on the interests brought to text: we decided to read for the opacity when we lay to the emphasis on the way where the narrative content is presented. Lamarque used the scene from Jane Eyre for demonstrating how reading for the opacity cannot only bring out to the brilliance of the literary work and heighten our reading pleasure, but also it helps us to *interpret the* literature in way which it makes us explore the reflecting ways on fictional world and to heighten our experience of the world in a remaining place of his talk.

Conclusion

The narrative structure models which are called Temporal Discourse Models, are considered tree-structured, in which the dominance connection is sent by express by temporal markers.

Thus, although the linguistic information in form of aspect, tense, discourse markers and temporal adverbials is frequently present, people use take advantage of knowledge for filling in information. Let`s look such a simple discourse. For example;

Mr. Wickham was the happy man towards whom almost every female eye was turned, and Elizabeth was the happy woman by whom he *finally* seated himself; and the agreeable manner in which he immediately fell into conversation, though it was only on its being a wet night, made her feel that the commonest, dullest, most threadbare topic might be rendered interesting by the skill of the speaker: “I know little of the game *at present,”* said he, “but I shall be glad to improve myself, for in my situation in life-” Mrs. Phillips was very glad for his compliance, but could not wait for his reason. (J. Austen, Pride and Prejudice. Chapter 16)

The aspectual information points out that they are happy at this discourse communication. The commonsense knowledge also puts forward for consideration that they are happy.

We can observe that even to interpret such kind of relatively discourses, a system could require a diversity of the sources of the linguistic knowledge which includes knowledge of aspect, tense, discourse relations and temporal adverbials, such as the background knowledge.

Literature:

22) Abbott, H. Porter (2011). “Time, Narrative, Life, Death, & Text-Type Distinctions: The Example of Coetzee’s *Diary of a Bad Year*.” *Narrative* 19.2, 187–200.
23) Berman, R. A., & Slobin, D. I. (1994). *Relating events in narrative: A trosslinguistic developmental study.* Mahwah, NJ: Erlbaum.
24) Chatman, Seymour (1990). *Coming to Terms: The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film*. Ithaca: Cornell UP.
25) Crowhurst, M. (1987). Cohesion in argument and narration at three grade levels. *Research in the Teaching of English, 21,* 185-201.
26) Fairclough N. (1989) Language and Power. London: Longman.
27) Fludernik, Monika (2000). “Genres, Text Types, or Discourse Modes?” *Style* 34.2, 274–92.

28) Genette, G. (1980). Narrative discourse (J.E. Lewin, Trans.). Ithaca, NY: Cornell University Press. (Original work published 1972)
29) Klarer, Mario (2005). “Ekphrasis.” D. Herman et al. (eds.). *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. London: Routledge, 133–34.
30) Labov, W., & Waletsky, J. (1967). Narrative analysis. In J. Helm (Ed.}, *Essays on the verbal and visual arts* (pp. 12--44). Seattle, WA: University of Washington Press.
31) Mammadov A. Studies in Text and Discourse. Cambridge Scholars Publishing.
32) Ukrainetz T.A., Justice L.M., Kaderavek J.N., Eisenberg S.L., Gillam R. B., & Harm, H. M. (in press). The development of expressive elaboration in fictional narratives. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research.*

SƏNƏTŞÜNASLIQ

UOT 784; 78

MÜSLÜM MAQOMAYEVİN ESTRADA İFAÇILIQ ÜSLUBUNUN XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

İlham İslam oğlu NƏZƏROV

Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının doktorantı
Azərbaycan Respublikasının Əməkdar artisti
ilhamnazarov@yahoo.com

XÜLASƏ

Görkəmli müğənni, SSRİ Xalq artisti Müslüm Maqomayevin yaradıcılığının əhəmiyyətli hissəsini estrada janrında yaradıcılığı təşkil edir. M.Maqomayev təkcə Azərbaycanın deyil, eləcə də SSRİ estrada musiqisinin inkişafına böyük töhfələr vermiş və bu janrı yeni ənənələrlə daha da zənginləşdirmişdir. Belə ki, ötən əsrin 1960–1980-ci illərinin estrada musiqisi dedikdə ilk növbədə M.Maqomayev xatırlanır. Bu baxımdan M.Maqomayevin estrada yaradıcılığı dedikdə, təkcə onun mahnı ifaçılığını qeyd etmək kifayət deyildir. Burada onun bu janra gətirdiyi tendensiyaları da mütləq vurğulamaq lazımdır.

Əfsanəvi musiqiçi Azərbaycan estrada ifaçılığını akademik səviyyəyə qaldırmışdır. Eyni zamanda M.Maqomayev mahnı janrında öz ifaçılıq dəstxəttini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. O, mahnı janrının hüdudlarını genişləndirmiş və təzadlılıq fəndini gətirmişdir.

Açar sözlər: Müslüm Maqomayev, Azərbaycan estrada ifaçılığı, mahnı janrı, ifaçılıq üslubu, vokal, təzadlılıq fəndi, akademik ifaçılıq.

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ СТИЛЯ ЭСТРАДНОГО ИСПОЛНЕНИЯ МУСЛИМА МАГОМАЕВА

Значительную часть творчества выдающегося певца, Народного артиста СССР Муслима Магомаева составляет его творчество в эстрадном жанре. М.Магомаев внес значительный вклад в развитие эстрадной музыки не только Азербайджана, но и СССР, обогатив этот жанр более новыми традициями. Так, говоря об эстрадной музыке 1960–1980 гг. прошлого

века, в первую очередь вспоминается М.Магомаев. Упоминая эстрадное творчество М.Магомаева с этой точки зрения, является недостаточным отметить только его песенное исполнение. Также следует обязательно подчеркнуть и тенденции, внесенные им в этот жанр.

Легендарный музыкант повысил эстрадное исполнение Азербайджана до академического уровня. В то же время М.Магомаев успешно создал свою исполнительскую линейку в песенном жанре. Он сумел расширить границы песенного жанра и внести контрастные уловки.

Ключевые слова: Муслим Магомаев, эстрадное исполнение Азербайджана, песенный жанр, исполнительский стиль, вокал, контрастные уловки, академическое исполнение.

ABSTRACT

MUSLIM MAGOMAYEV'S VARİETY PERFORMANCE FEATURES

A significant part of the work of the outstanding singer, People's artist of the USSR Muslim Magomayev is his work in the variety genre. M. Magomayev made a significant contribution to the development of variety music not only in Azerbaijan, but also in the USSR, enriching this genre with newer traditions. So, concerning the variety music of the 1960–1980 years of the last century, first of all, M.Magomayev is remembered. While on the subject of M. Magomayev's variety creative work from this point of view, it is not enough to mention only his song performance. It is also necessary to emphasize the trends introduced by him in this genre.

The legendary musician raised Azerbaijan's variety performance to an academic level. At the same time, M.Magomayev successfully created his own performing line in the song genre. He managed to expand the boundaries of the song genre and to introduce contrasting tricks.

Keywords: Muslim Magomayev, variety performance of Azerbaijan, song genre, performance style, vocals, contrasting tricks, academic performance.

Görkəmli müğənni Müslüm Maqomayevin yaradıcılığının mühüm hissəsini estrada janrında fəaliyyəti təşkil edir. Əfsanəvi musiqiçi təkcə Azərbaycanın deyil, eləcə də SSRİ estrada musiqisinin inkişafına öz töhfələrini vermişdir [2, səh.507-508]. XX əsrin 60-70-ci illərinin sovet estrada musiqisini "Müslüm Maqomayev dövrü" adlandırmaq mümkündür. Belə ki, M.Maqomayevin gətirdiyi ənənələr, ifa etdiyi və müəllifi olduğu əsərlərin xüsusiyyəti onun yaradı-

cılığını estrada janrında yeni dövr kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Müğənninin sənət yolunu bədii şəkildə mahnılarla keçən ömür ifadəsi ilə xarakterizə etmək olar. İ.Kərimov "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində dərc olunmuş "Müslümün mahnı dünyası" adlı məqaləsində ifaçının yaradıcılığında mahnı janrının əhəmiyyətini çox gözəl şəkildə xarakterizə etmişdir: "Müslüm və mahnı...Bu iki sözü, iki məfhumu indi bir-birindən ayırmaq çox çətindir. İnamla deyək ki, mahnı insanlara həmdəm olmaq, onları sevindirmək, ovundurmaq üçün yaranmışdırsa, Müslüm bu mahnılara ölməzlik bəxş etmək, yaşatmaq üçün doğulmuşdur. Çünki özünün oxuduğu mahnıda deyildiyi kimi, mahnı onun taleyidir. Yaradıcılıq taleyinə üzüdönüklük etmək, onun "hökmündən" çıxmaq isə mümkün deyildir" [1, səh.7].

M.Maqomayev yaradıcılığı ərzində 400-ə yaxın estrada mahnısı səsləndirmişdir. Sənətkarın ifa etdiyi mahnılar azərbaycan, rus, italyan, alman, ispan, ingilis və s. dilləri əhatə edir. M.Maqomayevin repertuarındakı mahnılar obraz – məzmun cəhətdən də zəngindir. Belə ki, sənətkarın mahnılarında insanın daxili aləminin ən incə məqamlarından başlamış insan və cəmiyyət, Vətən, sadiqlik, dostluq, dünyada baş verən bir çox qlobal hadisələr, məhəbbət, gözəllik və sair mövzular əks olunmuşdur. Sənətkar müxtəlif bəstəkarların əsərləri ilə yanaşı, məhz onun səs imkanları üçün yazılan və eləcə də özünün müəllifi olduğu mahnıları səsləndirmişdir. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq ifaçının mahnı yaradıcılığının təsnifatını aşağıdakı kimi vermək mümkündür:

Dil xüsusiyyətinə görə:

1) Azərbaycan dilində oxuduğu mahnılar;
2) Rus dilində oxuduğu mahnılar;
3) Müxtəlif dillərdə oxuduğu mahnılar (italyan, ingilis, alman, ispan və digər dillər nəzərdə tutulur)

Mövzu dairəsinə görə:

1) Vətənpərvərlik haqqında mahnılar;
2) Məhəbbəti tərənnüm edən mahnılar;
3) Müxtəlif mövzulara bəstələnən mahnılar;

Mahnıların xüsusiyyətinə görə:

1) M.Maqomayevə həsr olunan mahnılar (Həmin mahnılar müğənninin səs imkanları nəzərə alınaraq yazılmışdır);
2) M.Maqomayevin ifa etdiyi mahnılar (Burada müxtəlif bəstəkarların mahnıları nəzərdə tutulur);
3) Müğənninin müəllifi olduğu mahnılar.

M.Maqomayevin ifasında mahnıları dramatik cəhətdən kamil, dinamik inkişafı ilə fərqlənən, aydın sujetli, bitkin kompozisiyalı musiqili hekayələr kimi xarakterizə etmək mümkündür. Müğənni ifa etdiyi hər bir əsərdə özünəməxsus yanaşmasını göstərməyə müvəffəq olmuşdur. İfaçı mahnılara rənga-

rəng səs çaları bəxş etmək və onları yeni məzmunla mənalandırmaqla orijinal təfsir verirdi. Bu zaman mahnılar kiçik məna çərçivəsindən çıxaraq dərin məzmunlu sənət əsərlərinə çevrilirdilər. Bu amil M.Maqomayevin estrada yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətidir.

Müğənninin müraciət etdiyi mahnıların müəllifləri XX əsrin ortalarında rus estrada musiqisində öz sözlərini demiş bəstəkarlar idilər. Onların mahnılarının geniş dinləyici rəğbəti qazanmasında M.Maqomayevin özünəməxsus ifaçılıq üslubu böyük rol oynamışdır. Bu səbəbdən bir çox bəstəkarlar əsərlərinin məhz onun tərəfindən səsləndirilməsini istəyirdilər. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 16 mart 1974-cü il nömrəsində dərc olunan məqalədə M.Maqomayevin mahnı janrında fəaliyyəti ətraflı işıqlandırılmış və ifaçılıq xüsusiyyətlərinə toxunulmuşdur. Həmin məqalədən kiçik bir hissəni təqdim edirik: “Sovet bəstəkarlarının yazdıqları bir neçə mahnı onun ifasında birinci dəfə səslənmişdir. Bu mahnıların əksəriyyəti qanlı-qadalı müharibə illərinə, ölməz qəhrəmanların xatirəsinə həsr olunmuşdur. M.Maqomayev V.Şainskinin “Məktub gəlirdi” («Шло письмо»), A.Paxmutovanın “Dünyanın vicdanı” («Совесть мира»), “Kim səs verəcəkdir” («*Кто* отзовётся») və s. mahnıların dərin məndəricəsini bacarıqla açıb göstərmiş, onları öz yaradıcılıq süzgəcindən keçirərək əlvan boyalarla zənginləşdirmişdir” [4, səh.4].

Qeyd etdiyimiz kimi M.Maqomayev estrada janrına bir çox yeniliklər gətirmişdir. Bu yeniliklər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Müğənninin özünəməxsus ifaçılıq üslubu;
2) Konsert repertuarının seçimi;
3) Müğənninin müraciət etdiyi mahnıların xüsusiyyəti;

M.Maqomayevin estrada ifaçılığını aşağıdakı xüsusiyyətlər fərqləndirir:

1) Gözəl, güclü və geniş diapazona malik məlahətli səs;
2) Coşğun və temperamentli ifa;
3) Yüksək ifaçılıq mədəniyyəti və bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi;

M.Maqomayevin estrada ifaçılığının əsasını bir-birindən tamamilə fərqlənən iki əks oxuma texnikası təşkil edir. Belə ki, müğənni burada sırf estrada ifaçısı kimi çıxış etməmişdir. Onun ifaçılıq üslubu akademik və estrada vokal ifaçılığı xüsusiyyətlərinin sintezindən yaranmışdır. Bu isə M.Maqomayevin akademik ifaçılıq üslubunda tərbiyələnməsi və estrada janrının çərçivələrini aşan səs imkanları ilə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən müğənninin estrada janrında ifaçılıq prinsipinin əsasını akademik vokal ifaçılığı təşkil etmişdir. Belə ki, sənətkar estrada mahnılarını janrın xarakterik xüsusiyyətlərini saxlamaqla, klassik ifaçılıq elementləri ilə səsləndirmişdir. Onun yaradıcılığında akademik və estrada vokal ifaçılıq texnikasını birləşdirməsi Azərbaycan vokal sənəti tarixində yeni təmayül idi.

M.Maqomayevin estrada ifaçılıq üslubu bir çox musiqişünasların diqqət mərkəzində olmuşdur [3, səh.110]. Həmin məqalələrdə müğənninin geniş vokal ifaçılıq imkanları, səsinin qeyri-adi olması işıqlandırılırdı. Burada A.Tağızadənin "XX əsr Azərbaycanının musiqisi" adlı kitabında yer alan "Sevimli müğənnimiz" adlı məqaləsində aşağıdakı fikirlər öz əksini tapmışdır: "...yaradıcılıq təbiəti etibarı ilə M.Maqomayev estrada müğənnisinin və opera solistinin ən yaxşı cəhətlərini ahəngdar şəkildə özündə birləşdirir" [6, səh.269].

M.Maqomayevin ifa etdiyi bütün mahnılar onun dəst-xəttini özündə əks etdirirdi. Bu baxımdan həmin mahnıların özünəməxsus xüsusiyyəti vardır. Mahnılar musiqi dilinə görə seçilir və onların mühüm cəhətlərindən biri də diapazon baxımından geniş olmasıdır. Geniş diapazon həm də registr müxtəlifliyi və oynaqlığı deməkdir. Bu isə təzadlılıq fəndinin sənətkarın yaradıcılığında əsas ifadə vasitələrindən biri olmasını göstərir.

Musiqişünaslar M.Maqomayevin estrada ifaçılığının təzadlar üzərində qurulduğunu və təzadlılığı onun ifasının səciyyəvi cəhəti kimi vurğulayırdılar. Təzadlılıq dedikdə sakit və təmkinli, coşğun və emosional ifaların qarşılaşdırılması nəzərdə tutulur. E.Uvarova tərtib etdiyi estrada müğənniləri haqqında ensiklopediyasında M.Maqomayevin ifasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən danışarkən onu belə xarakterizə edir: "M.Maqomayev oxuduğu hər bir mahnının məzmununu dərinləşdirir. İfaçının istifadə etdiyi təzad fəndi mahnının dramaturgiyasına təsir edir. Belə ki, müğənni tamamilə sakit, reçitativ sayağı başlayır və sonda coşğun, temperamentli ifaya keçir... Müğənninin ifasında opera yaradıcılığı estrada ifaçılığını zənginləşdirir və əksinə olaraq estrada sənətinin qanunları olan ünsiyyət, səmimilik klassik opera ariyalarına özünəməxsus formada transformasiya olunur" [10, səh. 366]. Nümunə olaraq "Üç dəqiqəlik səssizlik" («Три минуты молчания»), "Axşam eskizi" («Вечерний эскиз»), "Eleqiya" («Элегия»), "Maritana" («Маритана»), "Sən mənim nəğməmsən" («Ты моя мелодия»), "Mavi əbədiyyət" («Синяя вечность»), "Dunayın çələngi" («Венок дуная») və digər mahnıları göstərmək mümkündür.

Bu əksər mahnılarda rast gəlinən ifaçılıq modelidir. Təbii ki, bu modeli sənətkarın ifasında səslənən bütün mahnılara şamil etmək olmaz. Belə ki, müğənninin repertuarında digər strukturlu mahnılar da vardır. Sözsüz ki, bu ilk növbədə sənətkarın ifasının zənginliyindən xəbər verən amildir. Fərqli ifa prinsipinə əsaslanan mahnılardan "Arzular, arzular" («Мечты, мечты»), "Mersi" («Мерси») və digərlərini göstərmək olar.

Aşağıda M. Maqomayevin ifasında hər iki modeli özündə əks etdirən bəzi mahnıların ifaçılıq xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilmişdir.

A.Paxmutovanın "Sənin məhəbbətinin günəşi" [14] («Солнце любви твоей») mahnısının ilk ifaçısı M.Maqomayev olmuşdur. Əsər yazılma üslubuna görə də müğənninin ənənəvi estrada oxuma tərzini xatırladır. Belə ki, burada

sakit, reçitativ sayağı bənd və emosionallığı ilə seçilən nəqarət diqqəti cəlb edir [9]:

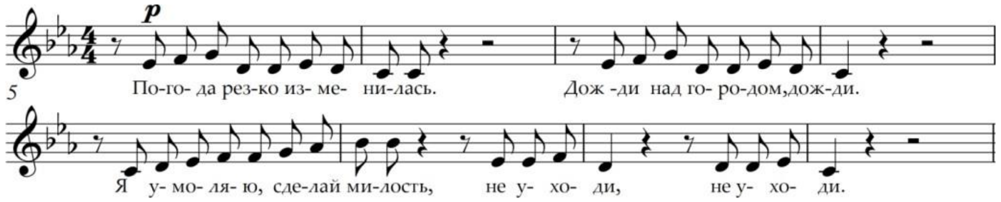

Not nümunəsi № 1. A.Paxmutovanın *"Sənin məhəbbətinin günəşi" («Солнце любви твоей») mahnısından fraqment.*

Əsərin bənd hissəsində müğənni təmkinli ifa tərzinə üstünlük vermişdir. Birinci musiqi ifadəsində ("es^1-f^1-g^1-d^1-d^1") sənətkar "c^1" səsinə doğru hərəkətlə ifa etmiş və "es^1-d^1-c^1-c^1" ifadəsini p çalarında səsləndirmişdir. «Дожди над городом, дожди» sözləri ilə başlayan ikinci musiqi ifadəsi də eyni prinsip ilə səsləndirilmişdir. Burada da "d^1" səsi vurğu ilə ifa olunmuşdur. «Я умоляю, сделай милость» cümləsi mahnı mətninə uyğun olaraq daha sakit və təmkinlə oxunulmuşdur. M.Maqomayev mahnıda müxtəlif ifadə vasitələrindən, yumşaq səs ötürülməsindən, baş registrindən istifadə etmişdir:

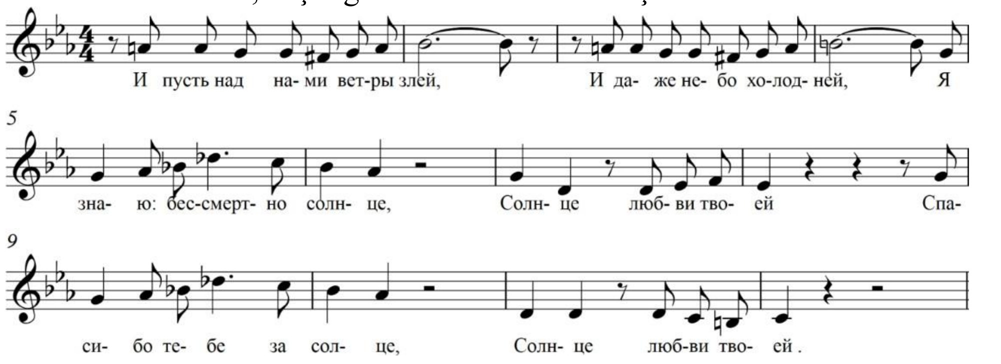

Not nümunəsi № 2. **A.Paxmutovanın** *"Sənin məhəbbətinin günəşi" («Солнце любви твоей») mahnısından fraqment.*

Burada nəqarət hissəsinin coşğunluğu və emosionallığı bizə ənənəvi M.Maqomayev ifasını xatırladır. Əsərdə «И пусть над нами ветры злей, И даже небо холодней, Я знаю: бессмертно солнце» cümləsi emosionallıqla ifa edilən etirazı xatırladır. Əsərin *kulminasiyası* «Спасибо тебе за солнце» ifadəsinin üzərinə düşür və «Солнце любви твоей» yumşaq səs ötürülməsi ilə ifa olunaraq sanki minnətdarlıq hissini bildirmiş olur. Müğənni burada 6-cı xanədə "b^1", 7-ci xanədə es1" və 11-ci xanədə "c^1" səslərini vurğu ilə ifa etmişdir. Eyni zamanda o, 8-ci xanədə "e^1" səsinin ölçüsünü artırmışdır. Əsərin

sonrakı hissələri də eyni prinsiplə ifa edilmişdir. Qeyd edək ki, mahnının diapazonu kiçik oktavanın "h" səsindən ikinci oktavanın "des" səsinə qədər intervalı əhatə edir. M.Maqomayev əsərdə ifaçılıq imkanlarını həm texniki və həm də bədii cəhətdən yüksək səviyyədə göstərə bilmişdir.

O.Feltsmanın M.Matusovskinin sözlərinə yazdığı "Mənim qara dənizim" («Черное море моё») əsəri lirik mahnılar silsiləsindəndir [13]. Burada dramatizm, çılğınlıq və coşğunluq kimi emosiyalar yoxdur. Bu baxımdan "Mənim qara dənizim" mahnısı M.Maqomayevin estrada ifaçılığında fərqli tərzdə təfsirə nümunədir. Əsər ¾ ölçüsündə yazılmışdır və valsı xatırladır. Burada incə lirizm, ifanın axıcılığı və həzinliyi dinləyicini qayğısız gənclik illərinə aparır. Müğənni əsərdə lirik qəhrəman obrazını yaratmışdır. M.Maqomayev mahnıda ifaçılıq imkanlarını tamamilə başqa bir tərəfdən göstərmişdir. Əsərin diapazonu birinci oktavanın "c" səsindən ikinci oktavanın "f" səsinə qədər intervalı əhatə edir. Tessitura baxımından mahnının ən yüksək hissəsi ikinci oktavanın "f" («са») səsinə düşür. Qeyd olunan yüksək nöqtəyə isə «свет маяка над волною южных ночей забытё» musiqi cümləsi ilə başlanılır. Əsərin son 6 xanəsi (f^1-f^2–yə doğru) falset səslə oxunmuşdur. Müğənni 19-cu xanədə "a^1", 25-ci xanədə "f^2", 29-cu xanədə "c^2" və 34-cü xanədə "g^1" səslərini vurğulamaqla ifa etmişdir. Qeyd edək ki, əsər e-moll-da bəstələnmişdir, musiqiçi isə onu yarım ton yuxarı, f-moll tonallığında səsləndirmişdir [11]:

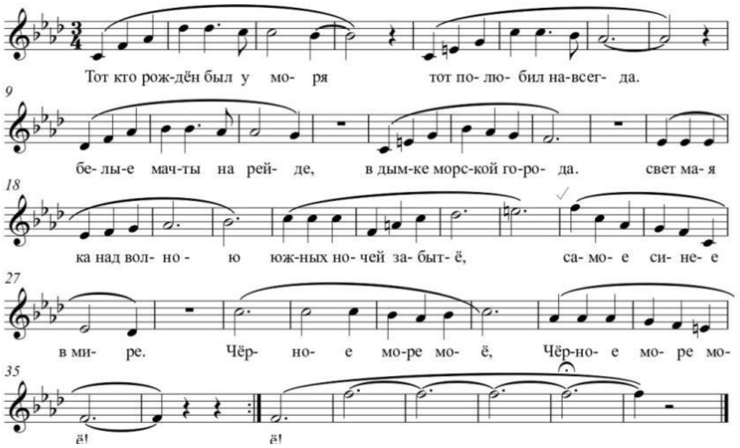

Not nümunəsi 3. O.Feltsmanın "Mənim qara dənizim" («Черное море моё») mahnısından fraqment.

Estrada özünəməxsus ifa çətinliklərinə malik janrdır. Teatrşünas S.Klitin estrada janrına məxsus spesifik xüsusiyyətlərdən danışarkən burada musiqi, söz, ifa və aktyorluq qabiliyyəti kimi dörd komponentin aparıcı rol oynadığını vurğulayır. Bütün qeyd edilən elementlər estrada ifaçılığında mühüm əhəmiy-

yətə malikdir. Belə ki, ifadə vasitələrinin ideal şəkildə uyğunlaşdırılması nəticəsində canlı, harmonik səslənən obraz yaratmaq mümkündür.

M.Maqomayev ifa etdiyi əsərlərin məzmun baxımından inkişafının qurulmasının mahir ustası olmuşdur. O, hər bir mahnıda yaddaqalan obraz yaratmış, əsərin dramaturji mahiyyətini melodiyanın dinamik inkişafında göstərməyə çalışmışdır. M.Maqomayevin ifasında obrazın çatdırılması estetik cəhətdən də nəzəri əsaslanma tələb edir. Burada subyektiv və obyektiv olaraq iki yanaşma prinsipini müəyyən etmək mümkündür:

Subyektiv və obyektiv yanaşma metodu incəsənətdə, xüsusilə ifaçılıqda vacib anlayışlardan biridir. Bu anlayışlar həmçinin ifaçının estetik düşüncə tərzinin diqtəsi altında formalaşır. Müğənni ifa etdiyi əsəri daxilindən keçirərək öz münasibətini göstərmiş olur. Başqa sözlə desək, obyektiv olan hər bir əsər ifaçının təfsirində istər-istəməz subyektivləşir. Subyektivləşmə isə sənətkarın mənəvi aləminin zənginliyinə dəlalət edir. M.Maqomayev sənətinin də məhz bu formul əsasında estetik modelini yaratmaq mümkündür. Digər tərəfdən bu ifaçının daxili aləminin nümayişi prosesi kimi də qiymətləndirilə bilər. M.Maqomayev sanki ifa etdiyi hər bir əsəri daxili "mən"inə tabe etdirmişdir. Onun ifaçılığının mahiyyəti məhz qeyd olunan yaradıcılıq metoduna köklənmiş, psixoloji mövzuların, mürəkkəb və dərin mənəvi hisslərin əksinə əsaslanmışdır. Bu baxımdan sənətkarın ifaçılığında subyektivlik özünü bütünlüyü ilə göstərir.

Nümunə olaraq M.Maqomayevin səsləndirdiyi "Piter boyunca" («Вдоль до Питерской») rus xalq mahnısını göstərə bilərik [15], [12]. Mahnı müğənninin yaradıcılığının bütün mərhələlərində ifa edilmişdir. Musiqiçini dinləyərkən onun ifasında çox obrazlılığa nail olmasını xüsusilə qeyd etmək istərdik. Belə ki, burada üç səs tembrini eşitmək mümkündür. Mahnıda bu bir növ təqlid xarakteri daşıyır. Müğənninin «ех, сладку водочку, да, наливочку да, ех, я пила, молода» cümləsində tenor, «трещит, да не комар пищит» bas kimi ifa etməsi mahnının dramaturgiyasının zənginləşdirilməsinə xidmət edir. Qalan hissələri isə müğənni bariton səs tembri ilə səsləndirmişdir. Sənətkar müxtəlif temp dəyişmələrindən, deklamasiya, rus xalq musiqisinə xas səs hasilindən istifadə etmişdir. İfaçı əsəri asta tempdə kiçik girişlə başlayaraq tədricən tempi artırmışdır. Əsər sənətkarın təfsirində dolğun, şən əhval-ruhiyyəli xarakterdə səslənir. O, kiçik bir mahnı daxilində obrazlar məcmusunu böyük ustalıqla çatdırmağa nail olmuşdur. Bu təfsir metodu canlı və hərəkətli olması ilə F.Şalyapinin ifasından tamamilə fərqlənir. Qeyd edək ki, həmin mahnının işləməsi də F.Şalyapinə məxsusdur. M.Maqomayev həm də bəstəkar mətninə özünəməxsus münasibətini bildirmişdir. Sənətkarın ifasından sonra sadə rus kəndlisinin mahnısı dillər əzbərinə çevrilmişdir: "..Sanki mahnı yenidən doğulmuşdur. Bunun üçün Müslüm Maqomayev çox iş görmüş, mahnını müasir baxım-

dan, ancaq klassik kökünə toxunmadan əlvan boyalarla təfsir etmişdir" [7, səh.1].

Konsert repertuarının təşkili də M.Maqomayev yaradıcılığında maraqlı məqamlardan biridir. Onun konsertləri adətən iki hissədən ibarət olmuş, birinci hissədə klassik əsərlərə, ikinci hissədə isə estrada mahnılarına üstünlük verilmişdir. Görkəmli opera ifaçısı Mariya Lansa da konsert repertuarını janr müxtəlifliyi üzərində qururdu, M.Maqomayev də bu metodu M.Lansadan götürmüşdür.

Hər bir estrada ifaçısının müvəffəqiyyəti həm də onun mahnı seçimi ilə bağlıdır. M.Maqomayev mahnı repertuarı haqqında belə demişdir: "Mən düşünürəm ki, ifaçı hər bir əsərdə "özünü" axtarmalı, mütləq əsəri fortepiano arxasında nəzərdən keçirməli, "özününkü etməli", ürəyini verməli və daha sonra dinləyiciyə təqdim etməlidir. Hərdən olur ki, bəstəkar yaxşı bir mahnı təqdim edir, ancaq mən hiss edirəm ki, həmin mahnı mənə yaddır... Mahnı seçərkən sən bəstəkar və şairə layiqli həmmüəllif olacağından əmin olmalısan" [8, səh.4]. Sənətkarın mahnılarının uğur qazanmasında orkestr partiyasının ro-lunu da mütləq qeyd etmək lazımdır. Müğənni əsərlərini əsasən estrada simfonik orkestri ilə ifa etmişdir. Estrada simfonik orkestri ifaçının fərdi keyfiyyətlərinin daha parlaq şəkildə açılmasında bir vasitə rolunda çıxış etmişdir. Əsərlərin müşayiət partiyası rəngarəng və zəngin olması ilə seçilərək sənətkarın ifaçılıq üslubuna uyğun tərtib olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq ifaçının estrada fəaliyyətinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək olar.

M.Maqomayev yaradıcılığında mahnı janrı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sənətkarı Sovet estradasının Orfeyi, mahnılar kralı adlandırırdılar. Bu ifadələr müğənninin yaradıcılığında mahnı janrının yeri və əhəmiyyətini tam dolğunluğu ilə əks etdirir. M.Maqomayevin yaradıcılığında mahnı janrı yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Belə ki, ifaçı mahnı janrının imkanlarını genişləndirmiş, onu yeni bədii ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmişdir. Nümunə olaraq ilk növbədə ifaçının mahnıların diapazon həcmini genişləndirməsini vurğulamaq istərdik. M.Maqomayevin səsləndirdiyi mahnıların həcmi iki oktavaya yaxındır. Eyni zamanda ifaçı mahnıların obraz, məzmun dairəsini də genişləndirmiş və onları vokal-simfonik musiqi səviyyəsinə qaldırmışdır. Sənətkar mahnı janrında özünü böyük təfəkkürə malik musiqiçi kimi göstərmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Kərimov, İ.S. Müslümün mahnı dünyası // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1976, 26 fevral. – s. 7.
2. Nəzərov, İ. Müslüm Maqomayev yaradıcılığında mahnı janrının əhəmiyyəti // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XXII Respublika elmi konfransının materialları: 2 cilddə, II c., – Bakı: – 22-23 noyabr, – 2018, – s. 507-509.
3. Nəzərov, İ. Müslüm Maqomayevin vokal ifaçılıq üslubunun səciyyəvi elementləri // - Bakı: Konservatoriya, – 2020. № 1-2 (47), – s. 107-115.
4. Müslüm Maqomayevlə yeni görüş // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1974, 16 mart. – s. 4.
5. Rəhmanzadə, F.Ş. Yüksək sənətkarlıq // Bakı. – 1973, 29 may. – s. 1.
6. Tağızadə, A.Z. Sevimli müğənnimiz // XX əsr Azərbaycan musiqisi. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – s. 268-272.
7. Абдуллаев, К, Гольдштейн, Л. Муслим Магомаев: Вчера, сегодня, завтра // Бакинский рабочий. – 1981, 31 октябрь. – с. 4.
8. Мартынова, Т. Рождение песни // Советская культура. – 1974, 22 январь. – с. 4.
9. Пахмутова, А. Солнце любви твоей: песни [Ноты]: Москва: Советский композитор, – 1990. – 104 с.
10. Эстрада в России XX век. Энциклопедия / Под ред. Е.Д.Уварова – Москва: Олма-Пресс, – 2004. – 864 с.
11. Фельцман, Оскар Борисович (1921-2013): [Электронный ресурс] / URL: http://www.notarhiv.ru/ruskomp/fel'zman/spisok.html
12. Вдоль до Питерской: [Электронный ресурс] / URL: http://www.notarhiv.ru/ruspesni/noti/1%20(62).pdf
13. Муслим Магомаев - Чёрное море моё: [Электронный ресурс] / Landrin100. – 11 ноябрь, 2014. URL: https://www.youtube.com/watch?v=AIPgOSIG2kc
14. Муслим Магомаев - Солнце любви твоей: [Электронный ресурс] / Temir Sayan. – 27 апрель, 2014. URL: https://www.youtube.com/watch?v=y4KDy-Jrfcc
15. Magomaev - Vdol po Piterskoy: [Electronic resource] / Edward Zhitnitsky. – 4 August, 2017. URL: https://www.youtube.com/watch?v=IvthraBbxsQ

UOT 7

SƏNƏTŞÜNAS ZİYADXAN ƏLİYEV TƏDQİQATLARINDA SƏTTAR BƏHLULZADƏ FENOMENİ

Emil Raul oğlu AĞAYEV

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
emilaghayev93@mail.ru

XÜLASƏ

Azərbaycan təsviri incəsənətinin inkişaf tarixi sənətşünaslar tərəfindən daima izlənilmişdir. Yeni elmi əsərlərin yaranması incəsənət tariximizi zənginləşdirir. Sənətşünas Ziyadxan Əliyev yaradıcılığında Səttar Bəhlulzadə fenomeni mühüm yer tutur. Səttar Bəhlulzadə lirik məzmunlu əsərlərin müəllifi kimi şöhrət qazanmışdır. Onun bir-birindən maraqlı əsərləri təsviri incəsənət tariximizi zənginləşdirir. Rəssamın yaradıcılığına xas olan xüsusiyyətləri sənətşünas Ziyadxan Əliyev əsərlərində dəqiq şəkildə təhlil və tədqiq etmişdir. Bu məqalədə rəssamın yaradıcılığına aid sənətşünasın məqalələri əsas götürülərək əsas obyekt kimi göstərilmişdir. Səttar Bəhlulzadə yaradıcılığı Azərbaycan təsviri incəsənəti üçün fenomendir. Sənətşünasın bir-birindən maraqlı elmi əsərlərində dahi rəssamın fərdi manerası, yaradıcılığı açıqlanmışdır. Professor Ziyadxan Əliyevin rəssamla yaxın münasibətləri onun yaradıcılığına daha dərindən bələd olmasını sübut edir. Məqalədə həmçinin Səttar Bəhlulzadəyə həsr edilən Ömər Eldarov və Fuad Əbdürrəhmanov tərəfindən maraqlı heykəltaraşlıq əsərlərinin maraqlı tarixi və düzgün özünəməxsus təhlili verilmişdir. Ziyadxan Əliyevin yaradıcılığında mühüm yer tutan Səttar Bəhlulzadə fenomeni bir-birindən maraqlı elmi əsərlərində tamaşaçılara düzgün, dəqiq məlumatlar verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Ziyadxan Əliyev, Səttar Bəhlulzadə, sənətşünaslıq, rəng, obraz, mənzərə

ABSTRACT

THE PHENOMENON OF SATTAR BAHLULZADE IN ART CRİTİC ZIYADKHAN ALIYEV'S RESEARCH

The history of the development of fine arts in Azerbaijan has always been followed by art critics. The emergence of new scientific works enriches our art history. The phenomenon of Sattar Bahlulzade occupies an important place in

the work of art critic Ziyadkhan Aliyev. Sattar Bahlulzade became famous as the author of lyrical works. His interesting works enrich our history of fine arts. Art critic Ziyadkhan Aliyev carefully analyzed and studied the peculiarities of the artist's work in his works. This article is based on the articles of the art critic on the artist's work and is presented as the main object. Sattar Bahlulzade's work is a phenomenon for Azerbaijani fine arts. The personal style and creativity of the genius artist are revealed in the interesting scientific works of the art critic. Professor Ziyadkhan Aliyev's close relations with the artist prove that he is more deeply acquainted with his work. The article also provides an interesting history and accurate analysis of interesting sculptural works by Omar Eldarov and Fuad Abdurrahmanov, dedicated to Sattar Bahlulzade. The phenomenon of Sattar Bahlulzadeh, which occupies an important place in the work of Ziyadkhan Aliyev, was given accurate and precise information to the audience in his interesting scientific works.

Keywords: Azerbaijan, Ziyadkhan Aliyev, Sattar Bahlulzade, art criticism, color, image, landscape

РЕЗЮМЕ

ФЕНОМЕН САТТАРА БАХЛУЛЗАДЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ИСКУССТВОВЕДА ЗИЯДХАНА АЛИЕВА

История развития изобразительного искусства в Азербайджане всегда сопровождалась искусствоведами. Появление новых научных работ обогащает историю нашего искусства. Феномен Саттара Бахлулзаде занимает важное место в творчестве искусствоведа Зиядхана Алиева. Саттар Бахлулзаде прославился как автор лирических произведений. Его интересные работы обогащают нашу историю изобразительного искусства. Искусствовед Зиядхан Алиев тщательно проанализировал и изучил особенности творчества художника в своих работах. Эта статья основана на статьях искусствоведа о творчестве художника и представлена в качестве основного объекта. Работа Саттара Бахлулзаде - явление для азербайджанского изобразительного искусства. Личный стиль и творчество великого художника раскрыты в интересных научных работах искусствоведа. Тесные отношения профессора Зиядхана Алиева с художником доказывают, что он более глубоко знаком со своей работой. В статье также представлена интересная история и точный анализ интересных скульптур Омара Эльдарова и Фуада Абдуррахманова, посвященных Саттару Бахлулзаде. Феномен Саттара Бахлулзаде, занимающего важное место в творчес-

тве Зиядхана Алиева, давал точную и точную информацию зрителю в его интересных научных работах.

Ключевые слова: Азербайджан, Зиядхан Алиев, Саттар Бахлулзаде, искусствоведение, цвет, образ, пейзаж

Giriş. Azərbaycan təsviri incəsənət tarixi zaman-zaman inkişaf edərək, yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bütün bu tarixi inkişafı isə incəsənət tarixçiləri daha dərindən araşdırırlar. Rəssamlar haqqında buklet, məqalə, monoqrafiya və digər elmi əhəmiyyət kəsb edən əsərlərin hazırlanmasında sənətşünasların mühüm rolu vardır. Tədqiqat xarakterli yazılar dəqiq, düzgün şəkildə işlənilərək gələcək nəsillərə ötürülür. Müasir Azərbaycan sənətşünaslığında bir-birindən maraqlı əsərləri ilə mühüm yer tutan alimlərdəm biri də əməkdar incəsənət xadimi, professor Ziyadxan Əliyevdir.

Sənətşünas Ziyadxan Əliyev tədqiqatlarında Səttar Bəhlulzadə fenomeni. Professor Ziyadxan Əliyev tədqiqatlarında Səttar Bəhlulzadə yaradıcılığı mühüm yer tutur. Dahi rəssamla tanışlığı və ondan sənət barəsində eşitdikləri, onun sənətşünas olmaq fikrini gücləndirir. Hətta Z.Əliyevin diplom müdafiəsində iştirak edərək “Bahar” əsəri barəsində xoş sözləri, onun rəngkarlıq sahəsində ali təhsil almağını istəyirdi. Lakin gənc rəssamın sənətşünas olmaq istəyi S.Bəhlulzadə üçün gözlənilməz oldu. Lakin dahi sənətkar bu təhsilində ona xeyir duasını verir. Çox-çox sonralar “Sənətin məcnunu” kitabı üzərində çalışan Ziyadxan Əliyev onun gündəlikləri ilə tanış olanda öz mövqeyi olmayan sənətşünasların ünvanına kifayət qədər tənqidi fikirlərə rast gəlir və gələcəkdə də onun adının belələrinin arasında çəkilməsini istəmirmiş. Səttar Bəhlulzadə “Gərək bizim tənqidçilər rəsm texnikasını yaxşı bilsinlər, onu tək quru sözlərlə yox, əsərlərlə göstərməlidirlər” fikri də buna sübutdur.

“Dünyanın Səttarı” əsərində professor Ziyadxan Əliyev sənətkarın yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərini təhlil edərək, mühüm yarımbaşlıqlara bölmüşdür. Rəssamın müasirləri tərəfindən onu “aramızda gəzən dahi” adlandırmasından xəbəri yox idi. O bunu eşitsəydi xoşlamazdı, tərifi isə heç sevmirdi. Hətta dahi sənətkar “Sənətin Məcnunu” deyə adlandırılırdı. Proloq hissədə Səttarın dünyaya gəldiyi Əmircan kəndi, təhsilinə geniş yer ayrılmışdır. Səttar Bəhlulzadə Azərbaycan təbiətinin məcnunu idi. “Mən ilham və natura ardınca Qoqen kimi baş götürüb Taiti adasına getmirəm, bunu başqalarına da məsləhət görmürəm” dahi rəssamın öz dilindən söylənilən fikirləri buna bariz nümunədir. Rəssamın doğma vətənə həsr etdiyi əsərlərində xalçalarımız, muğamlarımız və digər milli dəyərlərimiz ön plana çıxır. 200 əsəri rəsmi şəkildə Azərbaycan və keçmiş SSRİ məkanında yüksək qonorarla alınıb. Epiloq hissədə isə sənətşünas Səttara dövlət qayğısı və 2009-cu ildə YUNESCO səviyyəsində 100 illik yubileyinin qeyd edilməsini, digər naliyyətləri qeyd edilmişdir. Ümummilli lider

Heydər Əliyevin “Səttar Bəhlulzadə öz yaradıcılığı ilə XX əsri şöhrətləndirdi” ifadəsi də dahi rəssama verilən dəyərin bariz nümunəsidir.

İLL 1. “Professor Ziyadxan Əliyev və Xalq rəssamı Səttar Bəhlulzadə” (1973)

“Süslənmiş rənglərin poetikası: Səttar Bəhlulzadə 100” (Qobustan 2009 №3) əsərində isə rəssamın şair təbiətli ruhuna, fəlsəfi rəngkarlığına geniş yer ayrılmışdır. O daima yaradıcılığında birinci yeri Füzuliyə, ikinci yeri isə Vaqifə verirdi. Füzulinin məşhur “Məcnunla mənim əfsanəm birdir” fikirləri də rəssama məxsusdur. Bu məqalədə “Anam”, “Azərbaycan nağılı”, “Torpağın arzusu”, “Gülüstan” və digər fəlsəfi-poetik əsərlərinin təhlilinə geniş yer ayrılmışdır.

Professor Ziyadxan Əliyevin növbəti “Səttar Bəhlulzadə romantizminin fəlsəfəsi” (Qobustan 2011, №1) əsərində yenidən Azərbaycan təbiətinin rəssamın yaradıcılığında tutduğu mühüm yer vurğulanır. Səttarın rəng aləmi də poetikləşmiş romantizm idi. Onun təbiət mənzərələri nağıl xarakteri daşıyır. Allahın yaratdığı gözəllikləri öz fırçasıyla kətana köçürən Səttar Bəhlulzadə yaradıcılığı haqqında moskvalı sənətşünas Qriqori Anisimovun təbiriylə desək, dünyaya sığışmır. Qazaxıstan mədəniyyət nazirliyi 1960-cı ildə Səttarın “Xəzər gözəli” əsərini görərək, onun ardınca Bakıya gəlib bu sənət nümunəsini almaq istəyiblər. O isə artıq bu əsərin Azərbaycan milli incəsənət muzeyi üçün alındığını bildirmişdir. Qazaxıstanlı qonaqlar bu qərarı eşidəndə məyus olublar, bu əsəri təkrar işləməyi rəssamdan xahiş ediblər. Lakin “təkrarçılıqla məşğul olmuram” cavabını alıblar.

“Səttar Bəhlulzadə dühasının parlaq plastik ifadəsi” (Bir əsərin tarixçəsi) məqaləsində professor Ziyadxan Əliyev xalq rəssamı, akademik Ömər Eldarov tərəfindən Səttara həsr edilən heykəltaraşlıq nümunələrinin tarixi və təhlili qeyd edilmişdir. Sənətkarın dünyası başqa aləm idi, uzaqdan səhnədə çıxış edən ak-

tyora bənzəyirdi. Ömər Eldarovdan qabaq P. Sabsay və F. Əbdürrəhmanov tərəfindən rəssamın heykəlləri işlənilmişdir. 60-cı illərdə heykəltaraş etüd formasında onunla görüşü zamanı ilk nümunəsini işləyir. 1965-ci ildə tamamlanan, ağac materialından hazırlanan portret Səttar dünyasının düyğulandırıcılığı, varlığının bir daha təsdiq olunması üçün mühüm əsərdir. (Qoz ağacı materialı Zaqatala-Qax zonasından tapılıb). Ömər Eldarov 1968-ci ildə yenidən qoz ağacından Azərbaycan təbiətinin nəğməkarı sayılan görkəmli mənzərə ustadının portretini yaradır. İkinci əsəri isə müəllif üçün arzuolunan deyildi, çünki obraz üçün səciyyəvi olmayan sakitlik və realist çalarlar bəxş etmişdir. Bu plastika nümunələri Azərbaycan milli incəsənət muzeyinin kolleksiyasını bəzəyir.

İLL 2. Ömər Eldarov "Səttar Bəhlulzadə"

Sənətşünas Ziyadxan Əliyev dahi sənətkarın naməlum əsərlərini də araşdırıb üzə çıxarmışdır. "Naməlum Səttar: Xalq rəssamı Səttar Bəhlulzadənin naməlum əsərləri haqqında" məqaləsində sənətkarın "Şaxta baba" və "Pionerlərin yeni il xonçası" əsərlərinin təhlili, rəssamın gündəliklərindən tərcümeyi halına aid yeniliklər ön plana çəkilir. O bu əsərləri yaradıcılığına xas olmayan tempera texnikasında işləyirdi. Şaxta babanın təsviri nə qədər rəssam təxəyyülünün nəticəsidirsə, əli xonçalı pioner qız və oğlan portretlərinin həllində qardaşı uşaqlarının prototipləridir. Tərcümeyi halında isə Əzim Əzimzadənin onu SSRİ şəhərlərində təhsil almaq üçün göndərməsi və burada Favorski, Şeqal, Bruni kimi sənətkarlardan yenilikləri öyrənərək həyatında oynadığı rolu vurğulanmışdır.

Ziyadxan Əliyevin sənətkar haqqında "Uzun ömrün qısa anları Səttar ömrü sənət əsərlərində" (Panorama, 1998), " və Səttar dünyası" (Ədəbiyyat qəzeti, 2015), "Rəmzə çevrilən sənətkar" (Kaspi 2015), "Günahlı dünyanın günahsız adamı və yaxud Səttar Bəhlulzadənin romantizmi" (2014) və digər əsərlərində dahi rəssamın yaradıcılığını araşdırmışdır.

"Səttar bənzərliyinin bədii ifadəsi" (Bir əsərin tarixçəsi) (mədəniyyət 2017) əsərində Fuad Əbdürrəhmanovun dahi sənətkara həsr edilən əsərlərin yaranma tarixçələri qeyd edilmişdir. Portretlərin birində öz xoşu ilə Səttar saçlarını kəsdirir və hünərin var məni bu cür də işlə heykəltaraşa müraciət edir.

Özünəməxsus fərdi manerası ilə seçilən portret milli incəsənət muzeyini bəzəyir. Sənətşünas 2009-cu ildə Mədəniyyət nazirliyinin dəstəyi ilə "Sənətin Məcnunu" kitabını nəşr etdirir.

Professor Ziyadxan Əliyev 2012-ci ildə "Müasir mədəniyyətşünaslıq: elmi, metodiki, publisistik" jurnalında "Xalq rəssamı Səttar Bəhlulzadənin yaradıcılığında sənətkarlıq məsələləri" elmi məqaləsində sənətkarın yaradıcılığı haqqında fikirlərini, dəst xəttininin fərqliliyini, bir çox məşhur əsərlərində sənətkarlıq məsələləri dəqiq detallarla təqdim edilmişdir.

"Torpağın arzusunun hikməti" (Bir əsərin tarixçəsi) məqaləsində kompozisiyanın yaranma tarixindən bəhs etmişdir. "Torpağın arzusu" adı ilə (rəssamın özü kətan üzərindəki yazıda əsəri "Torpağın həsrəti" adlandırıb, onun niyə dəyişdirildiyi indiyə qədər məlum deyil) bu gün də Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin ekspozisiyasını bəzəyən bu əsər 1963-cü ildə çəkilib. Çoxları bu əsərin yəqin ki, Bakı ilə Sumqayıt arasında yerləşən Ceyranbatan gölünün təsvir olunmasından xəbərsizdir. 60-cı illərin əvvəllərində qurumağa başlaması və bu səbəbdən də suyunun azalması barədə yayılan xəbərlər hamı üçün, o cümlədən dahi rəssam üçün çox təəssüfləndirici idi. Özü tək gedərək bu yerləri görmək istəyir. Tabloda Ceyranbatanın ətrafı buralar üçün səciyyəvi olmayan al qumaşa bürünmüşdür. İstər öndəki döşü xallı saysız-hesabsız qırmızımtıl lalələr və bu gözəlliyə göz qoyan quşlar, istərsə gölarxası hündürlüyü ərşə çatan su fəvvarələri və sıralanan mavi dağlar olduqca romantik və təsiredicidir. Amma rəssamın romantik təxəyyülünün nəticəsi olan "Torpağın arzusu" epik-fəlsəfi lövhəsi bizi inandırır ki, su olan yerdə həmişə gözəllik olmalıdır. Odur ki, əsərdəki real və şişirtmə detallar Səttar tərəfindən özünəməxsus şəkildə işlənilmişdir.

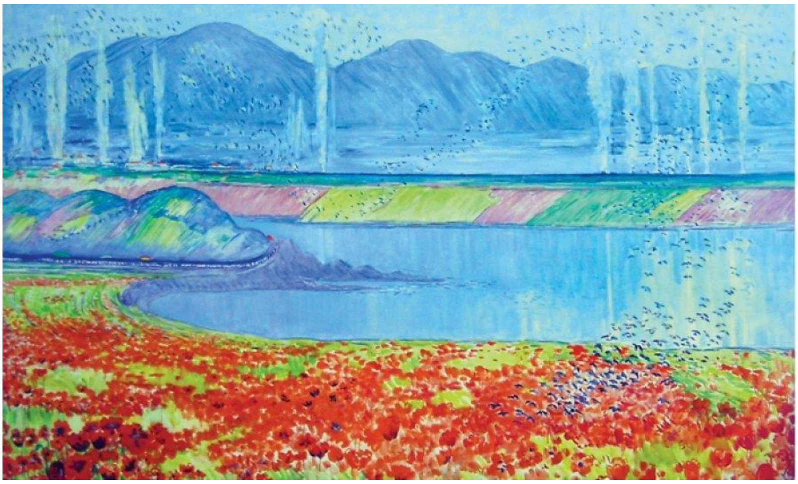

İLL 3. Səttar Bəhlulzadə " Torpağın arzusunun hikməti"

Professor Ziyadxan Əliyev 2013-cü ildə sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün "Səttar Bəhlulzadə yaradıcılığında romantizm" dissertasiyasını uğurlu müdafiə edərək, sənətkarın yaradıcılığını düzgün, dəqiq şəkildə tədqiq edir.

Nəticə. "Sənətşünas Ziyadxan Əliyev tədqiqatlarında Səttar Bəhlulzadə fenomeni" məqaləsinin əsas nəticələri aşağıdakılardır:

1. Sənətşünas Ziyadxan Əliyevin yaradıcılığında mühüm yer tutan Səttar Bəhlulzadənin yaradıcılıq irsi araşdırılmışdır.

2. Professor Ziyadxan Əliyevin dahi sənətkar haqqında olan əsərləri təhlil edilmişdir.

3. Səttar Bəhlulzadənin əsərlərinin tarixçələri, təhlili haqqında düzgün, dəqiq məlumatlar verilmişdir.

Səttar Bəhlulzadə çox sadə insan olmaqla bərabər onu Azərbaycanın hər yerində sevirdilər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev Z. "Səttar Bəhlulzadə romantizminin fəlsəfəsi", Qobustan, 2011 №1, s 16-20
2. Əliyev Z. "Günahlı dünyanın günahsız adamı və yaxud Səttar Bəhlulzadə romantizmi", Bakı 2014, 232 s
3. Əliyev Z. "Sənətşünas taleyi" , Bakı 2019, 495 s

FƏLSƏFƏ

UOT 1(091)

ВЫБИРАЯ СЕБЯ, МЫ ВЫБИРАЕМ ВСЕХ ЛЮДЕЙ…

Самира Назим ДАДАШОВА

Докторант, Институт Философии НАНА
Азербайджанская Республика, г. Баку
e-mail: samira_889_87@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена светскому типу современного гуманизма, ибо он объявляет человека высшей ценностью, обладает самостоятельным существованием, независимым от сверхъестественных сил, и отражает современную духовную ситуацию времени. Светская гуманистическая философия берет за основу человеческий разум, справедливость и равенство. Она предполагает, что только свободное использование разума в качестве руководства способно развивать ценности, которые преуспевают в удовлетворении индивидуального счастья и служении общечеловеческим интересам. Цель статьи – критически проанализировать светское гуманистическое мировоззрение и показать, что оно защищает как рационализм, так и иррационализм, что имеет как положительные, так и серьезные негативные последствия в нашем обществе. Автор предлагает заменить этический релятивизм светского гуманизма на более жесткую идеологию, а именно на этический нормативизм.

Ключевые слова: светский гуманизм, ответственность, свобода, этический релятивизм, общественное благо, планетарный гуманизм

XÜLASƏ

ÖZÜMÜZÜ SEÇMƏKLƏ, HƏR KƏSİ SEÇMİŞ OLURUQ...

Məqalə müasir humanizmin dünyəvi tipinə həsr olunmuşdur, çünki insanı ən yüksək dəyər elan edir, fövqəltəbii qüvvələrdən asılı olmayan müstəqil bir varlığa malikdir və zamanın müasir mənəvi vəziyyətini əks etdirir. Dünyəvi humanist fəlsəfə insan ağlını, ədaləti və bərabərliyi əsas götürür. O, iddia edir

ki, ağıldan yalnız sərbəst istifadə ilə fərdi xoşbəxtliyinə və ümumbəşəri insan maraqlarına xidmət edən dəyərləri inkişaf etdirmək olar. Məqalənin məqsədi dünyəvi humanist dünyagörüşünü tənqidi şəkildə təhlil etmək, onun rasionalizmi və irrasionalizmi qoruduğunu və cəmiyyətimizdə həm müsbət, həm də ciddi mənfi nəticələrə səbəb olduğunu göstərməkdir. Müəllif dünyəvi humanizmin etik relativizmini daha sərt bir ideologiya, yəni etik normativizm ilə əvəz etməyi təklif edir.

Açar sözlər: dünyəvi humanizm, məsuliyyət, azadlıq, etik relyativizm, ictimai yaxşılıq, planetar humanizm

ABSTRACT

CHOOSING OURSELVES, WE CHOOSE ALL PEOPLE ...

The article is devoted to the secular type of modern humanism, because it declares a person as the highest value, has a self-sufficient existence, independent from supernatural forces, and reflects the modern spiritual situation of the time. Secular humanism advocates the use of reason, justice, and equality. It proposes that only free using reason as a guide is the best capable of developing values that succeed in satisfying individual happiness and serving human interests. The purpose of this article is to critically examine the secular humanist world-view as well as show that it champions rationalism and irrationalism that have both positive and serious negative consequences in our society. The author proposes to replace the ethical relativism of secular humanism with a more rigid ideology – the ethical normativism.

Keywords: secular humanism, responsibility, freedom, ethical relativism, public good, planetary humanism

Введение

Прошедшие десятилетия XXI в. очертили наш цивилизованный мир как мир глобальных кризисов и потрясений, которые, в конечном счете, требуют концептуального пересмотра и обновления взглядов на ход общественного развития. Изменения геополитической реальности и становления нового миропорядка привели к таким положительным тенденциям как стремление предотвращения экологической угрозы, установления взаимосвязи и единства между культурами/государствами. Вместе с тем, кризис продолжает охватывать сферу морали и нравственности. Основная причина данного процесса видится нам в неочевидности или неосознанности большинством духовного упадка современного общества. Ибо если политический и экономический кризисы оказывают видимое влияние на

жизнедеятельность человека, то моральная деградация не осознается в полной мере, и, следовательно, приводит к игнорированию тех или иных аспектов нравственных основ.

В этой связи возникает объективная необходимость в исследовании социальных явлений в новых исторических условиях, а, стало быть, и изучения роли этических/гуманистических идеалов в развитии общества. Именно в аспекте анализа и попыток разрешения глобальных проблем идеал гуманизма и его философское осмысление приобретают особую актуальность. Этому способствуют несколько причин: во-первых, демократические принципы, на которых строится современный гуманизм, получили небывалое признание. Во-вторых, широкое распространение получило развитие и внедрение в повседневную жизнь человека интеллектуальных технологий, повлекшие за собой формирование двух противоположных теорий – неолуддизма и трансгуманизма[1]. Соответственно возникает потребность в теоретическом осмыслении новых подходов к проблемам духовного развития общества. В-третьих, новая эпоха нуждается в глобальной морали, ибо характерной ее чертой является плюралистическое видение человеком картины мира, где отсутствует универсальная моральная парадигма, что размывает и без того слабо освещенный путь к гуманистическим идеалам.

Провозглашение многочисленных этических идей в философии XX в. свидетельствует о том, что кризис человеческого существования перешел в кризис гуманизма. Философ В. Кутырев подлинный кризис гуманизма видит в переходе к компьютерно-информационному обществу, или Техносу, как он его называет, ибо происходит замена предметной среды обитания человека – виртуальной, духовности – расчётом, культуры – технологиями [1]. И все же «моральная катастрофа» не привела к концу гуманизма, как вещал Бердяев. Напротив, гуманистические идеи вспыхнули с новой силой, приняв секулярный характер. Но в чем Бердяев оказался прав, так это в том, что для полноценного развития человечества и человечности в человеке должна быть основана новая этика – *этика свободы, сострадания и творчества* [2]. К этим трем пунктам мы бы еще добавили *этику ответственности*. Именно эти понятия должны стать

[1] Неолуддизм – течение в философии, подразумевающее критику влияния научно-технического прогресса на человека и общество. Трансгуманизм – течение, поддерживающее использование достижений науки и технологии для улучшения умственных и физических возможностей человека.

основой концепции современного гуманизма, идущая под лозунгом, обозначенным еще Сартром: *«выбирая себя, мы выбираем всех людей»*[2].

К вопросу о сущности светского гуманизма

Современный гуманизм преимущественно развивается в двух направлениях – светском и религиозном. Однако мы позволим себе рассмотреть только светский гуманизм, как целостный феномен, объявляющий человека высшей ценностью, обладающий самостоятельным и самодостаточным существованием, независимым от сверхъестественных сил, ибо он, как ни один тип гуманизма, отражает современную духовную ситуацию времени. Светскому гуманизму чуждо как возвеличивание одних и уничижение других, так и поклонение надчеловеческому. Для гуманизма основной целью человека является «содействие человеческому благосостоянию».

В начале XX в. понятие гуманизма в том смысле, в котором современный человек привык его понимать, получило широкое распространение в научных кругах благодаря трудам британского философа Фердинанда Каннинга Скотта Шиллера. Гуманизмом, по мнению Шиллера, называется та философия, в центре которого стоят проблемы человеческой жизни, реального мира и потенциального отношения к нему. Как философское понятие гуманизм способен в полной мере себя оправдать, основываясь на том, что ценит человека за его собственные заслуги, воспринимает индивидуальный опыт как ключ к мировому человеческому опыту. Аналогичного мнения придерживается и философ Л. Балашов, который, в связи с ускоренными процессами глобализации мира, сравнивает гуманизм со своего рода лифтом, «соединяющий человека и человечество и поднимающий человека от его “я” до “мы” всех людей» [3, с. 213].

Согласно Шиллеру, человек в своих отношениях с миром может занять две абсолютно противоположные позиции: он либо покоряется естественному ходу вещей, выступая, таким образом, в качестве «натуралиста», либо стремится управлять природой, полагаясь на собственные силы, и в таком случае он выступает как «гуманист» [4, с. 24]. Его идеи явились вдохновением протогоровским гуманизмом, его *«anthropos metron»*. В своей логике Шиллер опирается на волюнтаристскую теорию человеческой природы, где истина есть лишь решение насущной проблемы, наиболее разумный ответ, который человек может найти в данный момент времени. Потому и концепция истины предполагает допустимость

---

[2] Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов, М.: Политиздат, 1989. С. 319-344.

множественного развития, и напрямую зависит от определенных целей, места и времени. По мнению Шиллера, в первую очередь, нужно отказаться от регулирования морали нравственным законом (здесь он критикует Канта, говоря о том, что своим категорическим императивом он доводит мораль до абсурда), ибо принцип, сформулированный заранее, до его реального применения, a priori может не подойти для частного случая. Нужно помнить, что обстоятельства меняются, меняя при этом ситуации, из которых рождаются новые принципы. Таким образом, Шиллер провозглашает персоналистскую логику, оставляя за человеком право нравственного выбора.

Небывалую популярность секулярный гуманизм Шиллера приобретает лишь после Второй мировой войны. Вызвано это, главным образом, установлением относительного демократического миропорядка, укреплением гражданских свобод. Его гуманистические идеи поддерживает Джон Дьюи, американский философ и представитель прагматизма. Проведя «реконструкцию» в философии, Дьюи перевел акцент с чисто «философских проблем» на человеческие [5].

Современная эпоха предстает как арена для противоборства между новым и старым. Человек цепляется за традиции и старые идеалы, а новые непременно оказываются чем-то более пустыми и низменными. Однако достаточно обратить внимание на любой аспект жизни — от экономики до религии, чтобы понять, что условия существования человека изменились, а вместе с ними поддаются трансформации и идеалы. Мир, в котором довлеющее чувство – это чувство беззащитности, начинает казаться чуждым. Связи между людьми хоть и многогранны, но они не ощущаются в полной мере, ибо теперь человек, как никогда ранее, оснащен техническими средствами коммуникации. Потому современное общество, согласно Дьюи, обречено оставаться призрачным и бесформенным образованием, ищущим самого себя, свою сущность, но находящим лишь ее тень.

Очевидно, что такой своеобразный пессимистический взгляд на мир оставляет человека без надежды, без твердой почвы под ногами. Тем не менее, Дьюи мыслит прагматизм «не как философию, внушающую страх и отчаяние, а как философию, помогающую решать сложные проблемы бытия» [6, с. 106]. Именно здесь Дьюи и вводит понятие «проблематической ситуации», в которой человек посредством интеллектуальных инструментов осуществляет свой жизненный выбор.

Отрицая категоричность нравственных предписаний, гуманисты XX в. ставят под сомнение веру в абсолютное, будь то высшее благо или высший закон, они понимают ее как пережиток феодализма. Так же как утилитаризм прагматизм отрицает всякие неопределенные, туманные обоб-

щения в нравственности, поставив тем самым «закон в зависимость от человеческих свершений, а не человечество в зависимость от внешнего закона», то есть законы и понятия являются лишь инструментами для регулирования/исследования частных моральных действий.

Прагматизм в принципе способствовал гуманизации блага, тесно связанного с жизненными потребностями человека. При этом моральный опыт прагматисты не противопоставляют природе, он не существует сам по себе, он неминуемо включен в нее. И действительно, в письме к К. Ламонту Дьюи дает свою характеристику гуманизма: «…мне кажется, что он [Ф.К.С. Шиллер] придал гуманизму не должный субъективистский поворот – он был настолько заинтересован в привнесении не учитывавшихся в традиционной философии элементов человеческого желания и цели, что склонился к фактической изоляции человека от остальной природы. Я пришёл к тому, что называю собственную позицию культурным или гуманистическим натурализмом…» [7, с. 290].

Дьюи часто называют «идеологом самореализации»[3], но для него не существует отдельного себя без окружающего мира, и вопрос «Что такое Я в процессе создания?» отождествляется у Дьюи с вопросом «Что за мир создается?». При этом он вводит в свою философию мелиоризм, согласно которому человек, находясь под постоянным воздействием природы, в свою очередь «стремится навязать миру свою волю», осуществляя его духовное развитие. Философия Дьюи привела к созданию нового взгляда на духовный прогресс человечества, который понимается не как преодоление эгоизма с помощью разума, а как увеличение способности доверять с симультанным понижением значимости жестокости.

Итак, светский гуманизм – это философия, которая выросла из мышления Просвещения к. XVIII – н. XIX вв. Это философия, основанная на человеческих заботах и использующая рациональные и научные методы для решения широкого круга проблем, где в качестве источника морали и этики берется человеческий разум, а не религия или откровение. Как светский образ жизни секулярный гуманизм включает в себя принцип индивидуализма, который празднует освобождение человека от традиционного контроля со стороны религии, все больше давая каждому из нас возможность определять условия своей жизни. Фундаментом светского гуманизма, также известного как научный гуманизм, служит натуралистическое мировоззрение: вера в то, что физический мир – это все, что реально. Жизнь имеет ценность и значение только тогда, когда мы сами

---

[3] Fesmire, S. John Dewey and Moral Imagination: Pragmatism in Ethics, Bloomington: Indiana University Press, 2003. 184 p.

ее создаем и развиваем. Т.е. становление секулярного гуманизма – это вызов традиционному обществу, стремление функционировать как цивилизованное общество, исключая Бога и прилагаемые к нему моральные принципы.

Индивидуальное счастье и общественное благо

В основе современного гуманизма лежит этика как искусство помогать людям жить более богатой, более отзывчивой и эмоционально насыщенной и вовлеченной жизнью. Такое понимание в корне противоречит кантовской этике долженствования, заменяя понятие долга на принципы доверия и симпатии. Однако это не значит, что современная этика абсолютно свободна от долга. Человек должен сочувственно относиться к окружающим в рамках приличия того или иного общества, не навязывая при этом замкнутых структур. Индивидуальные долг и право гуманисты тесно связывают с культивированием общественного блага. Так же как и Ницше, они ориентированы на философию силы, однако если у Ницше – это индивидуальная сила, то у гуманистов – это сила общественная.

Гуманистическую направленность, так или иначе, имеют практически все философские направления XX в., в том числе, и экзистенциализм, который понимает гуманизм как «возвращение человека его существу» (М. Хайдеггер) и напоминает ему, что «нет другого законодателя, кроме него самого, в заброшенности он будет решать свою судьбу…» (Ж.-П. Сартр). В любом случае под гуманизмом подразумевается стремление раскрытия всех возможностей человеческой жизни, где «всякая истина и всякое действие предполагают человеческую субъективность».

Один из самых крупнейших представителей секулярного гуманизма американский мыслитель Корлисс Ламонт утверждает, что главной философской проблемой является человеческая жизнь и философия должна работать для счастья людей. Философия Ламонта – это философия наслаждения, развития и предоставления каждому богатого материального, культурного и духовного блага. Фундаментальные идеи натуралистического гуманизма, как человеко-ориентированной теории изложены в работе «Гуманизм как философия» (переиздавалась под названием «Философия гуманизма» и до сих пор является «стандартным» пособием по изучению гуманизма).

Гуманистическая этика противостоит пуританскому предубеждению против удовольствия и желания. Человек имеет глубокие желания и потребности эмоционального и физического характера, выполнение которых является неотъемлемой частью благополучной жизни. Хотя верно, поясняет Ламонт, что неконтролируемые желания являются основной

причиной зла в мире, в равной степени верно и то, что желания, направленные разумом на достижение общественно полезных целей, являются главной основой добра [8, с. 251]. Итак, высшей этической целью Ламонт называет общественное благо, охватывающее все человечество и предусматривающее постоянное выживание человеческой расы. В свою очередь, индивид должен гармонично сочетать личные желания и непрерывное саморазвитие с работой, вносящей вклад в благосостояние общества.

Поскольку гуманизм как действующее мировоззрение тесно связан с методами разума и науки, свобода слова и демократия имеют жизненноважное значение, ибо разум и научный метод могут в полной мере процветать только в атмосфере гражданских свобод. Социальный философ и теолог Р. Нибур пишет, что «способность человека к справедливости делает возможной демократию; но склонность человека к несправедливости делает демократию необходимой».[4] Подобной несправедливостью Ламонт полагает религию, считая, что освобождение людей от религиозных заблуждений – одна из самых гуманных целей. Хотя он фактически отрицает существование сверхъестественных сил, основной целью все же для него является идея прав человека, в том числе право каждого на свободное вероисповедание.

Светский гуманизм утверждает, что человек имеет только одну жизнь и должен максимально использовать ее для активного творчества и счастья. Человеческое счастье само по себе оправдание и не требует никаких санкций или поддержки из сверхъестественных источников. Используя собственный интеллект и свободное сотрудничество друг с другом, люди могут создать прочную цитадель мира и красоты. Призывая посмотреть на медаль с другой стороны, гуманисты расценивают веру в бога и бессмертие как апологию войны. Разве не стали бы люди бороться решительнее против угрозы войны, в том случае, когда они были бы убеждены, что миллионы людей, погибающие в международном конфликте, навсегда теряют свое право жить? То есть, если знать, что смерть есть абсолютный конец, война представляется чудовищным злом.

Среди гуманистов-современников самой известной фигурой является Пол Куртц, активист гуманистического движения и составитель II Гуманистического манифеста (1973). Гуманизм П. Куртца – это философия, где высший этический императив заключен в соблюдении всеобщих прав человека: право на счастье, право на достойную, полно-

[4] Reinhold N. The Children of Light and the Children of Darkness. A Vindication of Democracy and a Critique of its Traditional Defence. New York: Charles Scribner's Sons, 1944, 190 p.

ценную, значимую жизнь, которая зависит только от усилий самого человека. За точку отсчета его гуманизм берет понятие ответственности и, в первую очередь, перед собой и своей жизнью. Вдохновляясь идеями Дж. Дьюи, Куртц ратует за планетарные нравственные представления и идеалы, преодолевая рамки национальных и этнических стереотипов, конфессиональных и идеологических предпочтений [9]. Куртц популяризировал критическое мышление, используемое как с целью обретения наиболее надёжного знания, так и наивысших моральных ориентиров. Будучи на позициях атеизма, Куртц все же не ставит его в основание своей идеологии: «Я хочу черпать моё вдохновение не из религии или «духовности», но из науки, этики, философии и искусства» [10, с. 234].

Пытаясь расширить пространственные границы своей философии, Куртц вводит также понятие «мультисекуляризм», т.е. секуляризм, приспособленный к многообразию культур, что сближает ее с современным термином «мультикультурализм». При этом, как мультисекуляризм, так и гуманизм нацелены на «культивирование среди людей заботы о других людях». В связи с этим, философ Ф. Ван ден Берг назвал Куртца создателем «широкой мировоззренческой панорамы», включающую в себя не только светскую философию жизни, но и светскую альтернативу религии [11].

Можно сказать, что гуманизм – это позитивная наднациональная философия, отражающая мировой патриотизм. Он ориентирован на индивида, личность и творческую активность. При этом с самого начала своего развития светский гуманизм был нацелен на планетарность, что утверждалось и в Гуманистическом Манифесте 1933 г.: «Цель гуманизма – свободное всемирное общество, в котором люди добровольно и в согласии со своим разумом работают на общее благо. Гуманисты требуют всеобщего блага в общем для всех мире» [12, с. 67-70].

Современный гуманизм охватывает такие обширные и глобальные темы, как биоэтика, проблемы семьи, гендерное равенство, моральное образование и воспитание и даже политику. Неслучайно, академик Р. Мехтиев важным аспектом политики видит гуманизм, ведущий к дальнейшей демократизации нашего общества [13, с. 255-257]. Понятие современного гуманизма, таким образом, представляет собой мировоззрение, основанное на взаимном уважении прав человека, на признании достоинства, автономии и ценности личности, и в то же время, определяется стремлением создания экологически благоприятной среды для здоровой жизнедеятельности в ней человека и экосистем. Сегодня с полной уверенностью можно сказать, что основные этические принципы, такие как сво-

бода и право на жизнь, относятся не только к человеку, но и ко всем живым существам.

Заключение

Как мы отметили выше, XXI в. очертил современное общество моральной деградацией. Профессор Р. Асланова подчеркивает, что видение будущего мира также находится в кризисе, поскольку не существует единого мнения о том, какие идеи и ценности следует вводить в новый век. И основная задача философии в попытке преодоления кризиса заключается в отходе от архаичных стереотипов и в создании новых идей, как на индивидуальном, так и на коллективном уровнях мышления [14].

Еще столетие назад человеку казалось, что «смерть Бога» может привести его к освобождению от всех предрассудков, к свободе творческого потенциала и т.д., что, в конце концов, приведет его к нравственному совершенствованию и подлинному счастью и гармонии.

…Мы уже давно осознали, что «за безусловным законом нет истины в последней инстанции» [15, с. 136]. Мы давно живем в эпоху без Бога, хотя многие отказываются это признавать, в эпоху, когда человек, а не Бог, является определяющим фактором реальности, смысла и морали. Смогли ли мы сделать свой жизненный путь более гармоничным или совершенным? «Неловко даже задавать этот вопрос – ответ слишком ясен» (Э. Фромм). Но почему при всех наличных благах мы переживаем духовный хаос?

Известный американский философ права Моррис Р. Коэн утверждает, что «миссия философии состоит в том, чтобы нести как мир, так и меч»[5]. Надо заметить, что ни в одной области это изречение не применимо больше, чем в области традиционных религиозных теорий. Но что делать, когда человек, пытаясь освободиться от бога, поднимает голову пессимизм? Счастье и беды, добро и зло становятся бесконечно малыми. Человеком овладевает «нравственный паралич», и жизнь начинает казаться необъяснимой, пустой и бессмысленной. В данном случае гуманисты взывают к свободе и через нее к реализации своего потенциала.

Основной слабостью светского гуманизма, пришедшего на смену религии, является ее явная противоречивость: с одной стороны она объявляет себя всеобщей идеологией с высокими моральными ориентирами, с другой – утверждает моральный релятивизм, где нет векторов движения, а есть свобода. Светский гуманизм строит свой мир на идее свободного

[5] Cohen M. R. Reason and Nature: An Essay on the Meaning of Scientific Method. New York: Harcourt Brace, 1931. 470 p.

человека, ответственного перед обществом сегодня и завтра. Фактически же этический релятивизм, подписав дарственную для всех на неограниченную свободу, снимает с человека всю ответственность.

Мы имеем полный спектр гражданских свобод, включая также признание права на достойную смерть (эвтаназию и право на самоубийство). В результате, неограниченные свободы привели к нравственному произволу: самоубийства, наркомания, насилие, жестокость в настоящее время являются распространенной частью общественного ландшафта. А увеличение спектра гендерных идентичностей имеет беспрецедентный далеко идущий подтекст – внедрение некоторых психологических аномалий в сферу морального. При этом усиливающиеся негативные тенденции не могут быть объяснены с точки зрения бедности, расизма или сексизма, хотя бы, потому что эти социальные элементы преобладали и в прошлом. В свою очередь, поддерживать моральное разложение как свободу самовыражения или самоутверждения есть не что иное, как быть безответственным перед будущими поколениями и способствовать их деградации.

Принимая этический релятивизм, светские гуманисты убедили нас, что не существует абсолютного морального кодекса: человек должен корректировать свои этические стандарты в каждой ситуации в соответствии со своим собственным мнением. А значит, мораль не раскрывается, она создается. Провозглашение разума единственным! эффективным инструментом установления морали доказывает отсутствие даже у него монополии на мудрость и добродетель. Мы так и не пришли к тому, чему учили нас Ницше, Сартр, Хайдеггер… – к самому себе. Разорвав все узы с Единым, мы не смогли сохранить связь с внутренней реальностью.

В сущности, мир нуждается в разумной и динамичной философии, адекватной духу и потребностям века, в обобщенном взгляде на человеческую жизнь и все существование, который даст народам каждого континента общую и интегрированную перспективу, универсальную цель, метод и надежду. Современный же человек за неимением четкой и признанной моральной ориентации терпит неудачу в существующем духовном кризисе, поскольку центральные вопросы философии смещены и не могут дать человеку высшей цели. Общая же цель способна поднять нас над нашими личными ограничениями и интересами к видению всех возможностей человечества в целом. Очевидно, что для обуздания человека с его все возрастающими страстями и потребностями необходима более жесткая идеология, чем та, что предлагает нам светский гуманизм.

В нынешних условиях приостановить процесс дегуманизации общества возможно лишь путем извлечения из традиционного гуманизма его маргинального статуса и реинтегрирования с современностью. Данное

решение сводится к следующим обязательным аспектам: во-первых, в концепции современного гуманизма следует заменить этический релятивизм на этический нормативизм (ибо мы еще не научились жить без Бога/без регулирования извне), во-вторых, научиться жить для самого себя, при этом не причиняя вреда другим, в-третьих, внедрить гуманизацию во все сферы жизнедеятельности и социальные отношения (человек-общество, человек-природа, человек-машина), и, в-четвертых, как подчеркнул профессор М. Гочаев «четко понимать концепцию гуманизма не просто как человечность (*insanpərvərlik*), а как человеколюбие (*insanpərəstlik*)» [16, с. 12].

Новый гуманизм, основанный на нормативизме, в новой интегральной реальности видит необходимость признания переосмысления базовых нравственных ценностей, суть которых есть стремление достижения всеобщего блага, выстраивания единого этического пространства для разрешения проблем нашего времени, и, в первую очередь, нравственного кризиса. Очевидно, что современный гуманизм должен отличаться единомыслием, согласованностью действий, т.е. носить общепланетарный характер и предстать как нравственная практика жизнедеятельности каждого индивида, обращенная к глобальной ответственности «за все, что живет».

Следовательно, будущее человека возможно только в том случае, если он будет жить в гармонии с собой и окружающей средой (будь то общество или природа) одновременно. Новый гуманизм может предоставить человечеству реальную альтернативу существующей действительности, четкие ориентиры в сознании и поведении, нацеленные на то, чтобы быть добродетельным и продуктивным не только для себя, но и для других людей, ибо гуманизм есть искусство жить и любить.

Литература:

1. Кутырев В. Последнее целование. Человек как традиция, СПб.: Алетейя, 2015. 312 с.
2. Бердяев Н. О назначении человека. М.: АСТ, 2006 // URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=177081, (дата обращения: 21.11.2019).
3. Балашов Л. Практическая философия или софология, 2ое изд. М.:2007, 558 с.
4. Шиллер Ф. Наши человеческие истины. М.: Московская школа политических исследований, 2003. 344 с.

5. Дьюи Д. Реконструкция в философии. Проблемы человека / пер. Л. Павловой. М.: Республика, 2003. 494 с.
6. Мотрошилова Н. История философии: Запад-Россия-Восток (кн. 3-я.Философия XIX-XX вв.). М.: «Греко-латинский кабинет» Ю. Шичалина, 1999. 448 с.
7. The Humanist Alternative: some Definitions of Humanism / ed. by P. Kurtz. – Buffalo, New York: Prometheus Books; London: Pemberton Books, 1973. 190 p.
8. Lamont C. The Philosophy of Humanism / 8th ed. New York: Humanist Press, 1997. 371 p.
9. Куртц П. Запретный плод. Этика гуманизма / пер. И. Кувакина. 2-е изд. // Библиотека журнала «Здравый смысл». М.: Российское гуманистическое общество, 2002, 222 с. // URL: https://web.archive.org/web/20101122154229/http://www.humanism.ru/zapretnyie-plod/, (дата обращения: 03.09.2019).
10. Kurtz P. Multisecularism. A New Agenda. USA, New Brunswick: Transaction Publishers, 2010. 263 p.
11. Ван ден Берг Ф. Философия гуманизма П. Куртца (рецензия на книгу П. Куртца «Мультисекуляризм: Новая программа действий») / пер. И. Ребровой. Здравый смысл, № 2 (59), 2011 // URL: http://razumru.ru/humanism/journal/59/van_den_berg.htm, (дата обращения: 03.09.2019).
12. Гуманистический манифест-I // Современный гуманизм: Документы и исследования. М.: РГО, 2000. 141 с.
13. Mehdiyev R. Yeni siyasət: İnkişafa doğru / II cild, Bakı: Oskar, 2008. 343 s.
14. Aslanova R. Yeni zaman və humanitar düşüncə mədəniyyəti / Azərbaycan Fəlsəfə və Sosial-siyasi Elmlər Assosiyasiyasi (AFSEA) Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər, elmi-nəzəri jurnal, 2017 // URL:http://azkurs.org/azerbaycan-felsefe-ve-sosial-siyasi-elmler-assosiasiyasi-afse-v2.html?page=2, (дата обращения: 02.09.2019).
15. Мамедзаде И. Введение в этику, Баку: Муаллим, 2004. 159 с.
16. Qoçayev M. Nizaminin insan fəlsəfəsi, Bakı: Mütərcim, 2011. 172 s.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

1. Qərbi Kaspi Universitetinin Elmi xəbərlər jurnalında əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.

2. Məqalələr ingilis, azərbaycan, rus dillərində qəbul edilir.

3. Yazılar Microsoft Word yazı proqramında, (science@wcu.edu.az) ünvanına göndərilməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

* Məqalənin başlığı, müəllifin adı, ata adı, soyadı,

* İş yeri,

* Elektron ünvanı,

* Xülasə və açar sözlər.

4. Məqalə sturuktur etibarilə xülasə, giriş, alt başlıq və ya başlıqlardan, nəticə və isifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmalıdır.

5. Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.

6. Xülasə 100-150 söz aralığında olmaqla, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.

7. Bütün məqalələrin orijinal dilindən asılı olmayaraq mütləq azərbaycan, rus və ingilis dillərində xülasələri və açar sözləri dərc edilməlidir.

8. Məqalədə UOT kodu göstərilməlidir.

9. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

* Giriş,

* Tədqiqat işinin müzakirəsi

* Nəticələri

* İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötərizə içərisində göstərməklə yalnız latın əlifbası ilə verilməlidir.

10. Şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və qrafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlin üstündə yazılmalıdır.

TO THE ATTENTION OF AUTHORS!

1. The Journal of Western Caspian University accepts previously unpublished, research papers, original works and review articles written by the author in the field of research.

2. Articles are accepted in English, Azerbaijani, Russian languages.

3. Entries should be sent in Microsoft Word writing program to the address (science@wcu.edu.az). The following should be considered in the articles sent:

*The title of the article, the name, father's name and last name of the author.

*The occupation.

*E-mail address.

*Summary and key words.

4. The article must consist of introduction, sub-headings or headlines, conclusion and the list of used literature, by its structure.

5. The title of the article must be given above of every summary in the middle of the paper**, in bold** and capitalizing in three languages.

6. The summary must consist of 100-150 words and must be given in the original language and translated into two languages.

7. All three summaries must be the same in three languages.

8. The UDC code must be provided in article.

9. The article must consist of these:

Introduction

Description of research

Conclusion

The reference literature being in Russian, the source language must be indicated in brackets in Latin alphabet.

10. Pictures, drawing, graphics and tables must be in the text that clearly published. Captions must be written below the pictures, drawing and tables.

Məqalələr aşağıdakı ünvana göndərilir:
E-mail: science@wcu.edu.az;
Məqalələrin online qəbulu: journal.wcu.edu.az

Статьи направляются по адресу:
E-mail: science@wcu.edu.az;
Онлайн прием статей: journal.wcu.edu.az

Articles should be sending to the following address:
E-mail: science@wcu.edu.az;
Submit online: journal.wcu.edu.az

Formatı 70×100 $^{1}/_{16}$

Həcmi F.ç.v. 11,5

Sayı 500

Qərbi Kaspi Universitetinin nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzində yığılmış və çap olunmuşdur.